

ใบรับรองวิทยานิพนธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)

ปริญญา

ประวัติศาสตร์

สาขา

ประวัติศาสตร์

ภาควิชา

เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439-2475

The Economic Change of Nakhon Si Thammarat Province, A.D. 1896-1932

นามผู้วิจัย นางสาวกัญญิกา กล่อมสุวรรณ

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

ประธานกรรมการ

(ศาสตราจารย์ภูวดล ทรงประเสริฐ, Ph.D.)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศุภกาญจน์ พงศ์ยี่หล้า, Ph.D.)

กรรมการ

(ศาสตราจารย์อนุสรณ์ ลิ้มมณี, Ph.D.)

หัวหน้าภาควิชา

(รองศาสตราจารย์พรภิรมณ์ เชียงกุล, M.S.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์กัญญา ชีระกุล, D.Agr.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ เดือน พ.ศ.

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439-2475

The Economic Change of Nakhon Si Thammarat Province, A.D. 1896-1932

โดย

นางสาวกัญญิกา กล่อมสุวรรณ

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)

พ.ศ. 2552

กัญญิกา กล่อมสุวรรณ 2552: การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2475 ปริญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ ปรธานกรรมการที่ปรึกษา: ศาสตราจารย์ภูวดล ทรงประเสริฐ, Ph.D. 229 หน้า

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439 - 2475 โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ มีเนื้อหาสาระดังนี้ บทที่ 1 เป็นบทนำ บทที่ 2 อธิบายถึงสภาพทั่วไปของจังหวัดนครศรีธรรมราช ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และ พัฒนาการทางเศรษฐกิจก่อน พ.ศ. 2439 บทที่ 3 อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2439 – 2460 บทที่ 4 อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น ในช่วง พ.ศ. 2461 – 2475 บทที่ 5 กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อสังคม และบทที่ 6 คือ บทสรุป

ผลการวิจัยพบว่า นครศรีธรรมราชมีความสำคัญทางเศรษฐกิจมาตั้งแต่อดีตโดยมีบทบาท เป็นเมืองท่าค้าขายกับจีนและอินเดียมาโดยตลอด จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2439 บทบาทเมืองท่า ดังกล่าวก็หมดความสำคัญลง นครศรีธรรมราชกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าสำคัญเพียงไม่กี่ชนิด ได้แก่ ข้าว ฝักรู ขางพาราเพื่อป้อนตลาดสหราชอาณาจักร การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ของจังหวัดนครศรีธรรมราชที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ.2439-2475 นั้นเกิดจากปัจจัยหลักสำคัญ 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในคาบสมุทรมาลายู และประการ ที่ 2 คือ นโยบายการรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช

ผลการวิจัยสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439 - 2475 สามารถแบ่งออกเป็น 2 ระยะด้วยกัน คือ ระยะที่ 1 ระหว่าง พ.ศ.2439 -2460 เป็น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการผลิตและการค้าข้าวเป็นสำคัญ ระยะที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2461 - 2475 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการผลิตและการค้าฝักรู ขางพารา ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเปิด ใช้เส้นทางรถไฟสายใต้

Kantika Klomsuwan 2009: The Economic Change of Nakhon Si Thammarat Province, A.D.1896-1932. Master of Arts (History), Major Field: History, Department of History. Thesis Advisor: Professor Phuwadol Songprasert, Ph.D. 229 pages.

The objectives of this research are to study the economic change of Nakhon Si Thammarat between A.D.1896-1932 by using historical research methodology. This research begins with Chapter I, introduction. Chapter II describes with brief overview of general situation, background and the economic development of Nakhon Si Thammarat before A.D.1896. Chapter III describes the economic change between A.D 1896-1917. Chapter IV describes the economic change between A.D 1918-1932. Chapter V explains the impact to social of economic change. ChapterVI: Discussion and Conclusion.

The result of the research is that the economic change of Nakhon Si Thammarat became important from the beginning onwards as trading port city with China and India. Until A.D. 1896, Nakhon Si Thammarat became less important and started to produce three kinds of agricultural production: rice, tin, and rubber, trading with the Straits Settlements instead. Between 1896-1932, the economic change of Nakhon Si Thammarat was caused by 2 factors 1) the economic change of Malay peninsular 2) Siam's centralization policy and the establishment of Monthon Nakhon Si Thammarat .

The conclusion of this research is that the economic change of Nakhon Si Thammarat Province during A.D. 1896-1932 can be divided into 2 periods. First, between A.D.1896- 1917 its economic change was mainly of rice production and trade. Second, between A.D.1918-1932 the significant economic change was tin production, trade, and rubber production which resulted from the launching of the Southern railroad.

Student's signature

Thesis Advisor's signature

____ / ____ / ____

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้ด้วยความร่วมมือจากบุคคลหลายฝ่าย ขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยระดับบัณฑิตศึกษาเป็นจำนวนเงิน 30,000 บาท ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. สุริย์ ภูมิภมร ผู้จุดประกายความสนใจในวิชาประวัติศาสตร์ แก่ผู้เขียนและให้กำลังใจในการเดินเส้นทางสายนี้ตลอดมา

ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. ภูวดล ทรงประเสริฐ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ซึ่งให้ความเมตตาและสั่งสอนผู้เขียนให้ตระหนักถึงหน้าที่ด้วยการกระทำตัวเป็นแบบอย่างเสมอ ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร. อนุสรณ์ ลีมนณี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศุภกาญจน์ พงศ์ยี่หล้า ที่กรุณาให้คำแนะนำและตรวจสอบ ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ พวงเพชร สุรัตน์วิกุล รองศาสตราจารย์ สุภัทรา น.วรรณพิน และ รองศาสตราจารย์ พรภิรมณ์ เชียงกุล ที่ให้ความรักและกำลังใจแก่ผู้เขียนตลอดระยะเวลาที่ศึกษาอยู่ในสถาบันนี้

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำสำนักจดหมายเหตุแห่งชาติและหอสมุดดำรงราชานุภาพที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าเอกสาร ขอขอบคุณคุณจิรวัฒน์ คุณพัชรดา คุณเจริญพร และคุณเสาวลักษณ์ ที่ให้คำแนะนำและข้อคิดดีๆ เสมอในยามที่ท้อแท้

ขอบคุณกำลังใจจากเพื่อนร่วมรุ่นประวัติศาสตร์ทุกคน โดยเฉพาะคุณปัทมา คุณดุสิตา คุณนันทยาที่พร้อมรับฟังทุกปัญหาด้วยความเข้าใจเสมอ ขอขอบคุณอาจารย์ศุภการ คุณสิทธิพร คุณรัฐพล ที่คอยตั้งข้อสังเกตในประเด็นต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ ขอขอบคุณปรัญญ์สำหรับมุมมองดีๆ ที่ทำให้ผู้เขียนเข้มแข็งและผ่านอุปสรรคต่างๆ ได้

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ไม่สามารถสำเร็จได้ หากไม่ได้รับความรักความเข้าใจและความช่วยเหลือจากบุคคล อันเป็นที่รักในครอบครัว ขอกราบขอบพระคุณคุณพ่อทองศักดิ์-คุณแม่วัชรีย์ กล่อมสุวรรณ ผู้ซึ่งมองเห็นความก้าวหน้าทางการศึกษาของลูกเป็นสิ่งสำคัญที่สุดเสมอ กราบขอบพระคุณคุณพ่อเสถียร-คุณแม่อรวรรณ กุลศิริ ที่ส่งเสริมและให้กำลังใจมาโดยตลอด ขอขอบพระคุณคุณธงทอง รักตประจิต คุณวไลพร คุณวิริยา คุณกิติภาและคุณกิติพรที่คอยดูแลผู้เขียนเสมอมา ขอขอบคุณคุณวโรภาสที่ช่วยค้นเอกสารตามที่ต่างๆ ผู้เขียนซาบซึ้งในน้ำใจของคุณนิรุตต์-คุณศิวาพร ที่ช่วยซ่อมคอมพิวเตอร์ให้เสมอและกู้ข้อมูลที่หายไปกลับมาได้ทุกครั้ง

กัญจิรา กล่อมสุวรรณ

เมษายน 2552

สารบัญ

หน้า

สารบัญตาราง	(4)
สารบัญภาพ	(7)
บทที่ 1 บทนำ	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ในการวิจัย	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
วิธีการวิจัย	5
ขอบเขตการวิจัย	6
การตรวจเอกสาร	6
บทที่ 2 สภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ.2439	15
สภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ	15
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจ	
ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์	19
สมัยโบราณ	19
สมัยศรีวิชัย	21
สมัยสุโขทัย	23
สมัยอยุธยา	25
สมัยธนบุรี	29
ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์	
ก่อน พ.ศ. 2439	32
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงรัชสมัยพระบาท	
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	32
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ	
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	38

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อน พ.ศ.2439	45
สภาพทางเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ.2439	52
การเกษตรกรรม	53
การปศุสัตว์	55
การทำเหมืองแร่ดีบุก	57
บทที่ 3 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2460	61
ปัจจัยที่มีส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ	
ภายในเมืองนครศรีธรรมราช	61
การดำเนินการของรัฐบาลเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจเมือง	
นครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2460	78
การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช	
พ.ศ.2439-2460	94
ด้านเกษตรกรรม	94
ด้านอุตสาหกรรม	105
ด้านการค้า	125
บทที่ 4 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2461-2475	132
สาเหตุของการสร้างทางรถไฟสายใต้	132
สาเหตุทางการเมือง	133
สาเหตุทางเศรษฐกิจ	137
การดำเนินการสร้างทางรถไฟสายใต้	140
การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการเปิดใช้เส้นทางรถไฟสายใต้	
พ.ศ.2461-2475	145
ด้านเกษตรกรรม	145
ด้านอุตสาหกรรม	151
การค้าพรมแดน	155
การขยายตัวของชุมชนการค้า	158

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อสภาพสังคม พ.ศ.2439-2475	162
ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชนต่างๆ ก่อนปี พ.ศ.2439	164
ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชนต่างๆ พ.ศ.2439-2475	173
บทที่ 6 บทสรุป	198
 เอกสารและสิ่งอ้างอิง	 203
 ภาคผนวก	 221
ภาคผนวก ก รายงานบุตร - ธิดา ของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)	222
ภาคผนวก ข รายการภาษีสังกัดกรมต่างๆ ก่อนการปฏิรูปด้านการคลัง	226
 ประวัติการศึกษาและการทำงาน	 229

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	จำนวนส่วยและอากรคีนุกจากเมืองนครศรีธรรมราชในช่วง ปี พ.ศ. 2456–2412	58
2	การค้าของเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์กับภูมิภาคต่างๆ	63
3	จำนวนชาวจีนอพยพเข้า – ออก ที่ปีนังและสิงคโปร์	66
4	เปรียบเทียบการจัดเก็บภาษีอากรบางชนิดระหว่างการจัดเก็บ โดยเจ้าภาษีกับรัฐบาล	75
5	จำนวนเรื่องราวขอจับจองที่ดินมณฑลนครศรีธรรมราชและจำนวน ใบหยียบย่ำที่ออกในปี พ.ศ.2456 – 2457	88
6	จำนวนเนื้อที่นาและไร่ข้าวในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2456	98
7	แสดงจำนวนมะพร้าวที่ราษฎรเพาะปลูกในเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2456	99
8	จำนวนฝ้ายที่เพาะปลูกและส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ.2449 – 2452	100
9	บัญชีจำหน่ายฝ้ายจากเมืองนครศรีธรรมราชไปยังต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ.2456 – 2458	101
10	รายชื่อผู้ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่คีนุกภายในเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2449	111

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่		หน้า
11	รายชื่อผู้ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่ในเมืองนครศรีธรรมราช 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458	113
12	จำนวนเรื่องราวผู้ขออาชญาบัตรตรวจแร่ ขออาชญาบัตรผูกขาดตรวจแร่ ประทานบัตรและเรื่องราวขอประทานบัตรสำหรับคนในบังคับสยามและ คนในบังคับต่างประเทศเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2456 และ พ.ศ.2457	114
13	ผลผลิตแร่ดีบุกรายมณฑล พ.ศ.2450 - 2460	125
14	มูลค่าสินค้าออกคิดเป็นร้อยละของมูลค่าสินค้าออกทั้งหมดในมณฑล นครศรีธรรมราช	126
15	รายได้ที่รัฐคาดว่าจะได้รับจากการเปิดเส้นทางรถไฟสายใต้เมื่อเปิดบริการ ตลอดสาย	138
16	เปรียบเทียบรายได้ที่รัฐคาดว่าจะได้รับกับรายได้จริงจากการเปิดเส้นทาง รถไฟสายใต้	140
17	แสดงกำหนดการก่อสร้าง เส้นทางรถไฟสายใต้ จากเพชรบุรีถึงระแงะ	142
18	แสดงการเปิดเดินรถไฟสายใต้แต่ละตอน	143
19	จำนวนข้าวเปลือกที่ได้ส่งออกจากสถานีทานพอ สถานีฉวาง และสถานีท่าเสม็ด	146

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่		หน้า
20	แสดงปริมาณและมูลค่าการส่งออกยางพาราของไทยของไทย พ.ศ. 2461-2476	149
21	ตัวอย่างบริษัทชาวต่างชาติที่ลงทุนทำเหมืองแร่ดีบุกในเมืองนครศรีธรรมราช	152
22	จำนวนดีบุกที่ผลิตโดยวิธีต่างๆ ภายในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2454 -2467	154
23	จำนวนสัตว์มีชีวิตที่ส่งออกและรับเข้าที่สถานีทุ่งสง	157
24	แสดงรายรับของสถานีรถไฟต่างๆ ในเส้นทางรถไฟสายใต้ พ.ศ.2460-2477	159
25	ปริมาณสินค้าบางชนิดที่ได้ส่งออกจากสถานีรถไฟทุ่งสง พ.ศ.2461-2472	160
26	บัญชีสำมะโนครัวมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2440 และ พ.ศ.2457	174
27	แสดงจำนวนพลเมืองเชื้อชาติต่างๆ ใน 3 เมืองหลักของภาคใต้ในปี พ.ศ.2445	178
28	เปรียบเทียบจำนวนครูนักเรียนในเมืองนครศรีธรรมราช ปี พ.ศ.2442, 2443, 2445	193
29	จำนวนโรงเรียนและนักเรียนเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2459	196

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	แผนที่แสดงบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช	11
2	แผนที่แสดงอิทธิพลของลมมรสุมที่มีต่อการค้าทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	12
3	แม่น้ำลำคลองสายสำคัญในเมืองนครศรีธรรมราช	13
4	แสดงพื้นที่ภาคใต้ตอนบนของไทย	14
5	แผนที่มณฑลนครศรีธรรมราชสมัยรัชกาลที่ 6	60
6	คลองทำวังเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.2448	82
7	ถนนบริเวณตลาดเมืองนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	83
8	โรงสีเอี่ยมเส็ง	108
9	แสดงการทำเหมืองแร่	121
10	แสดงการทำเหมืองหาบ	122
11	แสดงเส้นทางรถไฟ	144

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่		หน้า
12	รายภูมืองนครศรีธรรมราชรับเสด็จในคราวเสด็จประพาสเมือง นครศรีธรรมราช	182
13	ศาลพระเสื้อเมือง นครศรีธรรมราชในอดีต	184
14	แก่งจันทประคู้	186
15	หอจันทประคู้	187

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

นครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่ที่เก่าแก่ มีเอกลักษณ์และอารยธรรมอันรุ่งเรืองนับเป็นเวลาไม่ต่ำกว่า 2,000 ปีมาแล้ว ปรากฏชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามยุคสมัยและตามหลักฐานของแต่ละชนชาติที่เข้ามาปฏิสัมพันธ์ เช่น ตามพราณคัมภีร์ เจียะโห้ว ศรีธรรมราช ละคร ลิกอร์ ตันมาลิ่ง และนครดอนพระ เป็นต้น เอกสารต่างชาติที่เก่าแก่ที่สุดคือคัมภีร์ภาษาบาลีมหานิทเทศ และคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งรวบรวมขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 7-8 ได้กล่าวถึงเมืองนครศรีธรรมราชตรงกันว่าเมืองนี้เป็นตลาดการค้าที่สำคัญ เหมาะสำหรับการเดินทางไปของนักเผยแผ่ศาสนา เพื่อแสวงหาโชคลาภความร่ำรวย (วิทยาลัยครุฑนครศรีธรรมราช, 2526: 45)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีสามารถบ่งชี้ได้ว่านครศรีธรรมราชมีบทบาทสำคัญทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม มาตั้งแต่โบราณ โดยรับอิทธิพลจากศาสนาฮินดูในประเทศอินเดียมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 - 12 และมีการพัฒนาอำนาจการเมืองการปกครองถึงขีดสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ทั้งนี้เพราะเจ้านครสามารถสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า “พระเจ้าศรีธรรมราชา” แห่ง “ปัทมวงศ์” (โครงการอาศรมวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์, 2542: 7)

นครศรีธรรมราชตกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามคำแหง จนกระทั่งสมัยอยุธยาจึงได้เปลี่ยนฐานะมาเป็นเมืองเอกในรัชสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (กรมศิลปากร, 2521: 174) และคงฐานะเป็นเมืองเอกตลอดมา ในสมัยกรุงธนบุรีพระเจ้าตากสินโปรดให้ยกฐานะเป็นหัวเมืองประเทศราชอีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2327 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้โปรดให้ลดฐานะเป็นเพียงหัวเมืองเอกอีกครั้งและคงฐานะเป็นเมืองเอกมาตลอดสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น (สงบ ส่งเมือง, 2518: 2)

นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองนครศรีธรรมราชมีความสำคัญต่อราชธานีอย่างมาก ทั้งในฐานะเมืองราชทรัพย์ เมืองท่าค้าขายกับนานาชาติทั้งในยุโรปและเอเชีย มีหน้าที่ควบคุมและรวบรวมผลประโยชน์จากเมืองอื่นๆ ในภาคใต้เข้าสู่ส่วนกลาง แต่ราชสำนักก็มิได้มีนโยบายรวบรวมอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางแต่อย่างใด ยังคงเป็นเพียงแค่การมุ่งขยายอำนาจลงไปเพื่อสร้างการยอมรับเท่านั้น ส่วนการปกครองท้องถิ่นก็ยังคงอนุญาตให้เจ้าเมืองเก่าปกครองตนเอง จึงทำให้นครศรีธรรมราชกลายเป็นหัวเมืองที่มั่งคั่งและอิทธิพลมากที่สุดในภาคใต้

อย่างไรก็ตาม การที่เมืองนครศรีธรรมราชมีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์เศรษฐกิจและการเมืองของภาคใต้ อีกทั้งระบบการปกครองแบบเหมืองและกินเมืองมีความหละหลวมและเต็มไปด้วยการทุจริต เจ้าเมืองสามารถกอบโกยผลประโยชน์ได้อย่างเต็มที่เพราะมีอำนาจผูกขาดแต่เพียงฝ่ายเดียว ทำให้ส่วนกลางต้องสูญเสียเงินรายได้เป็นจำนวนมาก ราชสำนักจึงพยายามแทรกแซงและลดทอนอำนาจของกลุ่มเจ้าเมืองเก่าอย่างค่อยเป็นค่อยไปอยู่ตลอดเวลา ดังจะเห็นได้จากการที่ราชสำนักหันมาพัฒนาเมืองสงขลาให้มีความสำคัญและเจริญรุ่งเรือง เพื่อถ่วงดุลอำนาจของเมืองนครศรีธรรมราชภายหลังจากที่เจ้าพระยาานครศรีธรรมราช (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรมในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้นยังมีการแยกหัวเมืองปัตตานีออกเป็นเมืองขนาดเล็กเจ็ดหัวเมืองเพื่อลดทอนอำนาจและให้ง่ายต่อการปกครอง อีกทั้งเป็นการเสริมความเข้มแข็งแก่เมืองสงขลา นโยบายการแทรกแซงอำนาจของรัฐบาลกลางประสบความสำเร็จและเห็นผลอย่างชัดเจนจากกรณีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของเมืองสงขลาทำให้ฝ่ายเมืองนครศรีธรรมราชไม่พอใจ จนบานปลายกลายเป็นความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างเจ้าเมืองทั้งสองในสมัยต่อมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงของการปฏิรูปการปกครอง มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในส่วนภูมิภาคจากระบบของหัวเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี มาเป็นการจัดการปกครองระบบเทศาภิบาล เมืองนครศรีธรรมราชถูกจัดให้อยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งประกอบไปด้วยเมือง 10 เมือง คือ นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง และเจ็ดหัวเมือง ซึ่งชาวพื้นเมืองนับถือศาสนาอิสลาม โดยมีศูนย์บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองสงขลา ในช่วงนี้บทบาทของเมืองนครศรีธรรมราชถูกลดความสำคัญลงไปเป็นแค่จังหวัดหนึ่งในมณฑลนครศรีธรรมราชเท่านั้น ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ. 2449 มีการแยกเจ็ดหัวเมืองออกไปเป็นมณฑลปัตตานี

แต่จังหวัดนครศรีธรรมราชก็ไม่ได้มีอำนาจเพิ่มขึ้นแต่ประการใด ยังคงเป็นเพียงแค่จังหวัดหนึ่งในมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่เหมือนเดิม

ในช่วงเวลานั้นบทบาทด้านการเป็นเมืองท่าค้าขายของจังหวัดนครศรีธรรมราชลดลงไปมาก เนื่องจากการพัฒนาการเดินเรือทำให้สามารถเดินทางติดต่อกันได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ประกอบกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของตลาดการค้าในมลายู ความต้องการดิบบุกของตลาดโลกซึ่งมีมากทางหัวเมืองฝั่งตะวันตก ความต้องการสินค้าข้าวในตลาดสิงคโปร์ที่มีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ตามจำนวนกุลิจีนที่อพยพมาขายแรงงานในภูมิภาคนี้ ตลอดจนการเปลี่ยนทิศทางการค้าจากเดิมที่เคยค้าขายกับจีน เปลี่ยนมาเป็นการค้าขายกับสหราชอาณาจักร (The Straits Settlements) ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้กลุ่มอำนาจเดิมในจังหวัดนครศรีธรรมราชยังอ่อนแอลง และเปิดโอกาสให้นายทุนเชื้อสายจีนกลุ่มอื่นๆ ที่เคยเป็นหุ้นส่วนกับเจ้าเมืองเก่ามีโอกาสพัฒนาบทบาทเพิ่มขึ้นตลอดเวลา

ในที่สุดเมื่อรัฐบาลส่งเสริมให้เอกชนมีบทบาทเข้ามาพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่น อำเภอปากพนังซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวก็ได้รับการพัฒนาจนกลายเป็นศูนย์กลางการส่งออกข้าวที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้ ในระยะนี้รัฐบาลและเอกชนมีการร่วมมือกันพัฒนาสาธารณูปโภคต่างๆ เพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ประกอบกับการที่รัฐบาลตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายใต้ในปี พ.ศ.2452 และสร้างแล้วเสร็จเปิดใช้งานในปี พ.ศ. 2461 ทำให้หมู่บ้านเล็กๆ อย่างทุ่งสงกลายเป็นชุมทางรถไฟที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้ การสร้างทางรถไฟสายใต้นอกจากทำให้การคมนาคมสะดวกรวดเร็วขึ้นแล้ว การที่รัฐบาลมีนโยบายให้เอกชนพัฒนาที่ดินสองข้างทางรถไฟ ทำให้เกิดการลงทุนทำธุรกิจเหมืองแร่ดิบบุกและสวนยางพารา ส่งผลให้เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชขยายตัวอย่างรวดเร็วและถูกดึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับตลาดต่างประเทศโดยเฉพาะในคาบสมุทรมาเลย์อย่างสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชในแต่ละยุคสมัย มักจะได้รับอิทธิพลทั้งจากปัจจัยภายในคือโครงสร้างส่วนบนของสังคมไทย ผนวกกับอิทธิพลทางการเมืองจากภายนอก ทำให้โครงสร้างทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชเอื้ออำนวยต่อการขยายตัวของทุนจีนท้องถิ่นมากกว่ากลุ่มอื่นๆ ทุกกลุ่ม โดยนายทุนเชื้อสายจีนเหล่านี้จะพัฒนาบทบาทและทวีความสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ ในเวลาต่อมาด้วย

กระบวนการปรับเปลี่ยนอำนาจจากกลุ่มเจ้าเมืองเดิมที่เคยมีอำนาจสูงทั้งในด้านเศรษฐกิจ และการปกครอง ผู้ศูนย์กลางในกรุงเทพมหานครในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนปฏิกิริยาและแรงต่อต้านที่มีต่อนโยบายของรัฐเป็นเรื่องที่น่าสนใจวิเคราะห์ อีกทั้งนโยบายการจัดสรรอำนาจทางการเมืองใหม่ที่มีผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจของจังหวัด นครศรีธรรมราช บทบาทของกลุ่มนายทุนเชื้อสายจีนรวมทั้งสภาพสังคมและวิถีชีวิตของประชาชน ในท้องถิ่นที่เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลจึงควรค่าแก่การศึกษาอย่างยิ่ง การหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ จังหวัดนครศรีธรรมราชจึงเป็นการเปิดมุมมองใหม่ๆเกี่ยวกับจังหวัดที่มีรากเหง้าทางประวัติศาสตร์ อันเก่าแก่แห่งนี้ เนื่องจากในช่วงปี พ.ศ. 2439-2475 เป็นช่วงที่จังหวัดนครศรีธรรมราชมีความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ มากมาย แม้กระทั่งภายหลังการสิ้นสุดระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แล้วก็ตาม จังหวัดแห่งนี้ก็ยังคงมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง อยู่ตลอดเวลา หากทำการศึกษาอย่างละเอียดเชื่อว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นนครศรีธรรมราช และประวัติศาสตร์ภาคใต้ในมิติต่างๆ โดยรวมอย่างแน่นอน

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของจังหวัดนครศรีธรรมราชก่อน พ.ศ. 2439
2. เพื่อวิเคราะห์หาสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช ระหว่าง พ.ศ. 2439-2475
3. เพื่อพิจารณาผลกระทบของนโยบายการปฏิรูปการปกครองที่มีต่อโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมท้องถิ่นตลอดช่วงดังกล่าว
4. เพื่อศึกษาผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจโลกที่มีต่อวิถีชีวิต สังคม และการปกครอง ท้องถิ่นจังหวัดนครศรีธรรมราชในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์
5. เพื่อสรุปผลพวงของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สถานภาพทางสังคมของชนชั้นนำทางธุรกิจเชื้อสายจีนและบทบาทที่หายไปของชนชั้นขุนนางท้องถิ่นในจังหวัดนครศรีธรรมราชตั้งแต่สมัยหลัง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจปัญหาและเหตุผลที่แท้จริงของราชสำนักไทยในการเปลี่ยนแปลงทั้งนโยบายการปฏิรูปเศรษฐกิจและการปกครองจังหวัดนครศรีธรรมราชระหว่าง พ.ศ. 2439-2475
2. ได้พัฒนาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของจังหวัดนครศรีธรรมราชระหว่าง พ.ศ.2439-2475 อย่างรอบด้านและลึกซึ้ง
3. ทำให้เข้าใจวัฒนธรรมทางการเมืองของชาวนครศรีธรรมราชได้กว้างขวางมากขึ้นกว่าที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน

วิธีการวิจัย

จะเน้นการศึกษาในเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยวิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการประยุกต์ใช้องค์ความรู้อื่นๆ ทางสังคมศาสตร์ในลักษณะสหวิชาการ (Inter-disciplinary Approach) เพื่อประกอบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) ข้อเท็จจริงและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่างๆ ต่อไปนี้คือ

1. **หลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)** ได้แก่ เอกสารทางราชการไทยจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กองหอสมุดแห่งชาติ เช่น จดหมายเหตุของรัชกาลต่างๆ รายงานของกระทรวง ทบวง กรม และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น
2. **หลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)** ได้แก่ วิทยานิพนธ์ ตำราวิชาการหนังสือ บทความทางวิชาการ และสิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ จากแหล่งข้อมูลต่างๆ ในประเทศไทย เช่น หอสมุดแห่งชาติ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา หอสมุดกลางของมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยต่างๆ เป็นต้น

ขอบเขตการวิจัย

ในการทำวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาดังนี้

1. ศึกษาภูมิหลังทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของจังหวัดนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ. 2439
2. ศึกษากระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจและมาตรการปกครองของรัฐบาลที่มีต่อจังหวัดนครศรีธรรมราชระหว่าง พ.ศ. 2439-2475
3. ศึกษาผลกระทบต่างๆ ที่มีต่อเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองท้องถิ่นของจังหวัดนครศรีธรรมราชตลอดช่วงปี พ.ศ. 2439-2475
4. สรุปการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ และผลพวงอื่นๆที่มีต่อจังหวัดนครศรีธรรมราชในช่วงที่ศึกษาและช่วงเวลาถัดมา

การตรวจเอกสาร

การศึกษาประเด็นที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชระหว่าง พ.ศ. 2439-2475 จากการสำรวจผลงานวิจัยในรูปแบบต่างๆ ที่ผ่านมาพบว่า มีผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจจังหวัดนครศรีธรรมราชในช่วงนี้น้อยมาก ส่วนใหญ่มักจะเน้นในเรื่องของการปกครอง บทบาทของขุนนางท้องถิ่นซึ่งแสดงให้เห็นถึงกระบวนการปรับเปลี่ยนทางการเมืองและการปฏิรูปการปกครองจากระบบเก่าสู่ระบบเทศาภิบาล เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้มีบทบาททางด้านการเมืองสูง เช่น งานของอริยา เสถียรสุด (2514) ซึ่งศึกษาบทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ การศึกษาที่จำกัดเฉพาะบทบาททางด้านการเมืองการปกครองของขุนนางท้องถิ่นเพียงอย่างเดียว ทำให้มองข้ามความสำคัญของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีผลต่อนโยบายของรัฐบาลจนต้องมีการปฏิรูปการปกครองสู่ระบบเทศาภิบาล

ณรงค์ นุ่นทอง (2519) ได้ศึกษาสภาพการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชก่อนการปฏิรูปการปกครอง จนถึงสมัยที่เจ้าพระยาสุโขมนัชนียินดีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล และชาติ ศิลปศรี (2529) ศึกษาบทบาทของพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชคนต่อมา งานทั้งสองชิ้นนี้เน้นศึกษาประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองและนโยบายของรัฐเป็นหลัก ทำให้ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจในช่วงเวลาดังกล่าวถูกละเลยไปอย่างน่าเสียดาย นอกจากนี้การใช้ตัวบุคคลซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาลเป็นแกนกลางในการศึกษา ทำให้ไม่เห็นภาพสังคมท้องถิ่น อีกทั้งการศึกษาที่เน้นภาพรวมทั้งมณฑล ทำให้ภาพจังหวัดนครศรีธรรมราชซึ่งมีฐานะเป็นเพียงจังหวัดๆ หนึ่งในมณฑลนี้ไม่ชัดเจนเท่าที่ควร ยิ่งไปกว่านั้นการกำหนดช่วงเวลาที่ยึดใช้วาระการดำรงตำแหน่งของสมุหเทศาภิบาลแต่ละคนข้างต้นที่ไม่ยาวนานนัก ทำให้ไม่เห็นการเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่นและไม่สามารถตอบคำถามเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นจังหวัดนครศรีธรรมราชได้ ดังนั้นงานทั้งสองชิ้นนี้จึงขาดมิติความหลากหลายในการนำเสนอประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีกมาก

สำหรับการวิจัยในประเด็นทางด้านเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชในช่วงนี้ เท่าที่ผ่านมายังไม่ค่อยมีผู้สนใจศึกษาอย่างจริงจังมากนัก เพราะเพิ่งปรากฏเพียงในรายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช โดยเฉพาะในการสัมมนาครั้งที่ 4 ใน พ.ศ. 2529 ซึ่งให้ความสำคัญกับการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจนครศรีธรรมราชเป็นครั้งแรก มีงานของภูวดล ทรงประเสริฐ (2529) เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาที่ให้ความรู้เบื้องต้นในเรื่องของวิวัฒนาการของนายทุนและเศรษฐกิจของมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งนับเป็นการเปิดประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชในช่วงเวลานี้ ทำให้เห็นโครงสร้างและทิศทางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชพอสมควร แต่ก็ยังไม่มีรายละเอียดมากนัก

ในด้านเศรษฐกิจเหมืองแร่ พรรณี อวนสกุล (2521) ได้ศึกษาถึงการขยายตัวของกิจการเหมืองแร่ดีบุกในภาคใต้ รวมทั้งการประกอบกิจการเหมืองแร่ของชาวจีนและชาวตะวันตก อย่างไรก็ตาม การเน้นประเด็นที่เกี่ยวกับกิจการเหมืองแร่และบทบาทชาวจีนในกิจการเหมืองแร่ ทำให้ขาดประเด็นการเมืองการปกครอง นอกจากนี้การที่ถูกระบุเป็นแหล่งแร่ดีบุกที่ใหญ่ที่สุด ทำให้งานชิ้นนี้จึงเน้นหนักไปทางกิจการเหมืองแร่ในมณฑลภูเก็ตมากกว่าในมณฑลนครศรีธรรมราช ดังนั้นจึงไม่สามารถสะท้อนภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการทำธุรกิจเหมืองแร่ในจังหวัดนครศรีธรรมราชในช่วงเวลาดังกล่าวได้

ซึ่งคล้ายคลึงกับงานของวิชิต กาพกาญจน์ (2528) ที่ศึกษานโยบายของรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย ในช่วงเวลา พ.ศ. 2444-2503 งานชิ้นนี้เน้นศึกษาเฉพาะพัฒนาการธุรกิจยางพารา บทบาทของชาวจีนในธุรกิจยางพาราในภาคใต้และนโยบายการส่งเสริมจากภาครัฐเป็นสำคัญ งานชิ้นนี้ให้น้ำหนักกับภาคใต้ฝั่งตะวันตกมากกว่าฝั่งตะวันออก ทำให้ภาพธุรกิจยางพาราในจังหวัดนครศรีธรรมราชไม่เด่นชัดเท่ากับจังหวัดต่างๆ ทางชายฝั่งทะเลอันดามัน และแทบจะไม่มีกล่าวถึงบริบทสังคมท้องถิ่นนครศรีธรรมราชเลย

สำหรับงานที่มุ่งเน้นการศึกษาเกี่ยวกับนครศรีธรรมราชโดยตรง ได้แก่ งานของพอลา แก่นแก้ว (2528) ที่ศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน ปากพนังซึ่งเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน พอลานำอธิบายพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนังในฐานะแหล่งผลิตข้าวให้แก่จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งให้ภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจพอสมควร แต่การเน้นความสำคัญเฉพาะชุมชนปากพนัง ทำให้ไม่เห็นบริบทส่วนอื่นๆ ของจังหวัดนครศรีธรรมราช ดังนั้นจึงยังคงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ไม่สมบูรณ์

งานชิ้นต่อมา คือ งานของพิศมัย นันทแสง (2536) ซึ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของมณฑลนครศรีธรรมราชตลอดระยะเวลาที่ปกครองโดยใช้ระบบเทศาภิบาล งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองว่า การปรับปรุงรูปแบบการปกครองท้องถิ่น และการที่รัฐสามารถเข้าไปควบคุมอำนาจทางการเมืองของกลุ่มเจ้าเมืองเก่า ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อกลุ่มทุนเดิมและกลุ่มทุนใหม่อย่างไรบ้าง ซึ่งสอดคล้องกับงานของภูวดล นอกจากนั้นงานชิ้นนี้ยังเน้นการศึกษาวิวัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจในภาพรวมทั้งมณฑล โดยระบุว่าแรงผลักดันจากภายนอกเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามแม้ว่างานชิ้นนี้สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของมณฑลนครศรีธรรมราชได้อย่างชัดเจน แต่เนื่องจากเป็นการศึกษาในภาพรวมของมณฑลที่มีขอบเขตกว้างขวาง กินเนื้อที่ถึงสามจังหวัดใหญ่ๆ ที่สำคัญ ได้แก่ นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ทำให้ภาพของสังคมท้องถิ่นไม่ชัดเจน ไม่สามารถตอบคำถามเกี่ยวกับวิถีชีวิตและสภาพความเป็นอยู่ของชาวจังหวัดนครศรีธรรมราชในช่วงระยะเวลานั้นได้

สำหรับงานของพนิดา เอี่ยมสุวรรณ (2542) ได้ศึกษาถึงความสำคัญทางเศรษฐกิจของ จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2325-2439 ซึ่งเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของกระบวนการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช ก่อนที่จะถูกกลืนให้เข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาล งานชิ้นนี้แสดงให้เห็นสถานะที่แท้จริงของจังหวัดนครศรีธรรมราช ทั้งในฐานะแหล่งผลิตการเป็นเมืองท่า และเป็นศูนย์กลางของระบบเศรษฐกิจท้องถิ่น พร้อมทั้งแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวของเครือข่ายทางด้านเศรษฐกิจภายในและต่างประเทศที่มีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่เนื่องจากการกำหนดช่วงเวลาที่ศึกษาคอบคลุมระยะเวลาถึง 114 ปี และเน้นศึกษาในบริบททางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นสำคัญ ทำให้ประเด็นด้านสังคมและวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นไม่ชัดเจน นอกจากนี้ยังขาดประเด็นที่เกี่ยวกับการปรับตัวของกลุ่มอำนาจเก่าที่ถูกกลดบทบาท ปฏิกริยา แรงต่อต้านที่มีต่อนโยบายของรัฐบาล และการก่อตัวของกลุ่มผลประโยชน์ใหม่ ที่จะพัฒนาบทบาทของตนเองขึ้นมาแทนที่กลุ่มเก่า ทำให้งานชิ้นนี้ยังไม่สมบูรณ์และไม่รอบด้านเท่าที่ควร

งานของ ขจรจบ กุสุมาวดี (2547) งานชิ้นนี้กำหนดขอบเขตพื้นที่การศึกษาที่จะเจาะจงเฉพาะตำบลเกาะเพชร และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร ซึ่งเป็นเพียงส่วนหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนังอันกว้างใหญ่ จึงให้ภาพความเปลี่ยนแปลงของกลุ่มน้ำปากพนังในบริบททางเศรษฐกิจอย่างกว้างๆ เท่านั้น ไม่สามารถอธิบายภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชได้ อีกทั้งการให้น้ำหนักในประเด็นการเสื่อมถอยทางเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำปากพนังตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมามากเกินไป ทำให้ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่นในบริเวณลุ่มน้ำปากพนังก่อนช่วงเวลาดังกล่าวถูกละเลยไป

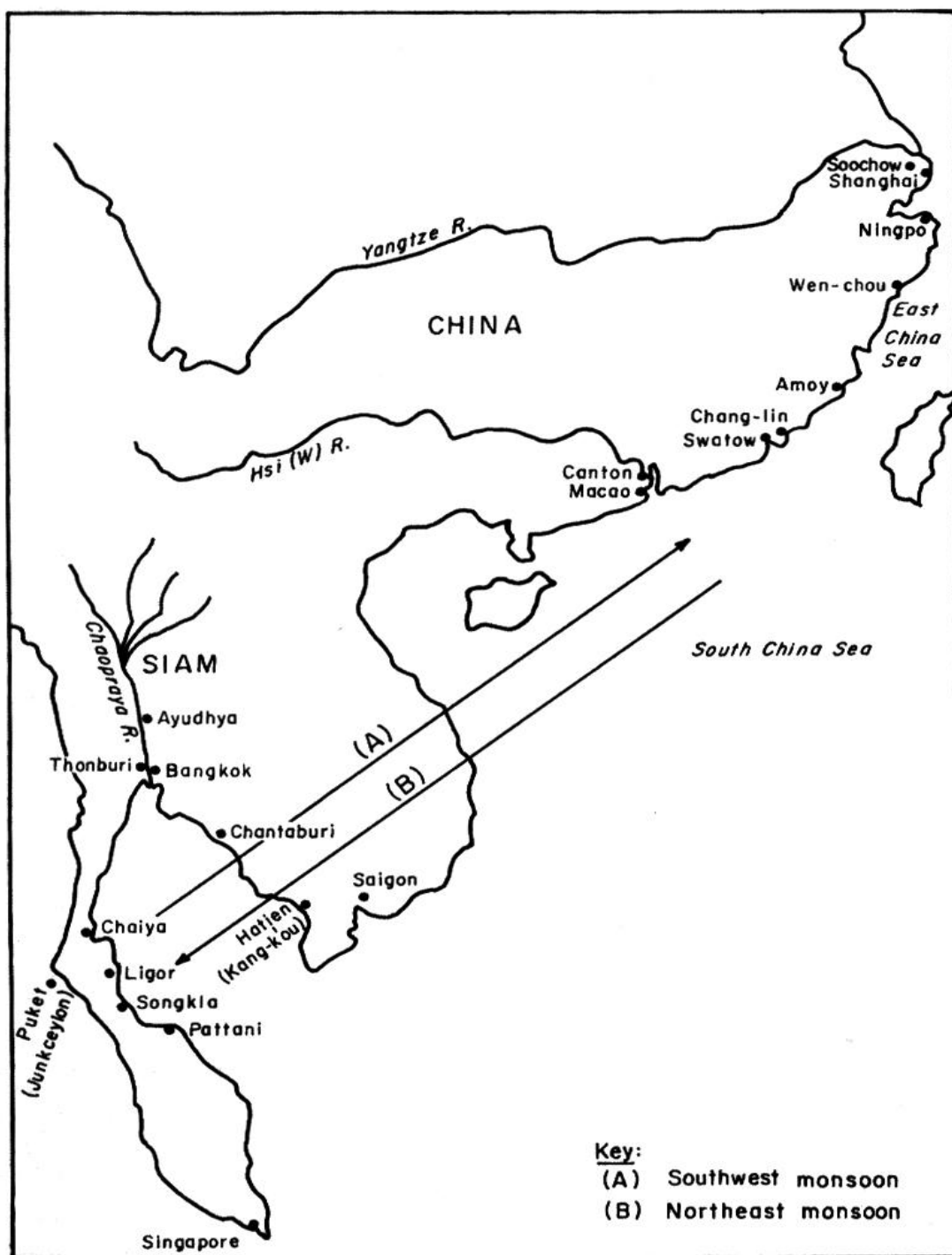
ส่วนงานวิจัยของชาวต่างประเทศที่ทำการศึกษารื่องจังหวัดนครศรีธรรมราช เช่น งานของ Wolf Donner เรื่อง The Five Faces of Thailand: An Economic Geography ซึ่งเขียนเรื่องเศรษฐกิจสังคม และประชากรในทุกภาคของประเทศไทย ถือเป็นงานที่สะท้อนภาพรวมของประเทศไทยในสายตาต่างชาติ สำหรับจังหวัดนครศรีธรรมราช Wolf Donner ไม่ได้ให้รายละเอียดเท่าใดนัก จึงไม่สามารถตอบคำถามเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชในเวลาดังกล่าวได้

กล่าวโดยสรุปงานวิจัยเหล่านี้ไม่สามารถตอบคำถามในประเด็นของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราชได้อย่างชัดเจน เนื่องจากมุ่งให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองมากกว่า เพราะในบริเวณนี้เป็นบริเวณที่มีบทบาททางการเมืองสูง แต่ความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป อย่างไรก็ตามงานที่ศึกษาในบริบททางเศรษฐกิจที่มีอยู่ บางส่วนก็เน้นศึกษาในขอบเขตพื้นที่ที่มีลักษณะเฉพาะซึ่งเป็นเพียงส่วนเล็กๆ ไม่สามารถอธิบายภาพรวมของจังหวัดนครศรีธรรมราชทั้งหมดได้ บางส่วนก็เน้นการศึกษาเป็นภาพรวมทั้งหมดซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องขอบเขตกว้างขวาง กินพื้นที่ถึงสามจังหวัดใหญ่ คือ นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ทำให้ไม่สามารถศึกษาวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมสมัยของจังหวัดใดจังหวัดหนึ่งได้อย่างลึกซึ้ง เนื่องจากจังหวัดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีทรัพยากรและเงื่อนไขพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเฉพาะไม่เหมือนกันเท่าไรนัก

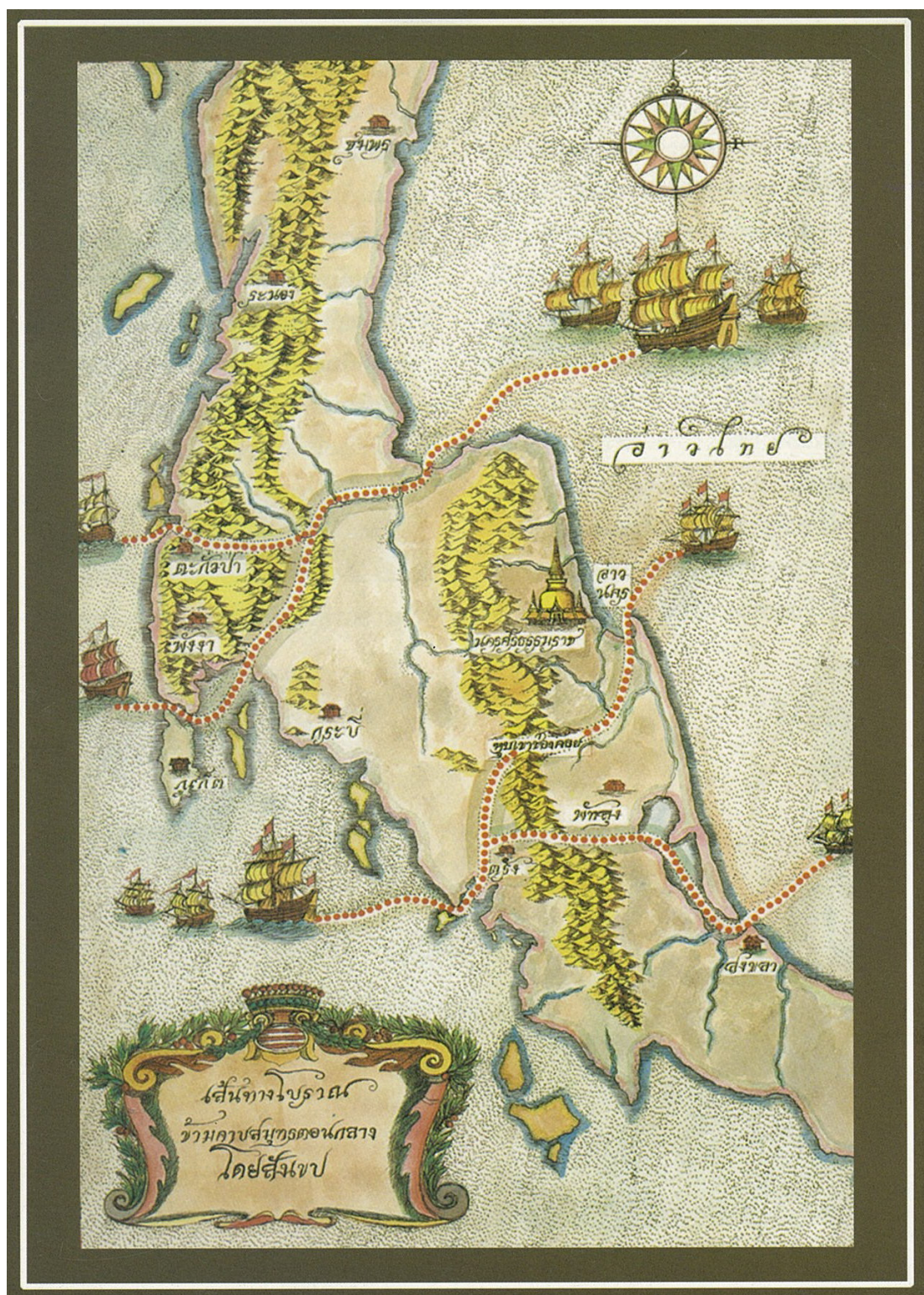

ภาพที่ 1 แผนที่แสดงบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช

ที่มา: ราชบัณฑิตยสถาน (2509: 42)

ภาพที่ 2 แผนที่แสดงอิทธิพลของลมมรสุมที่มีอิทธิพลต่อการค้าทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
 เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
 ที่มา: สารสิน วีระพล (2548: 34)

ภาพที่ 4 แสดงพื้นที่ภาคใต้ตอนบนของไทย
ที่มา: นครศรีธรรมราช (2537: 28)

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ.2439

นครศรีธรรมราชเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจมาตั้งแต่สมัยโบราณ มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีจำนวนมากที่บ่งชี้ว่า เป็นเมืองท่าค้าขายกับนานาชาติ ไม่ว่าจะเป็นจีน อินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย และโรมันมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7-8 เนื่องจากบริเวณนี้อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นสินค้าที่ตลาดต้องการ นอกจากนี้สภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมก็นับเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้นครศรีธรรมราชมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจมาเป็นเวลาช้านาน

การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจังหวัดนครศรีธรรมราช ในช่วง พ.ศ. 2439-2475 จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจสภาพภูมิศาสตร์ร่วมกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในช่วงก่อน พ.ศ. 2439 ประกอบกัน ดังนั้นในส่วนแรกของบทที่ 2 จะกล่าวถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ โดยในส่วนหลังจะกล่าวถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจตลอดจนสภาพเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชจนถึง พ.ศ.2439 ตามลำดับเพื่อให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างชัดเจน

สภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ

จังหวัดนครศรีธรรมราชตั้งอยู่ในเขตภาคใต้ของประเทศไทย บนแหลมมลายูตอนเหนือ ด้านริมฝั่งทะเลอ่าวไทย ปัจจุบันมีขนาดเนื้อที่ 9,942,502 ตารางเมตร หรือประมาณ 6,214 ล้านไร่ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2529: 94) นับเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่เป็นอันดับสองของภาคใต้ รองจากจังหวัดสุราษฎร์ธานี อย่างไรก็ตาม ในอดีตน่าจะมีความหนาแน่นพื้นที่มากกว่านี้เนื่องจากมีเมืองขึ้นในปกครองเป็นจำนวนมาก

ลักษณะภูมิประเทศของจังหวัดนครศรีธรรมราชแบ่งออกเป็นสามเขต ได้แก่ เขตภูเขา ตอนกลาง เขตที่ราบตะวันออก และเขตที่ราบตะวันตก ซึ่งภูมิประเทศทั้งสามเขตมีลักษณะดังนี้

เขตเทือกเขาตอนกลาง มีอาณาเขตอยู่ในช่วงกลางของพื้นที่ของจังหวัดนี้ มีเทือกเขาเป็นแนวติดต่อกันมีลักษณะเป็นแกนของแผ่นดินทอดยาวอยู่ในบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี ตรังและพัทลุง เรียกว่าเทือกเขานครศรีธรรมราช เป็นต้นน้ำหลายสายในพื้นที่ภาคใต้ตอนกลาง เช่น แม่น้ำปากพนัง แม่น้ำตาปี แม่น้ำตรัง และยังเป็นแนวกันลมที่ดีในการช่วยป้องกันลมมรสุม นอกจากนี้บริเวณเทือกเขายังมีลักษณะเป็นป่าฝนเขตร้อนที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ยอดเขาสูงสุดของเทือกเขานี้คือ เขาหลวง สูงประมาณ 1,835 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล นับเป็นภูเขาที่สูงที่สุดของภาคใต้ ในสมัยโบราณการเดินทางใช้เรือแล่นเลียบชายฝั่งสามารถมองเห็นเป็นที่ยี่สิบห้าไมล์ได้ในระยะไกล เพราะมีรูปลักษณ์แตกต่างจากภูเขานอื่น (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมธนาคารไทยพาณิชย์, 2542: 2598)

เขตที่ราบตะวันออก มีอาณาเขตตั้งแต่เทือกเขานครศรีธรรมราชไปทางตะวันออกจนถึงชายฝั่งอ่าวไทย ตอนเหนือเป็นที่ราบแคบและค่อยกว้างออก เมื่อลงไปตอนใต้แผ่นดินบริเวณนี้มีลักษณะเป็นสันทรายซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนทะเล บางตอนมีลักษณะเป็นสันทรายตามแนวเหนือใต้ ส่วนลักษณะที่ถัดจากชายฝั่งบริเวณอ่าวมีแหลมตะลุมพุกเป็นปึกอ้วนนั้นเรียกว่า อ่าวนครศรีธรรมราช หรือ อ่าวนคร มีความลึกเฉลี่ยประมาณ 10 เมตรในระยะห่างจากชายฝั่งประมาณ 4 กิโลเมตร มักเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2544: 3) พื้นที่บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์มากเหมาะแก่การทำนาสามารถผลิตข้าวเลี้ยงพลเมืองและเป็นสินค้าส่งออกสำคัญไปขายยังต่างประเทศ

เขตที่ราบตะวันตก มีอาณาเขตตั้งแต่ด้านตะวันตกของเทือกเขาตอนกลาง มีลักษณะเป็นที่ราบเชิงเขาหรือที่ราบหุบเขาและมีเนินเขาเป็นระยะๆ สลับกับที่ราบ มีลำน้ำซึ่งเกิดจากเทือกเขาด้านตะวันตกของพื้นที่นี้เข้าสู่จังหวัดสุราษฎร์ธานีก่อนลงทะเลอ่าวไทย พื้นที่ในเขตนี้มักเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เขตพื้นที่ลุ่มน้ำตาปี

จังหวัดนครศรีธรรมราชมีที่ตั้งอยู่ในแถบศูนย์สูตรจึงมีอุณหภูมิสูงตลอดปี เฉลี่ยประมาณ 27-28 องศาเซลเซียสและต่ำสุดคือ 17.7 องศาเซลเซียส (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 7-8) และเนื่องจากมีทะเลขนานอยู่ทั้งสองด้าน กล่าวคือ ด้านตะวันออกมีทะเลจีนใต้ ส่วนด้านตะวันตกมีทะเลอันดามันจึงได้รับอิทธิพลลมต่างๆ จากทะเลทั้งสองสลับกันดังนี้

ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ พัดผ่านมหาสมุทรอินเดียและทะเลอันดามันเข้ามาในช่วงเดือน พฤษภาคม- ตุลาคมของทุกปี ทำให้เกิดฝนตกชุกในพื้นที่ภาคใต้ฝั่งตะวันตก ส่วนจังหวัด นครศรีธรรมราชนั้น เนื่องจากมีเทือกเขานครศรีธรรมราชกั้นอยู่ จึงทำให้มีฝนตกในพื้นที่จังหวัด ไม่มากนัก ยกเว้นในพื้นที่เขตที่ราบตะวันตก ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกของเทือกเขา มีฝนตกชุกเพราะ เป็นด้านรับลมนี้โดยตรง

ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ พัดผ่านมหาสมุทรแปซิฟิกและทะเลจีนใต้ เข้ามาในช่วง เดือนพฤศจิกายน-มกราคมของทุกปี ทำให้เกิดฝนตกชุก โดยเฉพาะในพื้นที่เขตเทือกเขาและพื้นที่ เขตที่ราบตะวันออกซึ่งเป็นด้านรับลมนี้โดยตรง

นับได้ว่าที่ตั้งเมืองนี้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่ง ที่ช่วยส่งเสริมให้นครศรีธรรมราชเป็นเมือง ทำค้าขาย เพราะอิทธิพลของลมมรสุมสามารถกำหนดช่วงเวลาของการแล่นเรือทะเลได้เป็นอย่างดี พ่อค้าชาวจีนและชาวอินเดียสามารถเดินเรือมาค้าขายโดยอาศัยลมมรสุมที่ค่อนข้างจะมีช่วงเวลา ที่แน่นอนได้อย่างสะดวก ดังเช่นที่สกินเนอร์ได้กล่าวไว้ในงานสังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ว่า ในคริสต์ศตวรรษที่ 13 และ 14 พ่อค้าชาวจีนพร้อมด้วยสินค้าซึ่งได้ มุ่งเดินทางไปยังอินเดียและตะวันตกไกลออกไป เมื่อเดินทางมาถึงนครศรีธรรมราช (ลิเกอ์) ลม มรสุมตะวันออกเฉียงเหนือที่อ่อนกำลังลงก็ขนสินค้าลงจากเรือ เพื่อถ่ายสินค้าต่อไปโดยทางบก ให้ทันเวลาพอดีที่พ่อค้าจะกลับเมืองจีนโดยอาศัยลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ (Skinner, 1962: 2)

ทรัพยากรที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจในพื้นที่นี้ ได้แก่ การบูร ไม้หอม (ไม้กฤษณา) ไม้ฝาง ไม้จันทน์ น้ำผึ้ง จี๊ผึ้ง เขาสัตว์ หนังสัตว์ และดีบุก โดยเฉพาะดีบุกพบมากในพื้นที่เขตอำเภอ ร่อนพิบูลย์ ถึงแม้ว่าจะมีปริมาณไม่มากหากเทียบกับฝั่งตะวันตก แต่ก็ถือเป็นสินค้าส่งออกที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนกระทั่งปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นสินแร่ที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงเป็น อันดับต้นๆ ของจังหวัดนครศรีธรรมราชอยู่ (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 14)

เนื่องจากนครศรีธรรมราชมีตำแหน่งทางภูมิศาสตร์อยู่ตรงกึ่งกลางของคาบสมุทรไทย สามารถปฏิสัมพันธ์กับภายนอกได้อย่างสะดวก กล่าวคือ ทางทะเลจีนทางด้านตะวันออกและ ทางมหาสมุทรอินเดียทางด้านตะวันตก นอกจากนี้ยังมีเส้นทางการคมนาคมภายในและระหว่าง ท้องถิ่นที่สามารถเชื่อมโยงกับดินแดนอื่นๆ ที่ไกลออกไป ทั้งเส้นทางบกและเส้นทางน้ำอีกหลาย

เส้นทาง ทำให้มีศักยภาพในการเป็นเมืองท่า มีพัฒนาการทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องและรวดเร็ว กว่าพื้นที่อื่นซึ่งอยู่ทางตอนใน

เส้นทางบก เป็นเส้นทางสายหลักที่สำคัญมาก เนื่องจากในอดีตการสัญจรและลำเลียงสินค้าใช้พาหนะ ได้แก่ เกวียน ล้อเลื่อน ช้าง ม้า ลา ล่อ ฯลฯ การที่นครศรีธรรมราชตั้งอยู่บนสันทรายลึกเข้าไปจากอ่าว ด้านตะวันตกของบริเวณชายฝั่งทะเลมีเทือกเขาหลวงเป็นแนวยาวตลอดจากอ่าวบ้านดอนจังหวัดสุราษฎร์ธานีไปจนถึงเขตแดนไทย-มาเลเซีย มีช่องเขาเป็นแห่งๆ ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมผ่านจากบริเวณฝั่งทะเลไปยังแผ่นดินด้านตะวันตกและชายฝั่งทะเลอันดามัน ในอดีตช่องเขาเหล่านี้มีความสำคัญทางการค้า เป็นเส้นทางข้ามสมุทรระหว่างทะเลอ่าวไทยและทะเลอันดามันมานานนับพันปี (ทักษิณคดีศึกษา, 2529: 1013) ดังเช่น เส้นทางบกจากนครศรีธรรมราชไปพังงา เรียกว่า ทางช่องฉวาง และช่องทางจากนครศรีธรรมราชไปตรัง (ผ่านอำเภอร่อนพิบูลย์-ทุ่งสง) เรียกว่า ทางช่องเขา

เส้นทางน้ำ ในการสัญจรไปมาระหว่างพื้นที่ นอกจากจะใช้การเดินเรือแถบชายฝั่งทะเลทางด้านนอกหรือใช้เส้นทางบก ในกรณีที่เกิดเหตุการณ์ที่ไม่ปลอดภัยไม่ว่าจะเป็นสภาพภูมิอากาศที่แปรปรวนหรือภัยโจรสลัดจากปลายแหลมมลายู เส้นทางน้ำสายในก็เป็นอีกทางหนึ่งที่สามารถใช้สัญจรตลอดจนลำเลียงสินค้าทั้งภายในและระหว่างท้องถิ่นได้อย่างสะดวกรวดเร็ว เนื่องจากแม่น้ำลำคลองในจังหวัดนครศรีธรรมราชและพื้นที่ใกล้เคียงส่วนใหญ่มีต้นน้ำ คือ เทือกเขานครศรีธรรมราชและเทือกเขาบรรทัดไหลแตกสาขาออกไปกลายเป็นลำน้ำต่างๆ สามารถแล่นเรือติดต่อกันได้

เส้นทางน้ำจากนครศรีธรรมราชไปยังพัทลุงและสงขลา เป็นเส้นทางที่สามารถออกสู่ทะเลอ่าวไทยได้สะดวก เส้นทางนี้มีบทบาทมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 เนื่องจากปรากฏหลักฐานเป็นเศษเครื่องถ้วยชามจีนและไทยตามเส้นทางสายนี้เป็นจำนวนมาก (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 73-74) หรือเส้นทางสายแม่น้ำตรังซึ่งไหลผ่านอำเภอทุ่งสงเข้าสู่อำเภอห้วยยอด อำเภอเมืองตรัง และออกทะเลอันดามันที่อำเภอกันตังจังหวัดตรัง ถือเป็นเส้นทางอีกสายหนึ่งที่สำคัญในการติดต่อกับฝั่งตะวันตก

นอกจากนั้นยังมีแม่น้ำปากพนัง ซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างอำเภอปากพนังกับอำเภอเชียรใหญ่ หัวไทร และชะอวด เป็นเส้นทางหลักในการติดต่อกันในสมัยโบราณและยังคงใช้ในการขนถ่ายสินค้า โดยเฉพาะข้าวและยังมีเรือเดินสมุทรจากกรุงเทพฯ เข้ามารับสินค้าในแม่น้ำปากพนังจนถึงท่าเรือในตลาดปากพนังอยู่ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 21)

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

นครศรีธรรมราช เป็นเมืองที่มีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลายาวนาน สภาพภูมิศาสตร์ ทำเลที่ตั้งที่เหมาะสม ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ นับเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้นครศรีธรรมราชเป็นเมืองท่าสำคัญในระบบการค้านานาชาติ

สมัยโบราณ

จากเอกสารต่างชาติไม่ว่าจะเป็นเอกสารจีนหรือเอกสารอินเดียต่างก็ได้บันทึกถึงความรุ่งเรืองของเมืองท่านนครศรีธรรมราชในสมัยโบราณไว้ ทำให้สามารถคาดคะเนได้ว่า เมืองท่าแห่งนี้ปรากฏและดำรงอยู่ในระบบเครือข่ายทางการค้าของโลกโบราณแล้ว อย่างช้าที่สุดก็ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 ดังจะเห็นได้จากข้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหานิทเทศิสสเมตยสูตร ซึ่งเป็นวรรณคดีอินเดียที่เก่าแก่ที่สุด แต่งด้วยภาษาบาลีในราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ดังความตอนหนึ่งว่า “. . . เมื่อแสวงหาโภคทรัพย์ ย่อมแล่นเรือไปในมหาสมุทร ไปคุมพะ ไปดักโกละ ไปดักสิลา ไปกาลมุข ไปมรณปาร ไปเวสุกะ ไปเวราบถ ไปชวา ไปกะมะลิง (ตะมะลิง)...¹”

¹ เมืองกะมะลิง หรือ ตะมะลิงนี้นักวิชาการได้เห็นพ้องกันว่าเป็นชื่อที่จีนเรียกว่า ตังมาหลิง หรือตันมาหลิว เขาจู๋กั๋วเรียกว่า ตัน-มา-ลิง ในศิลาจารึกเรียกว่า ตามพริงค์ หรือ ตามรลิงกะ คือเมืองนครศรีธรรมราชโบราณนั่นเอง

การปรากฏชื่อของกะมะลิง หรือตามพรลิงค์ ในฐานะเมืองท่าสำคัญก็เป็นไปได้ว่า การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างตามพรลิงค์ อินเดีย และลังกาน่าจะมีมาช้านานแล้ว เพียงแต่ไม่ปรากฏหลักฐานเท่านั้น อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงตามพรลิงค์ในฐานะเมืองท่าค้าขายนั้น สอดคล้องกับตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเอกสารเก่าแก่ทางฝ่ายไทย ที่กล่าวถึงตามพรลิงค์ว่ามีการติดต่อกับพวกอินเดียตอนใต้มาแต่โบราณ โดยแรกเริ่มก็เป็นเพียงการติดต่อค้าขาย แต่ต่อมาก็มีการตั้งบ้านเรือน ครั้นนานเข้าเมื่อชาวอินเดียคุ้นเคยกับชาวพื้นเมืองและเกิดรักใคร่ชอบพอกันมีการสมพงศ์ร่วมกันและตั้งรกรากในเวลาต่อมา (ตรี อมาตยกุล, 2510: 3-5)

ด้านความสัมพันธ์กับจีน ในหนังสือซ่งฮู่เย่าจี้เก่า นักจดหมายเหตุจีนได้บันทึกไว้ เมื่อ พ.ศ. 1514 ยืนยันว่าเมืองตามพรลิงค์เป็นศูนย์กลางของตลาดการค้าสำคัญทั่วไปในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (พณิศา เอี่ยมสุวรรณ, 2542: 13) นอกจากนั้นในหนังสือ ซ่ง ชือ (Shung Shih) ระบุว่า ต้นมายหลิหรือตามพรลิงค์ได้ส่งคณะทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับจีนพร้อมเครื่องราชบรรณาการ เมื่อ พ.ศ. 1544 ประกอบด้วยไม้ฝางถึงหมื่นซ่ง ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนที่สูงมาก เมื่อเทียบกับ พ.ศ. 1535 ที่คณะทูตของชาวได้นำไปบรรณาการจีนจำนวนเพียง 4,423 ซ่ง คณะทูตจากต้นมายหลิได้รับการต้อนรับอย่างดีและได้รับพระราชสาส์นของพระเจ้าจักรพรรดิมาถวาย เจ้าผู้ครองนครต้นมายหลิด้วย (สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 11 นครศรีธรรมราช, ม.ป.ป.: 55)

นอกจากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ ยังปรากฏหลักฐานทางด้านโบราณคดีซึ่งเป็นสินค้าจากต่างแดนเป็นจำนวนมาก จากร่องรอยสินค้าของจีนที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในปัจจุบันนี้ คือ คันล่องสำริดจีนสมัยราชวงศ์ฮั่นและสมัยราชวงศ์ถัง นอกจากนี้ยังพบเครื่องถ้วยชามจีนที่ผลิตขึ้นตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถังจนกระทั่งถึงสมัยราชวงศ์ซ่ง (ณัฐภัทร จันทวิษ, 2549: 100) มีการค้นพบเหรียญทองแดงจีนปะปนอยู่กับเครื่องปั้นดินเผาสมัยเดียวกันในเรือสำเภที่จมอยู่ใต้น้ำ คาดว่าน่าจะเป็นเรือสำเภาที่มาค้าขายกับตามพรลิงค์ นอกจากนั้นยังพบเหรียญเงินตราจีนสมัยต่างๆ กันอีกเป็นจำนวนมากซึ่งนับว่าเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นความต่อเนื่องของการค้าระหว่างนครศรีธรรมราชกับชนชาติจีนและการค้าขายระหว่างกันคงมีการพัฒนาให้เป็นระบบขึ้นแล้ว จึงได้มีการใช้ระบบเงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

สมัยศรีวิชัย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-15 ไม่ปรากฏหลักฐานที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับ ตามพรลิงค์มากนัก นอกจากในจารึกหลักที่ 24 วัดหัวเวียง อำเภอไชยาว่า ผู้สร้างเมืองนี้คือพระยาศรีธรรมโศกราช แห่งราชวงศ์ปทุมวงศ์ หรือ ปัทมวงศ์ และเชื้อสายของราชวงศ์นี้ก็ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช สืบมา อย่างไรก็ตาม จากความรู้เรื่องของอาณาจักรศรีวิชัย² ซึ่งเป็นอำนาจใหม่ที่มุ่งสร้างอิทธิพล ทางด้านการเดินเรือค้าขายกับจีนและอินเดีย น่าจะทำให้ตามพรลิงค์ได้รับผลกระทบทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง และการค้าเป็นอย่างมาก เป็นไปได้ว่าตามพรลิงค์ตกเป็นเมืองขึ้นของ อาณาจักรศรีวิชัย ดังปรากฏในเอกสารจีนโบราณว่า

“... เมืองตามพรลิงค์ [Tan-ma-ling] นี้เก็บรวบรวมภานะไม่ว่าจะเป็นเครื่องเงินเครื่องทองเท่าที่จะหาได้ ในขณะที่ชื่อหัวถิง [Jih-lo-t'ing] และเมืองอื่นๆ ต่างก็เก็บสิ่งของประเภทเดียวกัน ซึ่งทั้งหมดถูกส่งเป็นบรรณาการแก่ศรีวิชัย [San-fo-shi]...” (Wheatley, 1961: 67)

ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางฝ่ายไทยที่แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรศรีวิชัยน่าจะแผ่อำนาจปกครองตามพรลิงค์ไว้ได้แล้ว คือ จารึกหลักที่ 23 วัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชที่มีเนื้อความตอนหนึ่งระบุว่า

“...เมื่อราชวงศ์ไศเลนทร์ครองกรุงศรีวิชัยได้แผ่อำนาจจนถึงภาคเหนือของแหลมมลายู . . . และในปี พ.ศ. 1318 พระเจ้ากรุงศรีวิชัยได้สร้างสถูปและเจดีย์ไว้ในเมืองนครศรีธรรมราช...” (ยอร์ช เซเดส์, 2504: 26)

² นักประวัติศาสตร์ เช่น โวลเตอร์ (Volter) และ ฮอลล์ (Hall) เห็นพ้องกันว่า ศรีวิชัยน่าจะถือกำเนิดขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11 และกลายมาเป็นอาณาจักรที่มั่งคั่งในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 มีอำนาจทางทะเล เนื่องจากตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ควบคุมเส้นทางการเดินเรือ เป็นจุดแวะพักขนถ่ายสินค้าและซ่อมแซมเรือ พร้อมทั้งทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการขนถ่ายสินค้า นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นว่า ศรีวิชัยคงเป็นอาณาจักรที่รวมตัวกันหลวมๆ อย่างสมำพันธ์รัฐของนครรัฐต่างๆ ที่ตั้งอยู่ชายทะเลทั้งที่อยู่บนแหลมมลายูและบนเกาะสุมาตรา ดังนั้นจึงไม่มีศูนย์กลางอำนาจหรือมีก็คงจะเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมของสถานการณ์ทางการเมือง โดยยึดถือผลประโยชน์การผูกขาดทางการค้าทางทะเลเป็นสำคัญ

ในหนังสือ “จุฬานจื้อ” ซึ่งเป็นบันทึกเกี่ยวกับชาติต่างๆ ที่จีนติดต่อสัมพันธ์ด้วย แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 16 ได้กล่าวถึงตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) และหัวเมืองในภาคใต้ของไทยว่า อยู่ในอำนาจของแคว้นศรีวิชัย นอกจากนี้ศรีวิชัยยังมีบทบาทสำคัญในการควบคุมเมืองท่าและเส้นทางคมนาคมทางเรือที่สำคัญของการค้าระหว่างจีน อินเดีย และอาหรับ เป็นมหาอำนาจและศูนย์กลางการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำของนานาประเทศ สามารถเรียกเก็บภาษีเงินรัวรายมั่งคั่ง และสามารถพัฒนากิจการค้าของตนออกไปอย่างกว้างขวาง (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 74)

จากเอกสารต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว สามารถยืนยันสถานภาพของตามพรลิงค์ได้เป็นอย่างดี การที่ตามพรลิงค์อยู่ภายใต้อิทธิพลของศรีวิชัยมีหน้าที่ต้องส่งบรรณาการ แน่นนอนว่าการดำเนินกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจในระยะนี้ย่อมต้องมีลักษณะเป็นเมืองท่าเครือข่ายทางการค้าของศรีวิชัย โดยมีศรีวิชัยเป็นศูนย์กลางทางการค้าใหญ่

ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 16 อาณาจักรศรีวิชัยค่อยๆ เสื่อมอำนาจลง เนื่องจากถูกชาวโจฬะจากอินเดียรุกราน ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกเมืองตันจอร์ของพระเจ้าราเชนทร โจฬะ แต่สาเหตุสำคัญน่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการค้าของจีน กล่าวคือในปลายสมัยราชวงศ์ซ่งและราชวงศ์มองโกล พ่อค้าจีนไม่ค้าขายเฉพาะกับรัฐที่ทำหน้าที่ผูกขาดการค้า แต่จะทำการค้าโดยตรงกับบรรดาบ้านเล็กเมืองน้อยที่ตนเองสามารถติดต่อได้ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 62) ดังนั้นศรีวิชัยซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการผูกขาดการค้าจึงอ่อนแอลง ในขณะที่เมืองท่าที่เคยอยู่ใต้การปกครองของศรีวิชัยรวมถึงตามพรลิงค์กลับมั่งคั่งขึ้น และสามารถพัฒนาตนเองให้มีอำนาจเข้มแข็งได้ในเวลาต่อมา

เมื่ออาณาจักรศรีวิชัยเสื่อมอำนาจลง พระเจ้าจันทรภาณุกษัตริย์แห่งตามพรลิงค์ถือโอกาสตั้งตัวเป็นอิสระในปี พ.ศ. 1773 (ยอร์ช เซเดส์, 2504: 27) ระยะนี้นับได้ว่าตามพรลิงค์เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครองและศาสนา โดยเฉพาะทางด้านการเมืองการปกครองน่าจะมีความเป็นเอกภาพมาก เนื่องจากสามารถจัดการปกครองในรูปแบบเมืองขึ้น 12 นักัษตร³ มีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางคอยควบคุมเมืองบริวารทั้ง 12 เมืองซึ่งตั้งอยู่

³ เมืองบริวาร 12 นักัษตรของอาณาจักรตามพรลิงค์ หรือเมืองนครศรีธรรมราช ได้แก่ เมืองสาขบุรี เมืองปัตตานี เมืองกลันตัน เมืองปะหัง เมืองไทรบุรี เมืองพัทลุง เมืองตรัง เมืองชุมพร เมืองบันทายสมอ เมืองสะอูเลา เมืองตะกั่วถาง เมืองกระบุรี

โดยรอบ และเป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองบริวารของอาณาจักรตามพรลิงค์บางเมืองเคยตกอยู่ภายใต้ อิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัยมาก่อนหรือไม่ก็เป็นเมืองที่สำคัญที่มีบทบาททางการค้ามีชื่อปรากฏ อยู่ในเอกสารจีนโบราณ

นอกจากนั้นยังมีความพยายามลบล้างอิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัย โดยการเปลี่ยนจากการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทมาสนับสนุนลัทธิหินยานหรือเถรวาทจากลังกาแทน ในคัมภีร์ จูพวงส์ ได้กล่าวไว้ว่าใน พ.ศ. 1790 พระเจ้าจันทรภาณุแห่ง “ชาวกะ” (ชาวกะ) ได้ยกกองทัพไป รุกรานเกาะลังกาโดยอ้างว่าเป็นพุทธสาวกเหมือนกัน เหตุการณ์ในครั้งนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับการที่ กษัตริย์พระองค์นี้แห่งตามพรลิงค์ ได้ทรงหันมานับถือพุทธศาสนาเถรวาท และต่อมาได้ยก พระองค์ขึ้นเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก โดยทรงหันมาใช้พระสมัญญานามว่า “ศรีธรรมโศกราช” เปลี่ยนแบบพระเจ้าอโศกมหาราช แม้แต่คัมภีร์นามของเมืองหลวงก็เปลี่ยนเป็น “ปาฏลินปุตร” ตามชื่อ เมืองหลวงของพระเจ้าอโศกมหาราชด้วย ในภายหลังตามพรลิงค์จึงได้รับนาม “สิริธรรมนคร” หรือ “ศรีธรรมราช” ตามพระสมัญญานามของพระเจ้าจันทรภาณุด้วย (พนิตา เอี่ยมสุวรรณ, 2542: 16)

สมัยสุโขทัย

ในศิลาจารึกหลักที่ 1 มีการกล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยไว้ดังนี้

“...ปราบเปื้องตะวันออก รอดรลอง สองแคว ลุมบาจาย สคา เท้าฝั่งของ ถึงเวียงจันทน์ เวียงคำเป็นที่แล้ว เปื้องหัวนอนรอดคนที พระบาง แพรก สุวรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรม ราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว...” (กรมศิลปากร, 2515: 6)

การอ้างสิทธิเหนือดินแดนเหล่านี้ อาจหมายความว่าสุโขทัยแผ่อำนาจการปกครอง ครอบคลุมดินแดนเหล่านี้เรียบร้อยแล้ว แม้ไม่มีหลักฐานที่กล่าวถึงความสัมพันธ์และสถานภาพ ระหว่างนครศรีธรรมราชกับสุโขทัยโดยตรง แต่จากการที่มลายูร้องเรียนต่อจีนว่าถูกสุโขทัยรุกราน ใน พ.ศ. 1838 และพระบรมราชโองการของพระเจ้าเซ่ง-จุง (Ch'eng-Tsung) ที่ส่งมาถวายกษัตริย์ สุโขทัยซึ่งมีเนื้อความพอสรุปได้ว่า รัฐทั้งสองต่างก็ยอมอ่อนน้อมต่อจีนดังนั้นจึงไม่ควรจะรุกรานกัน (สืบแสง พรหมบุญ, 2525: 77-78) สามารถตีความได้ว่า ในเวลานั้นนครศรีธรรมราชอาจตกอยู่ใต้ อำนาจของสุโขทัย สุโขทัยจึงสามารถยกทัพไปตีมลายูได้ การรุกรานรัฐมลายูในขณะนั้นก็ เพื่อควบคุมช่องแคบมะละกาซึ่งเป็นเส้นทางผ่านของการค้าระหว่างอินเดียกับจีน (สุภาพรณัฏ์ ตันศลารักษ์, 2520: 11-12)

นอกจากนั้นในหนังสือ “เต๋าอี้จื่อเหลี่ย”⁴ (Tao-I-Chih-Lieh) ซึ่งเป็นบันทึกระหว่างการเดินทางท่องเที่ยวของหวังต้าหยวน(Wang-Ta-Yuan) ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 กล่าวถึงพวกเสียน (สุโขทัย) ว่าได้นำกองทัพเรือ 70 ลำเศษไปโจมตีตันหมาซี (สันนิษฐานว่าเป็นสิงคโปร์) บุกที่อยู่ถึงหนึ่งเดือนแต่ไม่สำเร็จ (ตัวน ถี เซิง, 2539: 25) การยกทัพไปรุกรานดินแดนที่ห่างไกลทั้งสองครั้งนี้ ย่อมต้องอาศัยความร่วมมือหรือการสนับสนุนจากนครศรีธรรมราชอย่างแน่นอน ดังนั้นนครศรีธรรมราชน่าจะมีความสัมพันธ์กับสุโขทัยอย่างใกล้ชิด

ด้านการค้าระหว่างสุโขทัยกับนครศรีธรรมราช ไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์บันทึกไว้แต่อย่างใด ส่วนหลักฐานทางด้านโบราณคดีมีการค้นพบเครื่องถ้วยสมัยลพบุรีซึ่งมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-18 และเครื่องถ้วยสังคโลกจากเตาเผาสุโขทัยรุ่นแรกๆ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกทางภาคใต้(ฉัตรภูธร, 2549: 118) สันนิษฐานว่าสุโขทัยอาจใช้เมืองท่านครศรีธรรมราชเป็นตลาดกลางในการค้าขายเครื่องถ้วยชามก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังพบเครื่องถ้วยชามของจีนซึ่งมีอายุระหว่างราชวงศ์ถังไปจนถึงสมัยราชวงศ์หยวนเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการเป็นเมืองท่าสำคัญที่ติดต่อค้าขายกับต่างชาติอย่างต่อเนื่อง

⁴ หนังสือเต๋าอี้จื่อเหลี่ย หรือบันทึกย่อเกี่ยวกับชนเผ่าชาวเกะ ได้บรรยายเกี่ยวกับเสียน (Xian) หรือสุโขทัยไว้ว่า “จากซินเหมินไถเล่นเข้าท่าเรือและสองฟากฝั่งเป็นภูเขาสูงใหญ่ชัน เสียนเป็นที่กันดารไม่เหมาะแก่การทำงานทำสวน เรื่องข้าวของต้องสั่งซื้อจากละโว้เป็นประจำ... ในเดือนพฤษภาคมปี พ.ศ. 1892 เสียนยอมจำนนเป็นประเทศราชบริพารของละโว้ (Wang Wei-Min, 2535: 128-129)

⁵ นักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่า จารึกในส่วนที่กล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยเป็นเพียงการต่อเติมเพื่อเอนกพระเกียรติของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นการมองประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชอยู่ในกรอบของศูนย์กลางทางการเมืองอยู่ ณ สุโขทัย เมื่อนำหลักฐานอื่นๆ มาพิจารณาประกอบกัน ไม่ว่าจะเป็นหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ศิลาจารึกดงแม่นางเมือง พงสาวดารโยนก ฯลฯ เมืองนครศรีธรรมราชน่าจะเป็นเมืองใหญ่ที่มีความเข้มแข็งมากเมืองหนึ่งมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ศรัศกร์ วัลลิโภดม เชื่อว่า นครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์กับลพบุรีหรือละโว้และอาณาจักรใกล้เคียงในรูปของเครือญาติอันเนื่องมาจากการแต่งงาน อย่างไรก็ตาม ในประเด็นรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างนครศรีธรรมราชกับสุโขทัยก็ยังไม่ชัดเจน การตีความประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชในช่วงเวลานี้ จึงขึ้นอยู่กับหลักฐานที่ใช้และความคิดเห็นของแต่ละบุคคล

สมัยอยุธยา

ภายหลังจากที่อาณาจักรสุโขทัยอ่อนแอลง จนถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาในปี พ.ศ. 1921 อำนาจผู้สืบเชื้อสายของพระเจ้าศรีธรรมโศกราชก็สิ้นสุดลงเช่นกัน นครศรีธรรมราชถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา ในระยะนี้ไม่ปรากฏว่ามีเอกสารหลักฐานใดที่กล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจของเมืองนี้ นอกจากตำนานเมืองนครศรีธรรมราช⁶ ซึ่งเป็นเอกสารที่เก่าแก่ที่สุด ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวไว้ว่า

... แลพระเจ้าอยู่หัวสั่งให้สร้างป่าเป็นนาจนทุกตำบล ให้ป่าแก่คนอันอยู่ ณ เขาให้ออกมาทำไร่นาแลอยู่เป็นที่ถิ่นถาน... สร้างป่าให้เป็นนา สร้างนาทุ่งเขน สร้างนาท่าทอง สร้างนาไชยคราม สร้างนากระนอม สร้างนาสะเพียง สร้างนาตระชน สร้างนาคลอง แลให้นายรکنายราชนายเขียว ไปอยู่สร้างนาเมืองไชยา สามนี้ดาขุนศรีพลแสนงาม นายไอนายพรหมสองนี้ดาขุนเทพให้ไปสร้างเมืองชุมพร นายศรีนายไส สองนี้ดาขุนเทพอยู่สร้างนาบางสะพาน นายยอดอยู่สร้างนาเวียงสระ...(กรมศิลปากร, 2517: 39)

การบุกเบิกสร้างป่าให้เป็นนาทั่วทั้งนครศรีธรรมราชตลอดจนพื้นที่ใกล้เคียง ครอบคลุมไปถึงเมืองชุมพร ไชยาและบางสะพานในขณะนั้น อาจเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจครั้งสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชก็เป็นได้ ทั้งนี้เนื่องจากเอกสารต่างชาติในระยะหลังได้กล่าวถึงข้าวไว้ว่า นครศรีธรรมราชนั้นเป็นเมืองหนึ่งในสิบเมืองที่สำคัญของอาณาจักรสยาม ท้องที่ของนครศรีธรรมราชผลิตข้าวและผลไม้ได้มาก ข้าวและผลไม้จึงเป็นอาหารและผลิตผลที่ทำให้เมืองนี้ร่ำรวย (คุรเปง, 2530: 15-17)

แม้ว่าในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจะมีหลักฐานที่กล่าวถึงนครศรีธรรมราชอย่างจำกัด ทำให้สถานการณ์ทางการเมืองภายในและสภาพเศรษฐกิจไม่ปรากฏเด่นชัด แต่จากหนังสือพระราชพงสาวดารปรากฏว่า นครศรีธรรมราชเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยามาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระ

⁶ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ต้นฉบับเดิมอยู่ที่ห้องสมุดวชิรญาณ เป็นสมุดไทยชำระคร่ำคร่า เขียนด้วยเส้นหมึกดำเป็นอักษรไทยลบบเลือนหลายแห่ง หนังสือนี้ถ้าอ่านกันอย่างธรรมดาก็อาจนึกว่าเป็นนิยายนิทานก็ได้ ถ้าอ่านด้วยการพิเคราะห์จะเห็นว่ามิใช่จินตนาการธรรมดา คงเป็นเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ครั้งโบราณมีผู้เล่าลือต่อปากคำกันมาและมีผู้จดประติประต่อไว้ ธิดา สารเยา เชื่อว่าตำนานเมืองนครศรีธรรมราชน่าจะเขียนขึ้นในสมัยอยุธยา หลังสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148-2163)

พระรามาธิบดีที่ 1 ในกฎหมายเทียรบาล พ.ศ. 1901 กำหนดว่า นครศรีธรรมราชเป็นเมืองชั้น “พญามหานคร” ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองตราเมื่อ พ.ศ.1919 กล่าวถึงเมืองนครศรีธรรมราชว่า มีฐานะเป็นหัวเมืองเอกเทียบเท่าเมืองพิษณุโลก (องค์การคำครุสภา, 2505: 70) จะต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ไม่ต้องถวายดอกไม้ทองเงิน⁷

หัวเมืองเอกมีหน้าที่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการและส่วยต่ออยุธยาทุกปี เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีและยอมรับในอำนาจของอยุธยา นอกจากนั้นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยังมีหน้าที่ควบคุมเครื่องราชบรรณาการจากหัวเมืองทางภาคใต้ และหัวเมืองมลายูส่งให้อยุธยารวมทั้งควบคุมดูแลเมืองในขอบเขตพื้นที่การปกครองของตนและหัวเมืองภาคใต้อื่นๆ นับเป็นการทำหน้าที่ ที่ได้รับมอบหมายจากส่วนกลาง แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า อยุธยาไม่สามารถลิตรอนอำนาจท้องถิ่นได้อย่างเด็ดขาด จึงต้องปล่อยให้อำนาจท้องถิ่นดำรงอยู่และสามารถปกครองตนเองได้ในระยะนี้ไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงสภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราช แต่จากสภาพการณ์ทางด้านการปกครอง น่าจะเป็นไปได้ว่าการดำเนินกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจของนครศรีธรรมราชยังคงเป็นอิสระไม่ได้ขึ้นกับอยุธยา

เนื่องจากโครงสร้างทางการเมืองในสมัยต้นอยุธยา คงจะมีลักษณะหลวมๆ แบบสมาพันธรัฐ ผู้ปกครองเมืองสำคัญๆ ต่างยอมรับฐานะพิเศษของราชสำนักอยุธยา และผูกพันกับเมืองหลวงผ่านพิธีกรรมและการสมรส (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2543: 151) สภาพทางการเมืองเช่นนี้ทำให้เจ้าเมืองต่างๆ สามารถสร้างสมอำนาจได้อย่างอิสระ ในยามวิกฤติสามารถทำทลายอำนาจของศูนย์กลางได้ ปัญหาดังกล่าวจึงนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดการปฏิรูปการปกครองในราว พ.ศ. 1998 มีความพยายามที่จะสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของราชสำนัก โดยกำหนดฐานะหน้าที่และสิทธิทางการเมืองของเชื้อพระวงศ์ มีการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองนอกราชธานีให้รัดกุมกว่าเดิม โดยการจัดโครงสร้างอำนาจให้ชัดเจนขึ้น มีการดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและสลายระบบราชการ

⁷ ในกฎหมายเทียรบาล พ.ศ. 1901 ระบุไว้ว่า เมืองในชั้นพญามหานครจะต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่ไม่ต้องถวายดอกไม้ทองเงินมี 8 เมือง คือ พิษณุโลก สัชนาโล สุโขทัย กำแพงเพชร นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ตะนาวศรี ทวาย

ของเมืองที่เคยเป็นอิสระให้เข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับส่วนกลาง ในขณะที่เดียวกันก็ขยายอำนาจการปกครองของราชธานีไปครอบคลุมเมืองต่างๆ มากขึ้น ในระยะนี้ได้มีการเปลี่ยนฐานะเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้ง โดยให้เจ้าเมืองเป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราชถือศักดินา 10,000 (กรมศิลปากร, 2521: 174)

การที่อยุธยาพยายามขยายอำนาจลงไปปกครองนครศรีธรรมราช น่าจะเกิดจากเหตุผลทางด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก เนื่องจากเห็นว่านครศรีธรรมราชเป็นเมืองศูนย์กลางทางภาคใต้สามารถขยายอำนาจลงไปควบคุมหัวเมืองมลายูได้ ดังปรากฏหลักฐานใน พ.ศ.2020 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีพระราชประสงค์ที่จะขยายอำนาจไปควบคุมบริเวณช่องแคบมะละกา จึงโปรดฯ ให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยกกองทัพไปตีมะละกา แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเพราะสุลต่านมะละกาสามารถต่อต้านไว้ได้ (สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์, 2520: 15) อย่างไรก็ตามการใช้เมืองท่านครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางการค้าติดต่อกับคาบสมุทรมลายูก็เป็นการควบคุมผลประโยชน์ข้ามภูมิภาค ในขณะที่เดียวกันบริเวณนี้ก็อุดมไปด้วยของป่าและแร่ธาตุมีศักยภาพในการระดมทรัพยากรเพื่อการค้า

กลางพุทธศตวรรษที่ 21 จากหลักฐานทางฝ่ายอยุธยา ภาพของนครศรีธรรมราชที่ปรากฏในกฎหมายเทียรบาลและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง แม้จะแสดงให้เห็นถึงสถานะที่ตกต่ำลงเพราะเป็นเมืองที่อยู่ในขอบเขตอาณาของอยุธยา ไม่ได้เป็นประเทศราชที่สามารถมีอิสระในการปกครองตนเองดังเช่นในอดีต แต่สำหรับบทบาทด้านการค้าและความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจมีหลักฐานร่วมสมัยของโตเม ปิเรส ชาวโปรตุเกส ที่สามารถยืนยันถึงอำนาจและอิทธิพลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชไว้ว่า

“...ที่สอง (รองจากพระเจ้าแผ่นดิน) คือ อุปราชเมืองนครศรีธรรมราช เขามีชื่อว่า Poyohya⁸ เขาปกครองดินแดนจากปะหังไปจนถึงอยุธยา⁹ อุปราชผู้นี้ร่ำรวยมั่งคั่งมากและเป็นบุคคลสำคัญมากผู้หนึ่ง เขามีความสำคัญเกือบจะเท่ากับอุปราชเมืองกำแพงเพชร...” (กรมศิลปากร, 2528: 47)

⁸ บรรดาศักดิ์และราชทินนามของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง คือ เจ้าพระยาศรีธรรมราชชาติเดโชไชยมไหสุริยาธิบดี

⁹ เมืองต่างๆ จากปะหังถึงอยุธยาที่โตเม ปิเรส กล่าวถึงทราบชื่อ ได้แก่ ปะหัง ตรังกานู กลันตัน สาย ปัตตานี นครศรีธรรมราช บางเมืองไม่สามารถระบุได้ชัดเจนแต่มีการสันนิษฐานกันว่า Martara คือ เมาะตะมะ Callnansey คือ ตะนาวศรี Peperim คือ เพชรบุรี ส่วน Bamcha Chotomuj Pomgoray ยังไม่สามารถระบุที่ตั้งได้ นอกจากนั้นเขายังได้ระบุว่าเมืองท่าเหล่านี้ล้วนมีสำเภากลางของตนเอง สำเภากลางนี้ไม่ได้เป็นสิทธิ์ของกษัตริย์สยาม แต่เป็นของพวกพ่อค้าและเจ้าผู้ครองเมืองเท่านั้น (กรมศิลปากร, 2528: 44)

หากคำกล่าวของโตเม ปีเรสไม่เกินความจริง เห็นได้ชัดว่าแม้จะอยู่ในอาณาเขตของอยุธยา แต่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชยังคงได้รับสิทธิในการปกครองตนเองสูงมาก เป็นที่ยอมรับและสามารถดำรงสถานะผู้ปกครองหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณคาบสมุทรมาลายูไว้ได้อย่างเข้มแข็ง มีอิสระในการค้าขาย สภาพเช่นนี้น่าจะดำรงอยู่มานานไม่ใช่ว่าเพิ่งเกิดขึ้นเมื่อโปรตุเกสขยายเครือข่ายทางการค้ามาถึง

กลางพุทธศตวรรษที่ 22 การค้าต่างประเทศของเมืองท่านครศรีธรรมราชรุ่งเรืองมากเป็นที่รู้จักนานาชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวยุโรปซึ่งมีความสนใจสินค้าพริกไทยเป็นพิเศษในปี พ.ศ. 2155 บริษัทดัตช์อีสต์อินเดียของฮอลันดาได้ตั้งสถานีการค้าขึ้นที่นครศรีธรรมราช โดยได้รับสิทธิพิเศษไม่ต้องเสียภาษีใดๆ ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังสามารถสร้างตึกและอาคารต่างๆ เพื่อกิจการของบริษัทได้ตามความพอใจ (นันทา ตันติเวส, 2541: 43) นอกจากฮอลันดาแล้วในปี พ.ศ. 2164 อังกฤษได้เข้ามาขอเปิดการค้าโดยตรงกับนครศรีธรรมราช สาเหตุที่ฮอลันดาและอังกฤษต้องการเข้ามาตั้งสถานีการค้าที่นครศรีธรรมราช เนื่องจากสามารถซื้อพริกไทยคุณภาพดีและดิบๆ ได้ในราคาถูกกว่าปัตตานีและอยุธยา ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อได้สินค้าที่ต้องการแล้วสามารถเดินทางออกไปได้อย่างรวดเร็ว ไม่ต้องเสียค่าโสหุ้ยมากเหมือนการเดินทางเข้าไปซื้อสินค้าเหล่านี้ที่อยุธยา

ในสมัยอยุธยาตอนปลายดิบูกกลายเป็นสินค้าที่มีความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ แม้ว่าปริมาณดิบูกในนครศรีธรรมราชจะมีไม่มากหากเทียบกับภูเก็ต แต่นครศรีธรรมราชก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าดิบูกทางฝั่งตะวันออก แหล่งดิบูกที่สำคัญได้แก่ อำเภออ่อนพิบูลย์ อำเภอท่าศาลา อำเภอลิชล อำเภอฉวาง อำเภอพิปูนและอำเภอทุ่งใหญ่ โดยเฉพาะที่อำเภออ่อนพิบูลย์มีเส้นทางคมนาคมจากแหล่งแร่ ไปตามลำคลองและออกไปยังทะเลที่อ่าวนครศรีธรรมราชได้สะดวก โดยใช้เส้นทางคลองเสาธง-คลองท่าเรือ-อ่าวนครศรีธรรมราช (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 14) นอกจากนั้นยังมีดิบูกที่ขุดและหลอมบริเวณท้องที่อื่นๆ ในภาคใต้แล้วอาศัยนครศรีธรรมราชเป็นท่าเรือสำหรับส่งออกอีกเป็นจำนวนมาก

ความสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราช ในฐานะเป็นศูนย์กลางการค้าดิบูกในฝั่งตะวันออก ปรากฏชัดเจนในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฮอลันดาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งมีการลงนามกันเมื่อวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2207 มีข้อความบางส่วนระบุว่า

“...บริษัท (คัตซฮิสต์อินเดีย) จะได้รับสิทธิในการค้าโดยเสรี ปราศจากการขัดขวางรบกวน และข้อยกเว้นใดๆ ทั้งสิ้นในกรุงสยาม ลิกอร์ (นครศรีธรรมราช) โอทจินซาลงค์ (ถลาง) กับที่อื่นๆ ในพระราชอาณาเขต...” (นันทา สุตกุล, 2513: 88)

การระบุชื่อเมืองในสนธิสัญญาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของสินค้าดีบุกต่อฮอลันดาได้อย่างชัดเจน ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อ พ.ศ. 2231 มีการต่ออายุสนธิสัญญาลับดังกล่าวโดยระบุว่า “... ดีบุกของนครศรีธรรมราชเป็นดีบุกหลวงทั้งหมด พระราชทานให้บริษัทฮอลันดาซื้อได้ตามราคาห้ามผู้อื่นซื้อ...” (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540 อ้างใน นันทา สุตกุล, 2531)

นอกจากหลักฐานของฮอลันดาแล้ว ยังมีบันทึกรายวันของบาทหลวงเดอ ชัวซีย์ ได้เดินทางติดตามเชอวาเลีย เดอ โชมอง ราชทูตจากราชสำนักพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งประเทศฝรั่งเศสมายังราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์เมื่อ พ.ศ. 2228 ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

สมัยกรุงธนบุรี

หลังจากการเสียกรุงครั้งที่ 2 แก่พม่า หัวเมืองนครศรีธรรมราชก็ตั้งตัวเป็นชุมชนอิสระ¹⁰ โดยมีเจ้านครฯ (หนู) เป็นหัวหน้า¹¹ ไม่ยอมรับการตั้งตนเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2313 สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงยกทัพหลวงลงมาปราบ ในที่สุดก็สามารถจับตัวเจ้านครฯ (หนู) ได้ แต่ก็ไม่โปรดให้ประหารชีวิตเพราะเกรงจะมีปฏิกิริยาจากข้าราชการและประชาชนในหัวเมืองนครศรีธรรมราชและพื้นที่ใกล้เคียง ทรงอภัยโทษแล้วรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาให้อยู่รับราชการในกรุงธนบุรี มียศเพียงพระยานครฯ(หนู)และให้เจ้านราสุริยวงศ์ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอชั้นผู้ใหญ่วัยไปครองเมืองนครศรีธรรมราชแทน

¹⁰ ชุมชนนครศรีธรรมราชน่าจะเป็นชุมชนใหญ่และเข้มแข็งพอสมควร เพราะไม่ได้รับความเสียหายจากศึกพม่า การตั้งตัวเป็นใหญ่ของเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) คาดว่าเป็นที่ยอมรับจากเมืองอื่นๆ ในภาคใต้ทั้งหมดเพราะไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการยกทัพไปตีเมืองต่างๆ เพื่อมารวมกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชแต่อย่างใด

¹¹ เจ้านครศรีธรรมราช (หนู) เดิมรับราชการเป็นหลวงสิทธิไชยเวรมหาดเล็กในกรุงศรีอยุธยา ก่อนเสียกรุงครั้งที่ 2 ได้ออกไปเป็นปลัดผู้รักษาราชการเมืองนครศรีธรรมราชแทนพระยาราช สุภาวดี เจ้าเมืองคนก่อนที่ถูกปลดเมื่อเจ้านครฯ (หนู) ทราบว่ากรุงแตก ไม่มีกษัตริย์ปกครองจึงตั้งตัวเป็นใหญ่ เจ้านครฯ (หนู) มีชายาคือหม่อมทองเหนี่ยวซึ่งเป็นบุตรสาวจีนปาดคหบดีผู้มั่งคั่งในเมืองนครศรีธรรมราช

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2319 เจ้านราสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย จึงโปรดให้เจ้านครศรีธรรมราช (หนู) กลับไปรับราชการที่เมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้เจ้านครศรีธรรมราช (หนู) เป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) มีพระยศเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราชเทียบยศเท่าเจ้าประเทศราชชั้นสูง ดังปรากฏในตำนานกฎเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชครั้งกรุงธนบุรี¹² ความว่า

... ด้วยทรงพระกรุณาไต่ถามเนื้อเก่าๆ สืบว่า ครั้งพระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก แต่ก่อน ฝ่ายกรมการพลเมืองเมืองนครหาที่พึ่งไม่ ยกปลัดเมืองขึ้นผ่านแผ่นดินเป็น เจ้าฉันทเสมา ก็ได้พึ่งพาอาศัย สัปประยุทธ์ชิงชัยชนะแขกข้าศึก ถ้าหาไม่ฉันทเสมาก็จะ ล้าสามเป็นไป ความชอบมีอยู่กับแผ่นดิน ฝ่ายศักดิ์กฤษฐานภาพกองขัตติยราชผู้หนึ่ง ครั้งนี้ วิชาก็ได้ราชโอรสฝ่ายพระยานครก็ได้ไปตามเสด็จพระราชดำเนิน ช่วยทำการยุทธชิงชัย รามันพม่าข้าศึก ครั้นจะเอาไว้ บังคับพลช่วยราชการแผ่นดินพระนครศรีอยุธยา ก็เป็น ฝาเป็นตัวอยู่เสร็จสิ้น ประการหนึ่งก็มีทาสกรรมกรแต่ 20-30 คน หาต้องการที่อยู่ไม่ ฝ่ายเจ้านราสุริยวงศ์สวรรคตรไป ควรให้ไปบำรุงพระเกียรติยศ สนองพระเดชพระคุณ แทนเจ้านราสุริยวงศ์สืบไป และซึ่งจะบำรุงพระเกียรติยศนั้น ฝ่ายพระยานครเคยผ่าน แผ่นดินเป็นเจ้าฉันทเสมาอยู่แล้ว ก็ให้ผ่านแผ่นดิน เป็นเจ้าฉันทเสมาสืบมาแต่ก่อนนั้น เหมือนกันกับพระยาประเทศราชประดุจเดียวกัน... (กรมศิลปากร, 2545: 110)

เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้พระยานครฯ (หนู) จะได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าประเทศราช สามารถ แต่งเสนาบดีทำราชการเมืองได้ แต่อำนาจการบังคับบัญชาเมืองต่างๆ ก็มีได้กว้างขวางเหมือน สมัยเจ้านราสุริยวงศ์ เพราะราชสำนักได้แยกหัวเมืองที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจหลายเมืองไป ขึ้นกับกรุงธนบุรี คงเหลือแต่เมืองตรงและเมืองสงขลาเท่านั้น (สุภาภรณ์ ดันศลารักษ์, 2520: 21) เป็นไปได้ว่าการให้เกียรติยศและการคืนอำนาจบางส่วนแก่ท้องถิ่นก็เพื่อจะลดระดับความขัดแย้ง ระหว่างส่วนกลางกับภูมิภาค ทำให้ง่ายต่อการประสานประโยชน์เพราะในขณะนั้นนครศรีธรรมราช น่าจะมีบทบาทเป็นเมืองท่าสำคัญที่ติดต่อค้าขายกับชาติต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้ง ประเทศจีนอย่างต่อเนื่อง¹³ ดังปรากฏหลักฐานในกรณีการจัดการกองเรือสำเภابرทุกเครื่องราช

¹² บรรณานุกรมหนังสือสมุดไทยคำของหอสมุดแห่งชาติเขียนว่าเรื่อง “กฎตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช จ.ศ. 1138 (พ.ศ. 2319)”

¹³ แม้จะไม่มีหลักฐานทางฝ่ายไทยยืนยัน แต่จากเอกสารจีนที่มีบันทึกไว้ว่า “เมื่อเดือน 9 ของปีที่ 32 (พ.ศ. 2310) แห่งรัชกาลเฉียนหลง หลี่ซือเหยาทราบข่าวว่าอยุธยาถูกชนเผ่าที่องคาย (หมายถึงพม่า) ตีเมืองแตก กษัตริย์ของ อาณาจักรนั้นหลบหนีหายสาบสูญไป แต่เนื่องจากเป็นชาวเล่าลือจะเชื่อเสียทีเดียวยังไม่ได้ จึงมอบหมายให้ นายทหารตำแหน่ง อี้จี้ ชื่อ ลี หยวน โดยสารเรือพาณิชย์ไปสยามเพื่อสืบเสาะว่าข้อเท็จจริงเป็นประการใด

บรรณาการไปจีนในปี พ.ศ. 2312 ว่าได้อาศัยเรี่ยวแรงสำคัญของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (คณะกรรมการมูลนิธิสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, 2523: 119-122)

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ปรากฏหลักฐานแสดงสภาพเศรษฐกิจและการค้าของเมืองนครศรีธรรมราชแต่อย่างใด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสถานะความสับสนทางการเมืองทางการเมืองการปกครองบ้านเมืองต้องเผชิญกับภาวะศึกสงครามตลอดรัชกาล อย่างไรก็ตามหากพิจารณาจากสำเนาฎีกาเรื่องการตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชครั้งกรุงธนบุรี มีความตอนหนึ่งว่า

...ประการหนึ่งเป็นกระชู้สงคราม ถ้าจะคิดอ่านชวนขายเอาเงินจ้กซื้อมิทันการกว่าจะบอกเข้ามาขอเงินกรุงฯออกไปทำทางไกล ถ้าซ้นทสี่มาผู้ใดมีสตีกำลังมั่งคั่งพอจะอาศัยได้ให้หยิบยืมเงินทรงจ้ดซื้อปืนส่งเข้ามา (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) จึงจะพระราชทานเงินออกไปใช้ให้ต่อภายหลัง ฝ่ายเมือง นครศรีธรรมราชนั้น ก็ให้จัดแจงแก้ไขจ้ดซื้อไว้สำหรับราชการจ้ดเต็มท้องที่ แล้วให้หาราชทรัพย์ ใช้หนี้ขายเงิน อย่าให้เป็นหนี้ท่าน ปืนก็ให้ได้ไว้สำหรับราชการแผ่นดิน มีราชการปลายด้านแดนจัดสนประการใด ให้บอกหนังสือเข้ามาทรงพระกรุณาจะให้ยกกองทัพกรุงฯออกไปช่วย จึงจะได้อาศัยสะดวก อีกประการหนึ่งถ้าฝ่ายพระนครหรืออยุธยาขัดข้องโดยอาหารจะได้พึ่งพาอาศัยบ้าง... (กรมศิลปากร, 2545: 113)

จากข้อความดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า สถานะทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชน่าจะยังคงอยู่พอสมควร เพราะแม้จะเกิดภาวะสงครามและความอดอยากในหลายๆ ท้องที่ในขณะนั้น แต่เมืองนครศรีธรรมราชยังคงมีชาวเมืองผู้มั่งคั่งพอจะมีเงินให้กู้ยืมได้ และการดำเนินกิจกรรมทางด้านการค้าก็น่าจะมีอยู่อย่างต่อเนื่องเพียงแต่ไม่ปรากฏหลักฐานเท่านั้น

ปรากฏว่า สี่ หยวนถึงแก่กรรมที่นครศรีธรรมราช” (ด่วน สี่ เสง, 2537: 138) น่าจะแสดงให้เห็นความต่อเนื่องในการค้าต่างประเทศของนครศรีธรรมราชได้ชัดเจน

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ.2439

จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชก่อน พ.ศ. 2325 เห็นได้ว่าการยอมรับอำนาจจากส่วนกลางไม่ได้ทำให้อิสระในการปกครองท้องถิ่นและการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจลดลงมากนัก อิทธิพลของเจ้าเมืองยังคงครอบคลุมทั่วภาคใต้ สร้างความวิตกแก่รัฐบาลกลางตลอดมา ด้วยเหตุที่ตำแหน่งเจ้าเมืองมีการสืบทอดต่อกันในสายตระกูล ณ นคร ทำให้ต้องใช้เวลาและความรอบคอบในการในการแทรกแซง ดังนั้นตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ส่วนกลางจึงมีแนวทางปฏิบัติต่อเมืองนครศรีธรรมราชที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละช่วงเวลาเพื่อลดรอนอำนาจจนในที่สุดเมื่อถึงรัชกาลที่ 5 กลุ่มเจ้าเมืองเดิมก็สิ้นสุดบทบาทลง พื้นที่บริเวณนี้อยู่ใ้อำนาจของรัฐบาลสยามอย่างสมบูรณ์ภายใต้ระบบเทศาภิบาลดังจะกล่าวต่อไป

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย

ภายหลังการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและการสถาปนาราชวงศ์จักรี จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2325-2367) ปัญหาความมั่นคงของหัวเมืองปักษ์ใต้และเรื่องสงครามกับพม่ายังคงเป็นเรื่องที่สร้างความกังวลใจให้แก่ราชสำนักอย่างยิ่ง จากบทเรียนที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชรวบรวมหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งหลายตั้งชุมนุมและแข็งเมือง เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ทำให้ราชสำนักจำเป็นต้องมีนโยบายเพื่อควบคุมเมืองนครศรีธรรมราชอย่างใกล้ชิด ดังนั้นทันทีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสวยราชสมบัติทรงลดฐานะของเมืองนี้ จากเมืองเจ้าประเทศราชในสมัยกรุงธนบุรีลงเป็นเพียงเมืองเจ้าพระยามหานครและโปรดให้ลดบรรดาศักดิ์พระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ลงเป็นเพียงเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ยิ่งไปกว่านั้น ยังโปรดให้ยกเมืองสงขลาซึ่งเคยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 27) จากนั้นก็เริ่มดำเนินการพัฒนาสงขลาให้เป็นเมืองท่าสำคัญ¹⁴

¹⁴ ดูรายละเอียดใน สงบ ส่งเมือง, การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2310-2444) (สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2522)

การลดฐานะของเมืองและลดบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองลงทำให้เจ้าพระยาฯ (หนู) ไม่พอใจและพยายามต่อต้านโดยวิธีการต่างๆ¹⁵ จนในที่สุดทางราชสำนักก็ปลดเจ้าพระยาฯ (หนู) ออกจากตำแหน่ง จากนั้นก็โปรดฯ ให้ตั้งอติอุปราช (พัฒน์)¹⁶ เป็นเจ้าเมืองแทน อาจกล่าวได้ว่าเป็นความพยายามของราชสำนักที่จะสลายกลุ่มอำนาจเดิมซึ่งเป็นเครือญาติและจงรักภักดีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁷ แล้วอุปถัมภ์เจ้าเมืองคนใหม่ซึ่งเป็นที่ยอมรับและสวามิภักดิ์ต่อราชวงศ์จักรีขึ้นมา มีอำนาจแทนเพื่อให้่ายต่อการปกครองก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามเมื่อตั้งเจ้าพระยาฯ (พัฒน์) เป็นเจ้าเมืองในปี พ.ศ. 2327 ราชสำนักก็ได้คืนเมืองสงขลากลับไปขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชเหมือนเดิม ทำให้อำนาจของเมืองนครศรีธรรมราชกลับมากว้างขวางอีกครั้งหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2328 เกษมเมธิ แม่ทัพพม่ายกทัพมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งตะวันตก โดยยกกองทัพก่อกองทัพได้เมืองกระบุรี รัตนบุรี ไซยา จากนั้นก็ปล่อยข่าวว่ากรุงเทพฯ เสียเมืองแก่พม่าแล้ว เจ้าพระยาฯ (พัฒน์) คิดว่าเป็นความจริง เพราะไม่เห็นกองทัพกรุงออกมาช่วยก็อพยพครอบครัวหนีโดยที่ยังไม่ได้รับ ทำให้พม่าได้เมืองอย่างง่ายดาย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2545: 41-42) ในที่สุดกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ยกทัพหลวงออกไปสู้รบกับพม่าด้วยพระองค์เองจนได้ชัยชนะ เหตุการณ์ในครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงความอ่อนแอของเจ้าพระยาฯ (พัฒน์) อย่างชัดเจน ทำให้ราชสำนักไม่พอใจมากถึงกับมีการภาคทัณฑ์โทษของเจ้าพระยาฯ (พัฒน์) อย่างไรก็ตามการที่กรมพระราชวังบวรฯ ยกทัพลงมาเองในครั้งนี้ แสดงให้เห็นถึงความพยายามของราชสำนักที่จะเข้ามาควบคุมดูแลหัวเมืองบริเวณนี้และนำมาสู่การแทรกแซงอำนาจท้องถิ่นในเวลาต่อมา

¹⁵ เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เจ้าพระยาฯ (หนู) เกณฑ์คนเข้ามาร่อนทองในกรุงเทพฯ เจ้าพระยาฯ (หนู) ก็เกณฑ์คนเข้ามาด้วยความไม่เต็มใจ และไม่ครบตามจำนวนที่กำหนด เมื่อโปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปสักเลกในหัวเมืองนครก็ไม่ได้ได้รับความร่วมมือจากเจ้าเมืองทำให้สักเลกได้น้อย หรือเมื่อโปรดฯ ให้มีตรารับสั่งให้เจ้าพระยาฯ เข้ามาทูลละอองฯ คิราขการในกรุงเทพฯ ถึงสองครั้งเจ้าพระยาฯ ก็หาข้ออ้างบิดพลิ้วไม่ยอมมาเข้าเฝ้าตามรับสั่ง เป็นต้น

¹⁶ เจ้าพระยาฯ (พัฒน์) เป็นบุตรปลัดเมืองนครศรีธรรมราช มีภรรยา คือ คุณชุ่ม ธิดาของเจ้าพระยาฯ (หนู) ในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อเมืองนครศรีธรรมราชมีฐานะเป็นเมืองประเทศราช เจ้าพระยาฯ (พัฒน์) มีฐานะเป็นอุปราช เมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรีได้เข้ามาเป็นโจทก์ฟ้องกล่าวโทษเจ้าพระยาฯ (หนู) ที่กรุงเทพฯ ในที่สุดเจ้าพระยาฯ (หนู) ก็ถูกปลด

¹⁷ เจ้าพระยาฯ (หนู) มีฐานะเป็นพระสัสสุระของพระเจ้ากรุงธนบุรีเพราะได้ถวายธิดา คือ เจ้าจอมมารดา (ฉิม) ให้รับราชการในราชสำนัก มีหลานดาซึ่งเกิดจากพระเจ้ากรุงธนบุรีกับเจ้าจอมมารดา (ฉิม) คือ พระพงศนรินทร์ และพระอินทรอำไพ

นับตั้งแต่เสร็จสิ้นสงครามกับพม่า บทบาทของเจ้าพระยาสงขลา (บุญสุข) ซึ่งโดดเด่นกว่าเจ้าพระยาหนครฯ (พัฒน์) ผู้บังคับบัญชา ทำให้ความสัมพันธ์ของเจ้าเมืองทั้งสองที่ดีในระยะเริ่มต้นกลับเลวร้ายลงเรื่อยๆ และมักจะมีกรณีพิพาทกันอยู่เสมอ จนกระทั่ง พ.ศ. 2334 เกิดกบฏพระยาตานี ทำให้พระยาสงขลาซึ่งมีบทบาทในการจับกุมพระยาตานีส่งไปให้กรุงเทพฯ ได้รับความคิดความชอบ ถึงกับได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์จากพระยาสงขลาเป็นเจ้าพระยาสงขลา (กรมศิลปากร, 2505: 457) เพิ่มศักดินาจาก 5,000 เป็น 10,000 เท่ากับเสนาบดีผู้ใหญ่ในเมืองหลวง (ศึกษา กัญท์พาณิชย์, 2506: 51-52) และเสมอด้วยเจ้าพระยาหนครศรีธรรมราช จากเหตุการณ์นี้นำไปสู่การเป็นอริกันอย่างชัดเจนของเจ้าเมืองทั้งสองในเวลาต่อมา เปิดโอกาสให้ราชสำนักเข้าแทรกแซงโดยการแยกเมืองสงขลาจากการบังคับบัญชาของเมืองนครศรีธรรมราชแล้วยกเป็นเมืองโทขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ พร้อมทั้งให้กำกับเมืองประเทศราชมาลายูบางเมือง ได้แก่ เมืองปัตตานี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชให้กำกับแต่เพียงเมืองไทรบุรีเพียงหัวเมืองเดียว (กรมศิลปากร, 2505: 459) ทำให้เมืองนครศรีธรรมราชในระยะนี้มีอำนาจลดลงไปมาก คงเหลือแต่เมืองขึ้นที่สำคัญเพียงสองเมืองเท่านั้น คือ เมืองตรัง และเมืองท่าทอง (สงบ ส่องเมือง, 2518: 139)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาการแบ่งเมืองต่างๆ ให้เจ้าพระยาหนครศรีธรรมราชและเจ้าพระยาสงขลากำกับดูแลนั้น พบว่าเป็นการแบ่งอำนาจการควบคุมที่ชัดเจน กล่าวคือ นครศรีธรรมราชได้กำกับเมืองตรังและเมืองไทรบุรีซึ่งเป็นเมืองท่าด้านมหาสมุทรอินเดียที่ติดต่อกับปีนัง อินเดียและลังกา ส่วนเมืองสงขลาได้ควบคุมดูแลเมืองต่างๆ ทางฝั่งอ่าวไทยซึ่งกำลังเติบโตขึ้น เป็นไปได้ว่าการส่งเสริมให้เมืองสงขลาเติบโตขึ้น เบื้องต้นนอกจากจะมีจุดประสงค์เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการค้าบริเวณตอนกลางของแหลมมลายูแทนปัตตานีแล้ว ในระยะยาวยังเป็นนโยบายของราชสำนักที่จะใช้เมืองสงขลาถ่วงดุลย์อำนาจกับเมืองนครศรีธรรมราชด้วย

ความพยายามของราชสำนักที่จะลดทอนอำนาจความเข้มแข็งทั้งทางด้านการปกครองและเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้สิ้นสุดลงแต่เพียงเท่านั้น เพราะเมื่อเจ้าพระยาหนครฯ (พัฒน์) เกิดกรณีพิพาทถึงขั้นเป็นอริกันกับพระยาธิบดีผู้รักษามืองตรัง จนความทราบถึงราชสำนัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเมืองตรังมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ในปี พ.ศ. 2347 (สงบ ส่องเมือง, 2518: 141) ครั้งนี้ทำให้อำนาจของนครศรีธรรมราชตกต่ำลงมากที่สุดเท่าที่ได้เพราะเมืองท่าที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจที่ควบคุมมาช้านาน ทั้งเมืองสงขลาและเมืองตรังได้ไปขึ้นกับกรุงเทพมหานครทั้งหมดคงเหลือแต่เมืองท่าทองเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพระยาธิบดีผู้รักษามืองตรังถึงแก่กรรมรัชกาลที่ 1 ก็โปรดให้ยกเมืองตรังไปขึ้นกับเมืองสงขลานั้นเป็นการส่งเสริมให้เมืองสงขลาเข้มแข็งมากยิ่งขึ้นไปอีก

ในทศวรรษที่ 2350 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายประการ ทั้งภายในราชสำนัก และหัวเมืองสำคัญๆ ทางภาคใต้ ส่งผลให้สถานการณ์ของนครศรีธรรมราชกลับมายิ่งใหญ่อีกครั้งหนึ่งในเวลาไม่นาน กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2352 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นครองราชสมบัติสืบแทน ในส่วนภูมิภาคนั้นในพ.ศ. 2354 เจ้าพระยาบวรฯ (พัฒน์) ขอลาออกจากตำแหน่ง ทางราชธานีเห็นว่าพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราชมีความสามารถและมีความดีความชอบในการตีเมืองถลางคืนจากพม่าใน พ.ศ. 2354 จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาบวรศรีธรรมราชแทน¹⁸ ในปีเดียวกันนั้นพระยาสงขลา (บุญสุข) ถึงแก่อสัญกรรม ฝ่ายเมืองตรังหลวงฤทธิสงครามผู้รักษาเมืองก็ถึงแก่กรรมในเวลาไล่เลี่ยกัน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2354 ราชสำนักเห็นสมควรให้ยกเมืองตรังไปขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช ยิ่งไปกว่านั้น อีกสามปีต่อมาเมื่อพระยาคลื่นตันวิฑูรย์กับพระยาตรัง กานู พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดให้โอนเมืองคลื่นตันซึ่งเดิมขึ้นอยู่กับกรุงเทพมหานครให้อยู่ในกำกับของเมืองนครศรีธรรมราชอีกเมืองหนึ่ง

ด้วยความสามารถและความเข้มแข็งของพระยาบวรฯ (น้อย) ประกอบกับได้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ¹⁹ คอยให้การสนับสนุนอยู่ที่กรุงเทพฯ ทำให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกลับมามีบทบาท

¹⁸ นามในครั้งนั้น คือ พระยาศรีธรรมมาโสกราช ชาติเดโชไชย มไหสุริยาธิบดี อภัยพิรพยบรมกพาหุ พระยาบวรศรีธรรมราช ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเลื่อนเป็นเจ้าพระยา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2542: 37) สำหรับประวัติของเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) เชื่อกันว่าเป็นโอรสลับของพระเจ้ากรุงธนบุรี กล่าวคือ เมื่อเจ้านครถวายเป็นราชการครั้งกรุงธนบุรี มีน้องสาวมาอยู่ด้วยที่ในวังคนหนึ่ง ต่อมาวงศ์ญาติจึงนำธิดาของเจ้านครขึ้นถวายตัวทำราชการฝ่ายใน ฝ่ายอุปราช(พัฒน์) ขณะนั้นกรรยาซึ่งเป็นธิดาของเจ้านครถึงแก่กรรมลง จึงได้พระราชทานธิดาของเจ้านครซึ่งเป็นคนน้องให้ไปเป็นกรรยาแทน ครั้นทรงดำรงสั้งท้าวนางข้างในให้พาตัวเจ้าจอมธิดาคณน้อยของเจ้านครไปพระราชทาน ท้าวนางได้กระซิบทูลว่าเหมือนจะขาดระดูอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีดำรัสว่า ได้ออกปากให้เขาแล้วก็พาไปเถิด เมื่อท้าวนางพาธิดาเจ้านครไปส่งนั้นเจ้าอุปราช (พัฒน์) ก็ทราบความลับจึงได้รับไว้เป็นท่านผู้หญิงกิตติมศักดิ์อยู่จนตลอดชีวิต และนางนั้นก็มิบุตรแต่เจ้าพระยาบวรฯ(น้อย)คนเดียว ความที่ว่าเจ้าพระยาบวรฯ(น้อย)เป็นราชบุตรลับของพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น แม้ฝรั่งทางเกาะหมากก็รู้ได้เขียนหนังสือพิมพ์ไว้แต่รัชกาลที่ 3 (กรมศิลปากร, 2517: 103-104)

¹⁹ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ คือ ลูกของพี่สาวพระยาบวรฯ(น้อย) เมื่อคราวที่เจ้าพระยาบวรฯ (พัฒน์) ส่งธิดาเข้ารับราชการในราชสำนักรัชกาลที่ 1 ได้มีลูกคือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ มีศักดิ์เป็นหลานน้ำของเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) รับราชการในกรุงเทพฯ ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสพ กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

โคดเค้นอีกครั้งจนเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 2 ถึงกับตรัสชมและเปรียบเทียบกับเจ้าเมืองสงขลา ดังนี้

“...บอกเข้าไปแต่เมืองนคร...สินค้าซึ่งจะเอาไปใส่สำเภामืองนครฯนั้นอย่าเอาไปใส่เลย แต่สินค้าซึ่งค้างอยู่ในเมืองนครนั้นให้ใส่ไปเถิด แล้วตรัสชมว่าพระยานครทำการกว้างขวาง ชักเอากำปั่นเข้ามารับช้างได้ถึงสองลำสามลำ แล้วเมืองแขกทั้งปวงก็ชอบพอนับถือกันเป็น ผู้ใหญ่ได้ พระยาสงขลาทำราชการคืบแคบหากกว้างขวางเหมือนเมืองนครไม่...” (สจข., จ.ศ. 1174: เลขที่ 10)

อีกสาเหตุหนึ่งที่เมืองนครศรีธรรมราชกลับมามีอำนาจครอบคลุมหัวเมืองปักษ์ใต้อื่นๆ ได้อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็เนื่องจากพระยานครฯ (น้อย) สามารถสนองนโยบายราชสำนักในการขยายอำนาจลงไปในพื้นที่หัวเมืองมลายูได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ หลังจากพระยานครฯ (น้อย) ติเมืองกลางคืนจากพม่าสำเร็จ ก็มีข่าวว่าฝ่ายพม่าส่งคนไปเจรจาเกลี้ยกล่อมพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ให้สวามิภักดิ์ ดังนั้นเพื่อเป็นการทดสอบว่าพระยาไทรบุรีเอาใจออกห่างไทยจริงหรือไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงรับสั่งฝากไปยังพระยาไทรบุรีให้ร่วมกับกองทัพนครศรีธรรมราชไปตีปะระ (Perak) เมื่อพระยาไทรบุรีตีปะระมาขึ้นกับกรุงเทพมหานครได้สำเร็จทางราชสำนักจึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ให้เป็นเจ้าพระยาไทรบุรี

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงติดตามความเคลื่อนไหวของเจ้าพระยาไทรบุรีตลอดมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2364 เมื่อมีหลักฐานว่าฝ่ายเจ้าพระยาไทรบุรีฝักใฝ่กับพม่าจริง ถึงขนาดร่วมมือกับพระเจ้าอังวะเตรียมยกทัพมาตีไทยจริงจึงโปรดให้พระยานครฯ (น้อย) ยกทัพไปตีเมืองไทรบุรี (กรมศิลปากร, 2505: 13) ครั้งนั้นเจ้าพระยาไทรบุรีได้หนีไปอยู่เกาะปีนังซึ่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเข้าไปจากพระยาไทรบุรี (อับดุลละ โมกุลรัมชะ) บิดาของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ตั้งแต่ พ.ศ. 2329 นับตั้งแต่นั้นเมืองไทรบุรีก็ได้ขึ้นกับไทยโดยมีพระยานครฯ (น้อย) เป็นผู้มีสิทธิขาดในการจัดการเรื่องเมืองไทรบุรี (ทวิศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2516: 56-67)

เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรีหนีไป พระยานครฯ (น้อย) ได้ส่งบุตรชายทั้งสอง คือ พระยาภักดีบริรักษ์ (แสง) และนายชุมหาดเล็กไปรักษาเมือง²⁰ ต่อมาทั้งสองคนก็ได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาอภัยธิเบศร์เจ้าเมืองไทรบุรี และพระเสนานุชิต (นุช) ผู้ช่วยราชการตามลำดับ

²⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก ก

(กรมศิลปากร, 2505: 651) อย่างไรก็ตามการโจมตีเมืองไทรบุรีของพระยานครฯ (น้อย) ในครั้งนี้ นอกจากจะเป็นการขยายอาณาเขตตามนโยบายของราชสำนักแล้ว สาเหตุสำคัญน่าจะมาจาก ความต้องการขยายอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจของพระยานครฯ (น้อย) ด้วย เห็นได้จากทันทีที่ได้ ปกครองเมืองไทรบุรี บุตรของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ทั้งสองคนได้เข้าไปควบคุมสินค้าข้าว ขอนไม้ ดีบุก ริงนก และปลิงทะเลในไทรบุรีทั้งหมด ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีหลักฐานว่าแม้จะขูดรีด ส่วยจากเมืองไทรบุรีไว้ได้มาก แต่ก็ต้องฉกฉวยเสียเองเป็นเงินติดค้างที่ควรส่งแก่ราชสำนักจำนวน 30,000 เหรียญรูป (พณิตา เอี่ยมสุวรรณ, 2542: 41-42)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมืองนครศรีธรรมราชมีบทบาททางด้านการเมืองการปกครองโดดเด่นมากแต่แทบจะไม่พบหลักฐานที่แสดงสภาพเศรษฐกิจอยู่เลย อย่างไรก็ตามหากพิจารณาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง ได้แก่ กฎพระบรมราชโองการเรื่องตั้งเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

... อนึ่งส่วยสาอากรซึ่งขึ้น ณ ท้องพระคลังหลวงกรุงฯ บรรดาเมือง ณ เมืองนครแขวง หัวเมืองขึ้นแก่เมืองนครเป็นจำนวนมากน้อยเท่าใด ถ้าถึงงวดถึงจำนวนจะได้ส่งก็ให้ เจ้าพระยานครฯ ว่าแก่กรมการพนักงาน ให้ว่ากล่าวเร่งรัดแก่นายที่นายอากร ให้เร่งคุม ส่วยของหลวงเข้าไปส่งยังเจ้าจำนวนกรุงฯ จงทุกงวดทุกจำนวน อย่าให้ส่วยของหลวงค้าง เกินล่วงงวดล่วงจำนวนไปแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้... (กรมศิลปากร, 2545: 126)

ประกอบกับสารเรื่องตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์เป็นพระยานครศรีธรรมราช จ.ศ.1173 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันโดยว่า

... อนึ่งส่วยสาอากรซึ่งขึ้นท้องพระคลังหลวงบรรดาเมือง ณ เมืองนครแขวงเมืองนคร มากน้อยเท่าใดถึงงวดถึงปีแล้วก็ให้ว่ากล่าวตักเตือนเร่งรัดนายอากรและนายกองนายหมวด ผู้คุมเลขเข้าส่วยให้คุมเอาส่วยสาอากรเข้าไปส่งแก่ชาวพระคลัง ณ กรุงให้ครบจงทุกงวด ทุกปี อย่าให้ส่วยสาอากรของหลวงขาดค้างล่วงงวดล่วงปีไปแต่จำนวนหนึ่งได้... อนึ่ง ดีบุก นอระมด งาช้าง ส่งเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายจงเนืองๆ จะได้เป็นความชอบสืบไป... (กรมศิลปากร, 2545: 128-129)

เนื้อความดังกล่าวที่ราชสำนักกำชับเตือนให้พระยานครฯ (น้อย) เร่งส่งส่วยสาอากรที่ค้างค้างโดยมิทำที่ประนีประนอม แสดงให้เห็นถึงขีดความสามารถของราชสำนักในการควบคุมผลประโยชน์ในหัวเมืองนี้และในขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นว่า ในระยะนี้เมืองนครศรีธรรมราชน่าจะมีศักยภาพในการผลิตและการเก็บรวบรวมส่วยสาอากรมากเพียงพอที่ราชสำนักจะต้องให้ความสนใจ

อย่างไรก็ตามจากหลักฐานซึ่งยืนยันว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยการค้าสำเภาลงมีความสำคัญถึงขนาดเป็นแหล่งรายได้หลักที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้จ่ายและพระราชทานเป็นเบี้ยหวัด (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2547: 460-466) สำหรับรายการสินค้าส่งออกในระยะนี้โดยมากเป็นสินค้าจำพวกของป่าตลอดจนผลิตผลทางการเกษตรที่ไม่ได้ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน²¹ และสินค้าสำคัญหลายรายการที่มีมูลค่าสูง เช่น ดีบุก พริกไทย งาช้าง นอแรด กฤษณา ฯลฯ ก็เป็นส่วนที่รัฐบาลอนุโลมแทนการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรเมืองนครศรีธรรมราชมาเป็นเวลาช้านานแล้ว ทำให้พอประเมินได้ว่า ในระยะนี้นครศรีธรรมราชน่าจะยังมีเศรษฐกิจพื้นฐานแบบดั้งเดิมอยู่ แต่ก็ไม่ได้ผลิตเพื่อการยังชีพเพียงอย่างเดียว ยังมีการผลิตหรือการเก็บรวบรวมวัตถุดิบต่างๆ เพื่อการค้าผูกขาดโดยผู้นำท้องถิ่น (เจ้าเมือง) และราชสำนักด้วย

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกกับพม่าไม่ใช่เรื่องสำคัญอีกต่อไปเนื่องจากในปี พ.ศ. 2369 สงครามระหว่างอังกฤษและพม่าสิ้นสุดลงโดยที่พม่าเป็นแพ้และต้องเสียทวาย มะริด และตะนาวศรีซึ่งมีชายแดนติดต่อกับไทยให้แก่อังกฤษ แต่ปัญหาสำคัญในหัวเมืองปักษ์ใต้ก็คือความยุ่งยากในหัวเมืองมลายูอันเนื่องมาจากการโจมตีเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ. 2364 ของ

²¹ รายการสินค้าสำเภาลงซึ่งส่งไปขายยังประเทศจีน นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พบว่าส่วนใหญ่เป็นสินค้าประเภท แร่ธาตุ ของป่า และผลิตผลทางการเกษตรโดยสินค้าต่างๆ ได้แก่ ดีบุก ไม้กฤษณา อำพัน หางนกยูง ปีกนก หนังควาย งาช้าง นอแรด รังนก หูลาม ไม้จันทน์ ครั่ง ชันปึก การบูร ดีปลี ลูกกระวาน รง ลูกกระเบา ไม้แดง ไม้คำ อบเชย เปลือกสีเสียด ผาง พริกไทย (สุทธิ และอดิศร, 2537: 157)

เจ้าพระยานครฯ (น้อย)²² จากเหตุการณ์ดังกล่าวนำมาสู่ความสัมพันธ์ที่ตึงเครียดระหว่างสยามกับ อังกฤษและเหตุการณ์กบฏไทรบุรีถึง 2 ครั้ง²³ อย่างไรก็ตาม ปัญหาต่างๆ ดังกล่าวค่อยๆ เบาลงลง ภายหลังการอนิจกรรมของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ในปี พ.ศ. 2382

เป็นที่ทราบกันดีว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัฐบาลสยามประสบกับปัญหาด้านการเงินการคลังมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรายได้ไม่พอกับรายจ่ายจน บางปีพระมหากษัตริย์จำต้องทรงเลื่อนการจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีของข้าราชการออกไป บางปีก็ต้อง ขอลดอัตราเบี้ยหวัด หรือไม่ก็ต้องจ่ายเป็นผ้าลายแทนเงินก็มี (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2547: 465) ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระองค์ทรงมีค่าใช้จ่ายทั้งใน ด้านการทํานุบำรุงบวรพุทธศาสนาและการป้องกันราชอาณาจักรเพิ่มมากขึ้น ทำให้ต้องเร่งเพิ่มพูน รายได้ในท้องพระคลัง ด้วยประสบการณ์ในการกำกับราชการกรมท่าเมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศ เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในรัชกาลก่อน ทำให้ทรงมีความเชี่ยวชาญในด้านเศรษฐกิจ ทรงเริ่มต้นแก้ไขปัญหาดังกล่าว “ระบบเจ้าภาษีนายอากร”²⁴ ที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มา ปรับปรุง มีการเปิดโอกาสให้เอกชนมีบทบาทในการประมูลผูกขาดภาษีเพิ่มมากขึ้นเพื่อให้ได้เงิน จำนวนมากและแน่นอน นอกจากนั้นในรัชกาลนี้ยังมีการอนุญาตให้จ่ายเงินแทนส่วยได้อีกด้วย

หลังจากที่สยามได้มีการตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นีในปี พ.ศ. 2369 ก่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการลดรายการสินค้าต้องห้ามบางอย่างลง การยินยอม ให้พ่อค้าอังกฤษซื้อขายสินค้าภายในสยามโดยไม่จำเป็นต้องผ่านพระคลังสินค้า และที่สำคัญที่สุด ก็คือการเรียกเก็บภาษีขาเข้าขาออกแบบเหมาจ่ายโดยเรียกเก็บตามความกว้างของปากเรือ ฯลฯ ทำให้รายได้ของรัฐบาลลดลง การหารายได้ผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นช่องทางเดียวที่จะหา รายได้มาทดแทนส่วนที่ขาดหายไปได้รวดเร็วที่สุดโดยที่ราชสำนักไม่ต้องลงทุนแต่อย่างใด ดังนั้น ในรัชกาลนี้ระบบเจ้าภาษีนายอากรจึงเฟื่องฟูมาก มีการเพิ่มชนิดของภาษีอากรขึ้นใหม่ถึง 38 อย่าง

²² ความดีความชอบในการโจมตีเมืองไทรบุรีครั้งนี้ทำให้พระยานครฯ (น้อย) ได้รับพระราชทาน เลื่อนยศเป็น เจ้าพระยาในรัชกาลที่ 3 (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ, 2542: 37)

²³ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2516).

²⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ญาดา ประภาพันธ์, ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคต้น (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524)

(กรมศิลปากร, 2515: 158) เกิดการแปรเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยนเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้เริ่มต้นจากเมืองหลวงและค่อยๆ ขยายตัวไปสู่ภูมิภาคในเวลาต่อมา

การจัดเก็บภาษีอากรในส่วนภูมิกานั้น รัฐบาลกลางจะทำการประมูลแต่ละอย่างแต่ละชนิดไป บางครั้งผู้ที่ประมูลได้จะเป็นเจ้าเมืองหรือข้าราชการในท้องถิ่น แต่บางกรณีก็จะเป็นเจ้าภาษีหรือนายอากรอื่นๆ ที่เข้ามาประมูล ซึ่งหากเป็นกรณีหลัง เจ้าเมืองและข้าราชการก็ต้องช่วยควบคุมดูแลและอำนวยความสะดวกแก่เจ้าภาษีที่มาทำภาษีในหัวเมืองของตนด้วย

สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึง พ.ศ. 2382 ซึ่งเป็นช่วงที่เจ้าพระยาฯ (น้อย) ยังมีชีวิตอยู่ เป็นช่วงที่ตระกูล ณ นคร เข้มแข็งและมีอำนาจรุ่งเรืองถึงขีดสุด มีอิทธิพลครอบคลุมทั่วทั้งภาคใต้ ระยะเวลาการดำเนินนโยบายต่างๆของท่านคงจะเป็นไปในลักษณะที่เสรีมาก แทบจะไม่ต้องฟังเสียงจากกรุงเทพมหานคร ทำให้ผู้สังเกตการณ์ชาวตะวันตกหลายคน ไม่ว่าจะเป็นปาลเลโกซ์ (Pallegoix) หรือ เจมส์ โลว์ (James Low) ต่างก็เข้าใจผิดว่าเจ้าพระยาฯ (น้อย) เป็นเจ้าประเทศราชของสยาม อำนาจและบารมีของท่านครอบคลุมทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจอย่างไม่ต้องสงสัย แม้แต่เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ซึ่งเดินทางมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ. 2369 ยังบันทึกไว้ว่าการค้าของเมืองนี้ผู้ครองนครคุมเสียหมด (สวिति สุวรรณสถิตย์, 2514: 21) อย่างไรก็ตามภายหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยาฯ (น้อย) สถานการณ์ทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจในบริเวณนี้ก็ได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ รัฐบาลกลางได้ยกเลิกนโยบายการขยายอำนาจลงไปในพื้นที่หัวเมืองมลายูอย่างสิ้นเชิงแต่จะให้ความสำคัญกับการพัฒนาเศรษฐกิจของหัวเมืองชายฝั่งตะวันตกแทน เนื่องจากบริเวณนี้เป็นแหล่งทรัพยากรดินบุกซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดโลก นอกจากนั้นยังเป็นการเตรียมตัวรับการขยายอิทธิพลเข้ามาของอังกฤษในคาบสมุทรมลายูอีกด้วย

ในปี พ.ศ. 2382 ราชสำนักได้แต่งตั้งบุตรชายของเจ้าพระยาฯ (น้อย) เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชแทน แต่เนื่องจากพระยาฯ (น้อยกลาง) ผู้นี้ไม่ได้มีบารมีมากเหมือนบิดา จึงเป็นโอกาสให้ส่วนกลางเข้าแทรกแซงและลดอิทธิพลของเจ้าเมืองอีกครั้ง โดยการสับเปลี่ยนตำแหน่งเจ้าเมืองบริวารของนครศรีธรรมราชหลายเมืองด้วยกัน เริ่มจากการพระราชทานอภัยโทษให้เจ้าเมืองไทรบุรี (ปะแงรัน) กลับมาปกครองเมืองอีกครั้ง สำหรับพระภักดีบริรักษ์ (แสง) และ

พระเสนานุชิต (นุช)²⁵ ซึ่งรับราชการที่เมืองไทรบุรีเมื่อครั้งเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ยังมีชีวิตอยู่รัฐบาลกลางตัดสินใจโยกย้ายให้มาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพังงาและผู้ช่วยราชการในเดือนสิงหาคมปีเดียวกัน นอกจากนั้นยังมีการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งเจ้าเมืองพัทลุง โดยการแต่งตั้งพระปลัดจ้อยตระกูลจันทโรจน์วงศ์เป็นเจ้าเมือง ส่วนพระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) บุตรชายเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ให้เข้ามารับราชการที่กรุงเทพมหานคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2547: 82-83) ทำให้ตระกูล ณ นครหมดบทบาทบังคับการเมืองต่างๆ ดังกล่าวไปโดยปริยาย

นอกจากการแทรกแซงเพื่อลดอำนาจแล้ว รัฐบาลได้นำเอาวิธีการคานอำนาจมาใช้อีกครั้ง ด้วยการโอนเมืองตรังซึ่งเดิมขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช ไปขึ้นกับเมืองสงขลาในปี พ.ศ. 2391 และยกฐานะของเมืองสงขลาให้เสมอกับเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ. 2403 โดยอ้างเหตุผลทางด้านเศรษฐกิจดังปรากฏในพระบรมราชโองการดังนี้

... เมืองสงขลาได้ว่าเมืองแหมมลายูประเทศราชขึ้นหลายเมือง ตั้งอยู่สุดเขตแดนหัวเมืองที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ฝ่ายปากใต้ ต่อแดนเมืองแหมมลายูหลายทิศหลายทาง เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ล่วงมาแล้ว ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงตั้งพระยาผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา เป็นตำแหน่งเจ้าพระยาถือศักดินา 10000 . . . บัดนี้เมืองสงขลาที่รุ่งเรืองจำเริญเป็นที่ไปมาค้าขายของลูกค้าต่างประเทศ แลลูกค้าในเมืองก็ตั้งตัวทำมาหากินค้าขายแลทำสิ่งของต่างๆ เจริญขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ป้อมแลกำแพงเมืองก็ได้สร้างขึ้น แลทำนุบำรุงไว้ดีงามเป็นสง่ากว่าเมืองปากใต้อยู่แล้ว . . . เพราะฉะนั้น บัดนี้ให้พระยาวิเชียรคีรีศรีสมุทรฯ . . . ถือศักดินา 10000 จงมีอำนาจได้ว่ากล่าวสิทธิขาดในราชการทั้งปวงตลอดแขวงเมืองสงขลา แลเมืองขึ้นเมืองสงขลาทั้งปวงตามอย่างแต่ก่อน... (กรมศิลปากร, 2545: 312)

²⁵ ทั้งสองเป็นลูกหลาน ณ นครซึ่งเกิดจากมารดาจีนปีนัง (ภูวดล, 2526: 26) นับเป็นการเริ่มต้นนโยบายแบ่งแยกแล้วปกครองเพื่อสลายอำนาจตระกูล ณ นครอย่างชัดเจน กล่าวคือ บุตรชายท่านผู้หญิงอินก็ให้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชตามระบบกินเมืองซึ่งนับวันอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองก็ยิ่งลดลงเรื่อยๆ ส่วนบุตรชายภรรยาอื่นก็ให้ปกครองเมืองพังงาด้วยวิธีการเหมาเมืองซึ่งเอื้อต่อการสะสมทุนและขยายขอบเขตทางเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการบาดหมางขัดผลประโยชน์กันเองระหว่างพี่น้องต่างมารดา จนถึงขั้นเป็นคดีความในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังจะกล่าวต่อไป

เป็นที่ประจักษ์ว่า เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนกลางได้แทรกแซงจนอำนาจการบังคับบัญชาของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกอ่อนแอลงไปมาก ส่งผลให้ขอบเขตทางเศรษฐกิจและผลประโยชน์ลดลงไปด้วย อย่างไรก็ตามรัฐบาลกลางก็มิได้ยุติบทบาทลงแต่เพียงเท่านั้น สำหรับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกซึ่งแต่เดิมอยู่ภายใต้การดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหัวเมืองเหล่านี้เริ่มปรากฏความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจเนื่องจากอุดมไปด้วยแร่ดีบุกราชสำนักจึงเปิดโอกาสให้ชาวจีนเข้ามาบุกเบิกทำเหมืองแร่ และผูกขาดอากรต่างๆ จนพัฒนาไปสู่ระบบเหมือง²⁶ นอกจากนั้นยังมีข้อกำหนดว่า หากผู้ว่าราชการคนใดบุกเบิกขยายพื้นที่เหมืองแร่แห่งใหม่ นอกจากจะได้สิทธิผูกขาดอากรดีบุกในเขตนั้นแล้ว ยังได้สิทธิปกครองในเขตพื้นที่นั้นด้วย วิธีการดังกล่าวนอกจากจะให้ผลประโยชน์แก่ราชสำนักเป็นจำนวนมากและเป็นเครื่องมือในการควบคุมอำนาจท้องถิ่นได้โดยตรงแล้ว ในระยะยาวยังเป็นเครื่องมือจำกัดอำนาจตระกูล ณ นคร ในพื้นที่นี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วย

ตัวอย่างชาวจีนซึ่งเติบโตจากระบบเหมือง ได้แก่ กอซู่เจียง (ต้นตระกูล ณ ระนอง) ชาวจีนฮกเกี้ยน พ่อค้าจากปีนังที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เป็นนายอากรดีบุกเมืองระนองเมื่อ พ.ศ. 2387 อีก 10 ปีต่อมาก็ได้รับแต่งตั้งเป็นพระรัตนเศรษฐี เจ้าเมืองระนอง(กรมศิลปากร, 2545: 8) ต่อมาไม่นานกลุ่มตระกูลนี้สามารถขยายอิทธิพลในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกอย่างกว้างขวาง²⁷

การลดอำนาจเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชของราชสำนักหลังหมดยุคเจ้าพระยาฯ (น้อย) ยังคงมีอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้ในปี พ.ศ. 2401 รัฐบาลกลางได้กล่าวโทษพระยาไชยา (กลับ) หลานของเจ้าพระยาฯ (น้อย) ว่าเมื่อครั้งเป็นเจ้าเมืองพังงาได้กล่าววาจาหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎและยังประจบหม่อมไกรสร ประกอบกับมีผู้ฟ้องร้องกล่าวโทษพระยาไชยาถึง 60-70 เรื่อง จึงทรงมีพระบรมราชโองการตัดสินให้ประหารชีวิตแต่ในที่สุดก็มีการลดโทษลง กล่าวคือให้เชี่ยน 3 ยก ตระเวนน้ำตระเวนเรืออย่างละ 3 วัน จากนั้นให้เอาขึ้นหาหยั่งประจานพร้อมทั้งรับทรัพย์ บุตร ภรรยา ข้าทาส

²⁶ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในอุษณีย์ จิวสุรัตน์, ระบบเหมืองในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ. 2393-2436 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529)

²⁷ กลุ่มเครือญาติของพระรัตนเศรษฐีได้ขยายอิทธิพลเข้าไปในเมืองต่างๆ เช่น เมืองท่าแซะ (พ.ศ. 2397) เมืองตะโก (พ.ศ. 2398) และเมืองหลังสวน (พ.ศ. 2399) เป็นต้น

เป็นของหลวง (ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4, 2537: 108-110) การลดโทษดังกล่าวอาจเป็นเพราะยังเกรงอิทธิพลของตระกูล ณ นครอยู่ แต่หลังจากนั้นก็มิพระบรมราชโองการแต่งตั้งพระยาอภัยสงคราม (น้อย) บุณนางจากกรุงเทพมหานครไปเป็นเจ้าเมือง (พิศมัย นันทแสง, 2536: 56)

นอกจากนโยบายต่างๆ ที่รัฐบาลกลางนำมาใช้เพื่อลดทอนอำนาจของเจ้าเมือง นครศรีธรรมราชจนอ่อนแอลงไปมากแล้ว ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวราชสำนักยังทำให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชรู้สึกว่าคุณูปการมากขึ้นไปอีกด้วยการผนวกหัวเมืองพังงา ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง และระนอง (ซึ่งเจ้าเมืองเป็นเครือญาติกันทั้งหมด) มาขึ้นกับกรุงเทพมหานครโดยตรง สร้างความไม่พอใจให้กับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นอันมาก เพราะหัวเมืองดังกล่าวเป็นฐานเศรษฐกิจที่สำคัญของตระกูล ณ นคร ซึ่งมีการค้นพบแหล่งแร่ดีบุกเพิ่มมากขึ้นตลอดเวลา (ภูวคณ ทรงประเสริฐ, 2529: 26)

สำหรับการจัดเก็บภาษีอากรในเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ภาษีอากรที่สำคัญรัฐบาลกลางจะเป็นผู้ดำเนินการเองโดยผ่านเจ้าเมือง คือ อากรค่าขนาน อากรค่าสวน ส่วนที่เปิดประมูลให้เอกชนรับเหมาทำที่สำคัญ ได้แก่ ดีบุกและรังนก แม้ว่าในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ระบบเจ้าภาษีนายอากรจะขยายตัวครอบคลุมทั่วราชอาณาจักร มีการเปิดประมูลภาษีแต่ก็ยังไม่มียกเว้นต่อเจ้าเมืองเท่าใดนักเพราะถึงจะไม่ได้จัดเก็บผลประโยชน์เองทุกอย่างเหมือนในอดีต แต่ก็สามารถประสานผลประโยชน์กับชาวจีนที่รับเหมาทำภาษีได้ โดยเจ้าเมืองจะเป็นผู้ออกทุนประมูลทำภาษีให้ก่อนแล้วค่อยแบ่งกำไรกันทีหลัง (สจข., จ.ศ. 1240: เลขที่ 128)

ในปี พ.ศ. 2398 สยามได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ถึงแม้ว่าจะเป็นสัญญาที่สยามเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ก่อให้เกิดลัทธิสภาพนอกอาณาเขตและมีผลให้สยามมีฐานะเป็นประเทศกึ่งอาณานิคมของอังกฤษ แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันว่าสนธิสัญญานี้มีผลให้สยามต้องเปิดการค้าเสรี ยกเลิกระบบผูกขาดโดยรัฐและเป็นจุดเริ่มต้นของการผลิตเพื่อการค้า โดยเฉพาะการผลิตข้าว มีหลักฐานชัดเจนว่าในปีพ.ศ. 2393 สยามส่งออกข้าวไปขายยังต่างประเทศประมาณ 15,000 ตัน (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2542: 29) ต่อมาในปี พ.ศ. 2400-2403 ปริมาณการส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นเป็นปีละ 62,000 ตัน และมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2410 (Sompop, 1989: 49) อย่างไรก็ตามสินค้าข้าวดังกล่าวก็เป็นเพียงผลผลิตจากภาคกลางเท่านั้น สำหรับภาคใต้ฝั่งตะวันออกโดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีการขยายพื้นที่นาเพิ่มขึ้นในช่วง 2-3 ทศวรรษหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสนธิสัญญาเบาว์ริงจะไม่มีผลต่อการขยายพื้นที่เพื่อการผลิตข้าวในเมืองนครศรีธรรมราช แต่ก็ส่งผลต่อทิศทางการค้าและบทบาทการเป็นเมืองท่า กล่าวคือ การค้าเสรีทำให้การค้าสำเภากับจีนค่อยๆ หดความสำคัญลงไป ดังที่สกินเนอร์ได้กล่าวไว้ว่า การค้าสำเภากับจีนเริ่มหมดความสำคัญมาตั้งแต่ก่อนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แล้ว แต่มีข้อยกเว้นคือการค้าระหว่างไหล่ลากับกรุงเทพฯ ซึ่งยังคงมีต่อไป (Skinner, 1962: 42) และมีผลทำให้ท้องที่อำเภอปากพนังซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของนครศรีธรรมราชรุ่งเรืองขึ้น กล่าวคือ เกาะไหล่ลาคืออยู่ทางตอนใต้ของจีนเรือสำเภาจากเกาะไหล่ล่าสามารถแล่นออกจากเมืองท่าได้เมื่อต้นฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือและมาถึงกรุงเทพฯ ก่อนหน้าเรือสำเภาจากเมืองท่าอื่นๆ ในจีนทุกปี ระยะทางพอดีกับการเดินทางไปกลับในรอบปีโดยที่มีเวลาเหลือมากมายพอที่จะทำการค้าในกรุงเทพฯ ยิ่งไปกว่านั้น กลาสีชาวไหล่ล่ายังสามารถแล่นเลียบชายฝั่งทะเลของสยามเพื่อหาไม้มาสร้างเรือสำเภา พวกเขารู้ว่าไม้ที่มีคุณภาพสามารถต่อเรือได้ดีนั้นอยู่แถบเมืองนครศรีธรรมราช ดังนั้นจึงแล่นเรือสำเภาซึ่งมีขนาดเล็กเข้าสู่ปลายลำน้ำปากพนังในท้องที่อำเภอปราน²⁸ ซึ่งเป็นเขตที่มีไม้มาก เมื่อต่อเรือเสร็จในตอนขากลับจึงซื้อสินค้าซึ่งได้แก่ ไม้และข้าวบรรทุกกลับไป (สจข., ร.ศ.113-129: ร.5ม.47) เห็นได้ว่าการค้าระหว่างไหล่ลากับกรุงเทพฯ ทำให้บางส่วนของนครศรีธรรมราชยังสามารถทำหน้าที่เมืองท่าได้อยู่ อย่างไรก็ตาม ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงบทบาทเมืองท่าค้าขายกับจีนและอินเดียค่อยๆ ลดและหมดไปในที่สุดเนื่องจากลัทธิล่าอาณานิคม แต่จะมีการติดต่อค้าขายกับเมืองท่าสเตรตส์เซตเทิลเมนต์ (The Straits Settlements) ของอังกฤษมากขึ้นเรื่อยๆ

ในส่วนของเศรษฐกิจชุมชนเมืองนครศรีธรรมราชภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง คาดว่ายังคงลักษณะแบบดั้งเดิมไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก แม้จะไม่มีกำนันที่ไว้อย่างชัดเจนแต่จากบัญชีส่วยที่เรียกเก็บจากราษฎรเมืองนครศรีธรรมราช พบว่าในรัชกาลที่ 3 ยังมีการส่งส่วยคินุกแทนการเกณฑ์แรงงานตลอดมาแม้ว่ารัฐบาลจะอนุญาตให้จ่ายเป็นเงินได้ก็มีเป็นจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ 4 แม้จะมีการส่งส่วยคินุกอยู่แต่ก็ปรากฏว่ามีการจ่ายเงินแทนแรงงานมากขึ้น เช่น ในปี พ.ศ. 2395 มีการจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานเป็นจำนวนเงิน 4 ชั่ง 18 ตำลึง 3 บาท สองสลึง เมื่อถึงปี พ.ศ. 2398 มีการจ่ายเงินแทนแรงงานเป็นจำนวนเงินถึง 210 ชั่ง เป็นต้น (พณพิณดา เอี่ยมสุวรรณ, 2545: 112-113) แนวโน้มดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า ในช่วง

²⁸ อำเภอปราน ในที่นี้อยู่ในบริเวณปลายลำน้ำปากพนังต่อกับเมืองสงขลา ปัจจุบันคือ อำเภอ ระโนด จังหวัด สงขลา

เวลานี้แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมยังคง ดำเนินอยู่แต่ในขณะเดียวกันระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราก็มีอิทธิพลต่อประชากรในพื้นที่นี้มากขึ้นแล้ว

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนปี พ.ศ.2439

นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา สถานการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองในภูมิภาคเอเชียเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากลัทธิจักรวรรดินิยม บรรดาประเทศมหาอำนาจในภูมิภาคไม่ว่าจะเป็นจีนหรืออินเดียต่างก็ตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ยิ่งไปกว่านั้น ชาติต่างๆ ซึ่งล้อมรอบสยามล้วนแล้วแต่ถูกอังกฤษและฝรั่งเศสรุกคืบเข้ายึดครองทีละน้อยจนหมดสิ้น²⁹ ทำให้ชนชั้นผู้ปกครองของสยามตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องปรับตัวให้อยู่รอดในสถานการณ์ดังกล่าว จึงเริ่มมีความตื่นตัวที่จะปรับปรุงการบริหารราชการ

ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติเมื่อมีพระชนมายุได้เพียง 16 พรรษา จึงมีสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการและมีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายและบริหารประเทศ พระมหากษัตริย์มีเพียงพระราชอำนาจเพียงทฤษฎีเท่านั้น เห็นได้ชัดเจนจากพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมารที่ว่า

... ญาติทางฝ่ายมารดาแล้วแต่โลเลเหลวไหล ถ้าไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน . . . เจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยาและต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีมากที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถ อาจจะอดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดามารดาก็เป็นเด็กมีอายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้ ข้ายังเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียว ซึ่งจะเชื่อว่ารอด ยังข้าถูกอันตรายอันใหญ่ คือทูลกระหม่อมเสด็จ

²⁹ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูป อาณาเขตของประเทศสยามทั้ง 4 ทิศ ล้วนแต่จรดกับอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสทั้งสิ้น กล่าวคือ ทิศเหนือจรดกับเมืองตังเกี๋ยของฝรั่งเศส และรัฐฉานของอังกฤษ ทิศใต้จรดปากช่องอังกฤษ ทิศตะวันออกจรดประเทศญวนและเขมรของฝรั่งเศส ทิศตะวันตกจรดรัฐเทนนาเซริม (ตะนาวศรี) ของอังกฤษ

สวรรคต ในขณะนั้นเปรียบเสมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพร้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ ที่มีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้างทั้งภายในและภายนอก หมายเอาทั้งในกรุงเองแลต่างประเทศ ... (วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ และวิมลพรรณ ปีตรวัชชัย, 2525: 8)

จึงเป็นธรรมดาที่ในระยะนี้จึงแทบไม่ปรากฏว่ามีความเปลี่ยนแปลงใดๆ เกิดขึ้น นอกจากการเดินทางเพื่อศึกษาเรียนรู้วิธีการบริหารและการปกครองเพื่อเตรียมตัวสำหรับการปฏิรูปประเทศภายหลังที่ทรงบรรลุนิติภาวะในปี พ.ศ. 2416 บรรดาประเทศดังกล่าว ได้แก่ สิงคโปร์เมืองขึ้นของอังกฤษและชาวของฮอลันดา (พ.ศ. 2413) อินเดีย พม่า รวมทั้งมะละกาและปีนัง (พ.ศ. 2414) เป็นต้น

หากก่อนการปฏิรูปการปกครองเมื่อครั้งรัชกาลที่ 5 ระบบการจัดเก็บรายได้มีส่วนสัมพันธ์กันกับระบบการบริหารเป็นอย่างมาก ดังที่ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) ได้ค้นคว้าและเสนอไว้ในหนังสือการปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณว่า แต่ก่อนระบบการจัดเก็บรายได้มีลักษณะเป็นการแบ่งแยกหน้าที่ในการเก็บรายได้ ฝ่ายมหาดไทย กลาโหม และพระคลังจะมีคลังของตนเองทำหน้าที่เก็บอากร ส่วย ค่าราชการและภาษีในเขตหัวเมืองที่ขึ้นสังกัดของตน รายได้ส่วนใหญ่ที่ส่งเข้าสู่ส่วนกลางจะมีมาน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับว่าเจ้ากรมแต่ละกรมจะส่งขึ้นมา ซึ่งทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่กับว่ารัฐบาลจะสามารถรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้มากน้อยแค่ไหน³⁰ ดังนั้นปัญหาเงินแผ่นดินไม่พอจ่ายจะต้องเป็นหนี้ตั้งแต่เริ่มรัชกาลเป็นจำนวนเงินถึง 10,000 ชั่ง หรือ 8 ล้านบาท (วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ และวิมลพรรณ ปีตรวัชชัย, 2525: 4-5) ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอของระบบการบริหารและความไร้เอกภาพในระบบราชการได้เป็นอย่างดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยดีว่าการสร้างเอกภาพภายในชาติจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการรวมอำนาจเข้ามาอยู่ที่ศูนย์กลางและการปรับปรุงประเทศจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อรัฐบาลกลางสามารถจัดเก็บรายได้ภาษีอากรต่างๆ ได้อย่างทั่วถึง รวมทั้งมีระบบการคลังที่มีประสิทธิภาพ ดังนั้นสามารถกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลนี้ความพยายามในการรวมอำนาจการปกครองจึงมีผลทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ

³⁰ โปรดดูภาคผนวก ข.

ในระยะแรกการแก้ไขธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินเพื่อเสริมความเข้มแข็งให้กับรัฐบาลกลาง เริ่มต้นด้วยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ (Auditing Office) ขึ้นในปี พ.ศ. 2416 จากนั้นก็ได้มีการตราพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ในปี พ.ศ. 2418 สำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์นั้นนอกจากจะทำหน้าที่รวบรวมเงินรายได้ให้มารวมอยู่ในที่เดียวกันแล้วยังทำหน้าที่รับผิดชอบการจ่ายเงินเดือนในอัตราที่แน่นอนสำหรับข้าราชการฝ่ายพลเรือนและทหารในส่วนกลางแทนการจ่ายเบี้ยหวัดและเงินปี นับเป็นก้าวแรกในการยกเลิกระบบกินเมืองอันเป็นระบบดั้งเดิมของไทย (Siffin, 1966: 53) อย่างไรก็ตามเมื่อการคลังเริ่มเป็นระบบก็มีการจัดระเบียบการปกครองในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคตามลำดับ

สำหรับการปกครองในส่วนภูมิภาคนั้น ด้วยเหตุที่ประเทศสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนการปฏิรูปยังคงยึดถือและดำเนินการตามหลักการปกครองแบบเดิมที่ปฏิรูปครั้งสุดท้ายในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (ในระหว่าง พ.ศ. 1991-2072) หรือเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 363 ปีล่วงมาแล้ว (จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2545: 83) ดินแดนภายใต้การปกครองของรัฐบาลสยามจึงยังคงแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ ส่วนที่เป็นหัวเมืองของสยามซึ่งมีเจ้าเมืองปกครองตามระบบกินเมืองและส่วนที่เป็นประเทศราชซึ่งมีเจ้าประเทศราชปกครอง การบังคับบัญชาดินแดนดังกล่าวตามระบบเก่า แม้ในทางทฤษฎีจะมีกฎหมายกำหนดอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของเสนาบดีและเจ้าเมืองไว้อย่างชัดเจนแต่ในทางปฏิบัติการบริหารงานกลับหละหลวมและขาดเอกภาพ ยิ่งเมืองที่ห่างไกลเจ้าเมืองก็ยังมีอิสรภาพปลอดจากการควบคุมของราชสำนักที่กรุงเทพฯ ดังที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ได้พรรณาไว้ดังนี้

...หัวเมืองที่อยู่หลายทิศหลายทาง จะจัดการอันใดก็พ้นวิสัยที่เสนาบดีจะออกไปจัดการหรือตรวจการงานได้เอง ได้แต่มีท้องตราสั่งข้อบังคับและแบบแผนส่งออกไปในแผ่นกระดาษให้เจ้าเมืองจัดการ ก็เจ้าเมืองมีหลายสิบคนด้วยกันจะเข้าใจคำสั่งต่างกันอย่างไรและใครจะทำการซึ่งส่งไปนั้นอย่างไร เสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ยากจะรู้... (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, 2545: 69)

สภาพการณ์ดังกล่าวนอกจากจะทำให้ชาติตะวันตกใช้เป็นข้ออ้างเพื่อการแทรกแซงได้ง่ายแล้ว การปกครองแบบกินเมืองซึ่งเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองต่างๆ เก็บรายได้ไว้เป็นของตนเอง ไม่ยอมส่งมายังกรุงเทพฯ รัฐบาลจึงไม่สามารถจัดเก็บเงินภาษีอากรได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยเป็นอุปสรรค

สำคัญต่อการปฏิรูป ดังนั้นเมื่อศึกษาสภาพปัญหาของบ้านเมืองอย่างรัดกุมแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการรวมศูนย์อำนาจอย่างค่อยเป็นค่อยไป ความพยายามดังกล่าวเห็นได้จากการส่งข้าหลวงใหญ่ไปประจำตามภูมิภาคต่างๆ โดยในระยะแรกมักเป็นหัวเมืองที่มีผลประโยชน์อยู่มาก เช่น การส่งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) ไปเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำภูเก็ตในปี พ.ศ. 2418 และการส่งพระยาเทพอรชุน (พุ่ม ศรีไชยยันต์) เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2420 เป็นต้น

สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชในเวลานี้ บทบาทเมืองทำการค้าในลักษณะที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างจีนกับอินเดียค่อยๆ ลดความสำคัญลงอันเป็นผลพวงมาจากทิศทางในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เปลี่ยนแปลงไป ตรงกันข้ามกับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกที่เคยอยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช เช่น ภูเก็ต พังงา ตะกั่วป่า ระนอง เป็นต้น ซึ่งทวีความสำคัญทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นตลอดเวลา เพราะมีการค้นพบแหล่งแร่ดีบุกอันเป็นสินค้าส่งออกสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ อย่างไรก็ตามหากมองในแง่ของสภาพภูมิศาสตร์และทำเลที่ตั้ง กล่าวได้ว่านครศรีธรรมราชมีความอ่อนไหวมากเป็นพิเศษเนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณคาบสมุทรและมีเขตแดนติดต่อกับสเตรทเซทเทิลเมนต์ซึ่งอังกฤษสถาปนาอำนาจไว้ได้อย่างมั่นคงเป็นเวลากว่า 30 ปีมาแล้ว ประกอบกับการที่เมืองนครศรีธรรมราชมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองต่างๆ ทั่วภาคได้อย่างแน่นแฟ้น³¹ ทำให้รัฐบาลไม่ไว้วางใจและพยายามลดรอนอำนาจบารมีเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ตลอดเวลา

ในที่สุดความไม่พอใจที่ราชสำนักผนวกเอาเมืองพังงา ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง และระนอง ซึ่งเป็นฐานเศรษฐกิจสำคัญของตระกูล ณ นครตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปขึ้นกับกรุงเทพมหานครก็เริ่มบานปลายกลายเป็นการต่อต้านอย่างชัดเจน ปรากฏครั้งแรกในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยในปี พ.ศ. 2412 พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม) บำเพ็ญการส่งเงินค่านาที่รวบรวมจัดเก็บได้จำนวน 370 ชั่งเข้ามายังเมืองหลวง ในปี พ.ศ. 2414 ยังมีพฤติกรรมขัดขวางไม่ให้ข้าหลวงเสนาจากส่วนกลางเข้าประเมินจำนวนนาในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช (สจข., กร.5-ก.ห., ม้วนที่ 4: 167 – 169) ที่ร้ายแรงไปกว่านั้นในปี พ.ศ. 2415 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัว

³¹ ในสมัยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ได้ขยายอำนาจโดยการส่งบุตรชายไปรับราชการตามเมืองต่างๆ ทั่วภาคใต้รายละเอียดเพิ่มเติมดูได้ในภาคผนวก ก.

เมืองภาคใต้ เข้าเมืองต่างๆ ได้ออกมารับเสด็จเว้นแต่พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม) ที่เพิกเฉย พฤติกรรมลบลูกแข็งข้อครั้งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พอพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ถึงกับมีรับสั่งให้เมืองไทรบุรีขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ดังปรากฏในสำเนาหนังสือ ราชการกระทรวงกลาโหมต่อไปนี้

...เมืองนครศรีธรรมราช เป็นเมืองได้บังคับไทรบุรี เสด็จพระราชดำเนินมาประทับรอนแรม อยู่ ณ เมืองไทรบุรีก็หลายเวลา พระยานครก็เกิดเฉยเสีย ทำเป็นไม่รู้ไม่เห็น มิได้รับเสด็จ โดยธรรมเนียมเป็นข้าแผ่นดิน แลไม่แต่งญาติพี่น้องไปรับเสด็จพระราชดำเนิน... พระยานครศรีธรรมราชพระปลัดกรมการมีความผิดมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรือกลไฟรับ เจ้าพระยาไทรบุรีเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระราชทินนามเลื่อนพระยาไทรบุรีขึ้นเป็น เจ้าพระยาไทรบุรีย์ ยกเมืองไทรบุรีมาขึ้นกรุงเทพมหานคร... (สจข., กร.5 ร.ล. กห/6: 124)

นอกจากนั้นในปีเดียวกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชรู้สึกคับแค้นยิ่งขึ้นไปอีก โดยการเรียกพระยาวิชิตสงครามมารับนโยบายให้ ส่งเสริมการตั้งบ้านเมืองในบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันตกโดยไม่สนใจว่าเมืองเหล่านั้นเคยเป็นบริวาร เมืองนครศรีธรรมราชหรือไม่ โดยมีรับสั่งดังนี้

...โปรดเกล้าฯ ให้พระวิชิตสงครามฯ ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ต มาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงปฤกษาที่จะตั้งบ้านเมืองขึ้นในทะเลตะวันตก... พิจารณาคำที่เกาะแลฝั่งทะเลจะชักชวน ไท จีน แขก มาตั้งให้เป็นบ้านเมืองตามพระราชประสงค์ ถ้าพระยาวิชิตสงครามฯ ออกมาดูแลสมควรจัดการตั้งบ้านเรือน ณ ตำบลใดเป็นแขวงเขตแดนขึ้นแก่เมือง นครศรีธรรมราชก็ดี อย่าให้พระยานครฯ จัดขวางแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้ ถ้าพระยานครฯ มีข้อขัดขวางพระยาวิชิตสงครามฯ จัดการบ้านเมืองไม่ได้ ก็จะตัดแบ่งเขตแดนเมือง นครศรีธรรมราชแยกออกขึ้นเสียต่างเมือง เกียรติยศพระยานครศรีธรรมราชสุดถอยลงแล้ว ก็เหมือนพระยานครศรีธรรมราชทำลายวงศ์ตระกูลของพระยานครศรีธรรมราชลง เหมือนกัน...(สจข., กร.5 ร.ล. กห/6: 124 - 125)

แรงกดดันจากราชสำนักที่มีมาอย่างต่อเนื่องทำให้พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม) แสดงการต่อต้านด้วยวิธีการต่างๆ เรื่อยมา เช่น ในปี พ.ศ. 2418 พระยานครศรีธรรมราชให้เจ้าพนักงานออกประเมินนาเพียงเส้นทางเดียวแทนที่จะเป็น 4 เส้นทาง ทำให้เงินค่านาของหลวง

ตกค้างเป็นจำนวนมาก จนราชสำนักต้องมีสารตราออกมาห้ามจับเตือน (สจข., ก-ร.5 รล-กห/12: 257) นอกจากนั้น ในปีเดียวกัน พระยานครฯ (หนูพร้อม) ถูกขุนภิบาลสมบัติ (จินเบียง) ฟ้องร้องกล่าวโทษเนื่องจากถูกกลั่นแกล้งหักหลังในการทำธุรกิจเหมืองแร่ที่ร่อนพิบูลย์ เมื่อราชสำนักมีคำสั่งคืนให้ชดใช้ค่าเสียหายแก่ขุนภิบาลสมบัติในปี พ.ศ. 2420 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็เพิกเฉยไม่ยอมปฏิบัติตาม แม้ทางส่วนกลางจะส่งพระนราธิราชภักดีมาบังคับการ 2-3 ครั้ง พระยานครฯ (หนูพร้อม) ก็ยังไม่ยอมคืนสินบุก 250 ปีก กับค่าป่วยการ 156 ปีก รวม 406 ปีกแก่ขุนภิบาลสมบัติ ทำให้ราชสำนักไม่พอใจมากถึงกับเรียกตัวข้าหลวงเมืองนครศรีธรรมราชมาจำตรวนในกรุงเทพมหานคร (สจข., กร.5 ร.ล-ก.ห., ม้วนที่ 16 : 99-102 ,289-296)

นอกจากความสัมพันธ์ที่ไม่ค่อยจะสู้ดีกับราชสำนัก ความแตกแยกกันเองระหว่างสมาชิกตระกูล ณ นคร ที่ปกครองหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกและหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกก็เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงยุคเสื่อมของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้เป็นอย่างดี เห็นได้จากคดีเงินเจียเป็กอื้อฆ่าพระอิสราธิไชย โดยมูลเหตุสำคัญของคดีนี้สืบเนื่องมาปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการที่ราชสำนักได้แทรกแซงอำนาจตระกูล ณ นครใช้วิธีแบ่งแยกและปกครอง เริ่มต้นจากการให้ลูกเจ้าพระยานครฯ (น้อย) สายท่านผู้หญิงอินปกครองเมืองนครศรีธรรมราชและหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกด้วยวิธีกินเมืองแล้วให้ลูกสายมารดาเงินปีนั่งปกครองเมืองพังงาและตะกั่วป่าทางด้านหัวเมืองชายทะเลตะวันตกด้วยวิธีเหมาเมืองแต่ก็ยังให้อยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ ครั้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อมีการค้นพบแหล่งแร่ดีบุกเพิ่มมากขึ้นก็ได้ให้หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกเหล่านี้ไปขึ้นกับกรุงเทพมหานครเสีย ทำให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชไม่พอใจเพราะหัวเมืองเหล่านี้เป็นแหล่งรายได้สำคัญ เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลกลางก็ยังคงมีนโยบายลดอิทธิพลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ จึงดำเนินการต่อโดยเมื่อมีการประมุขภาชีอากรในแขวงเมืองกระบี่ ปกาไส ปากลาวซึ่งเดิมเป็นเขตอิทธิพลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและพระยานครฯ (หนูพร้อม) ก็เคยได้รับสิทธิจัดการ แต่ในการประมุขครั้งใหม่ในปี พ.ศ. 2419 มีผู้ประมุขแข่งขันกัน 3 คน ได้แก่ พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม) กับพระอิสราธิไชย (กลั่น) และพระยาวิชิตสงคราม (ทัต) จางวางเมืองภูเก็ต ผลปรากฏว่าพระอิสราธิไชย เจ้าเมืองกระบี่ (ทายาทตระกูล ณ นครฝั่งหัวเมืองชายทะเลตะวันตก) ได้รับสิทธิดังกล่าว(สจข., ก-ร.5 รล-กห/12: 321-326) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ซึ่งสูญเสียผลประโยชน์และอำนาจปกครองเกิดความไม่พอใจจึงเรียกเงินเจียเป็กอื้อ (หลวงประจิมนคร) หัวหน้าอั้งยี่ขุนเฒ่าทั้งในกระบี่ที่เคยรับช่วงผูกขาดภาชีเมืองกระบี่แต่เพียงผู้เดียววางแผนก่อการจลาจลปล้นฆ่าพระอิสราธิไชยถึงแก่ความตาย เมื่อมีการจับกุม

ตัวเงินเจียเป่กั๋และพรรคพวกได้ ผู้ต้องหาได้พาดพิงถึงผู้บงการฆ่าคือพระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม) แต่ทางการก็ไม่สามารถเอาผิดได้เพราะไม่มีหลักฐานเพียงพอ (สจข., ร.5 รด.-กท/53: 95-120) ความขัดแย้งดังกล่าวทำให้ราชสำนักหิวยกมาเป็นเหตุผลในการแยกเมืองกระบือออกจากความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช นอกจากนั้นในปี พ.ศ. 2422 ยังมีการแยกเมืองตรังออกจากการปกครองของเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร โดยราชสำนักมอบหมายให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็นผู้จัดการภาษีอากรต่างๆ แทน นั้นหมายถึงการสูญเสียผลประโยชน์จำนวนมหาศาลของพระยานครฯ (หนูพร้อม) (สจข., ก.ร.5 รด.-กท/21: 74)

อย่างไรก็ตาม แม้ไม่สามารถจัดขึ้นนโยบายต่างๆ ของราชสำนักได้ แต่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเครือญาติก็ยังแสดงพฤติกรรมต่อต้านรัฐบาลเรื่อยมา เช่น ในปีที่แยกเมืองตรังมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็นผู้ดูแลจัดการผลประโยชน์ เมื่อมีคำสั่งให้จัดส่งไพร่พระยานครฯ (หนูพร้อม) ก็จัดส่งไปที่ละน้อย ไพร่บางส่วนที่ส่งไปก็พากันทยอยกลับเมืองนครศรีธรรมราช ทำให้ได้จำนวนไพร่ไม่ครบตามที่กำหนด นอกจากนั้นยังส่งอากรค่านาสำหรับซื้อเสบียงอาหารล่าช้าทำให้พระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชื่น) ผู้ได้รับมอบหมายให้มาจัดการการเมืองตรังต้องนำเงินส่วนตัวมาสำรองจ่ายซื้อเสบียงอาหารไปก่อนเพื่อมิให้ไพร่พลอดอยาก (สจข., ก.ร.5 รด.-กท/21: 74-76)

กล่าวได้ว่าความบาดหมางระหว่างเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับราชสำนักและความแตกแยกภายในตระกูลส่งผลให้อิทธิพลของพระยานครฯ (หนูพร้อม) ตกต่ำลงจนถึงที่สุด เห็นได้จากการเรียกตัวพระยานครฯ (หนูพร้อม) มาแก้ตัวไว้ที่กรุงเทพมหานครนานถึง 15 ปี (สจข., ม.ป.ป.: มร.5 ม/50/2) โดยให้พระศิริธรรมบริรักษ์ปลัดเป็นผู้รักษาราชการแทน อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่อิทธิพลภายในท้องถิ่นของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเครือญาติยังคงมีอยู่ อาจทำให้ยากต่อการปฏิรูปการปกครองเพื่อเข้าสู่ระบบเทศาภิบาล ทำให้ราชสำนักต้องทำลายอิทธิพลของตระกูล ณ นครอย่างต่อเนื่อง มีการรื้อฟื้นคดีความและคำอุทธรณ์ต่างๆ ออกมาไต่สวนตัวอย่างเช่น กรณีของขุนภิบาลสมบัติ (จินเบียง) ซึ่งเดิมคดีได้มีการตัดสินไปแล้วแต่พระยานครฯ (หนูพร้อม) ไม่ยอมทำตาม แม้ว่าทางราชสำนักจะไม่พอใจแต่ก็ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามคำพิพากษาได้จนเวลาล่วงเลยไปนานกว่า 10 ปี กระทั่งปี พ.ศ. 2429 ขุนภิบาลสมบัติขึ้นฎีกา คดีนี้จึงได้มีการพิจารณาใหม่อีกครั้ง (สจข., มร.5 รด.-ฎีกา/2: 616-618) ในที่สุดได้มีการตัดสินให้พระยานครฯ (หนูพร้อม) ชดใช้ค่าเสียหายให้แก่ผู้ร้องเป็นมูลค่าถึง 41,056 บาท (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2529: 27)

นอกจากนั้นราชสำนักยังได้นำเอามาตรการขึ้นเด็ดขาด นั่นคือ การเร่งรัดหนี้สินจำนวนมหาศาลที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้คิดค้างมาเป็นเวลานาน โดยในปี พ.ศ. 2421 มีการเรียกเก็บเงินอากรเตาสุรา บ่อนเบี้ยที่ค้างอยู่เป็นเงินถึง 1,287 ชั่ง 54 บาท 16 อัฐ (สจข., ก.ร. 5 นก/1: 167-168) แม้ว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจะมีหนังสือขอผ่อนไปยังพระยามนตรีสุริยวงศ์แล้วก็ตาม แต่ก็ไม่ได้รับการตอบสนองจากราชสำนักแต่อย่างใด

ภายหลังจากที่ถูกกักตัวไว้ที่กรุงเทพมหานครเป็นเวลานานพระยานครฯ (หนูพร้อม) ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้กลับไปรับราชการที่เมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ. 2437 กล่าวได้ว่าในเวลานี้อำนาจการปกครองส่วนใหญ่ได้ถูกถ่ายโอนไปยังราชสำนักเรียบร้อยแล้ว เห็นได้จากการที่รัฐบาลกลางส่งพระวิจิตรวรสาสน์ (ปิ่น สุขุม) เลขานุการส่วนพระองค์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาเป็นข้าหลวงพิเศษตรวจราชการที่เมืองสงขลาในปี พ.ศ. 2438 โดยมีอำนาจในการจัดราชการต่างๆ เพื่อจะปฏิรูปการปกครองเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลในปีถัดมา ส่วนพระยานครฯ (หนูพร้อม) เมื่อกลับไปรับราชการที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ไม่ได้มีอำนาจกว้างขวางเหมือนแต่ก่อน ต้องปฏิบัติตามนโยบายต่างๆ ของส่วนกลางอย่างเคร่งครัด (สจข., มร. 5/29/2: 40) ต่อมาในปี พ.ศ. 2444 รัฐบาลได้ยกเลิกสิทธิต่างๆ ที่พระยานครฯ (หนูพร้อม) เคยได้รับจากตำแหน่งเจ้าเมืองโดยเปลี่ยนเป็นการให้เบี้ยบำนาญปีละ 6,000 บาทแทน (สจข., ม.ป.ป.: มร.5 ค/66) ทำให้ไม่อยู่ในฐานะที่จะสะสมทุนเพื่อดำเนินธุรกิจอื่นๆ ได้อีกต่อไป นับเป็นการปิดฉากอำนาจของตระกูล ณ นคร ที่สืบทอดกันมานานนับศตวรรษลงอย่างสมบูรณ์

สภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ. 2439

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจดังกล่าวไปข้างต้น เห็นได้ชัดว่าเมืองนครศรีธรรมราชยุคจารีตนั้น ปัจจัยการผลิตแทบทั้งหมดล้วนอยู่ในอำนาจของเจ้าเมือง แม้จะมีการติดต่อกับต่างประเทศอย่างสม่ำเสมอแต่การปกครองแบบกินเมืองไม่ได้ทำให้โครงสร้างเศรษฐกิจภายในพื้นที่เกิดการเปลี่ยนแปลงมากนัก ชาวจีนยังคงประกอบการค้าโดยอิงระบบราชการ ส่วนราษฎรถูกกีดกันออกจากการค้าโดยเจ้าเมืองทำให้ไม่มีแรงจูงใจในการผลิตเพื่อการค้า แม้ภาพด้านเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราชจะไม่ชัดเจนแต่จากหลักฐานทำให้พอสรุปได้ว่าสภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ. 2439 มีลักษณะดังนี้

การเกษตรกรรม

การทำนาถือเป็นกิจกรรมพื้นฐานทางเศรษฐกิจของชาวนครศรีธรรมราชมาเป็นเวลาช้านาน เนื่องจากข้อจำกัดด้านหลักฐานเดิมที่เข้าใจว่าผลผลิตจากการทำนาในพื้นที่ก่อนปี พ.ศ. 2439 น่าจะมีปริมาณมากเพียงพอต่อความต้องการบริโภคของราษฎรและอาจจะมีผลผลิตส่วนเกินเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนกันระหว่างท้องถิ่นมากพอสมควรเพราะจากบันทึกของชาวต่างชาติจำนวนมากที่เดินทางเข้ามายังนครศรีธรรมราชในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน อาทิ ตูร์แปง (Turpin) ปาลเลกัวซ์ (Pallegoix) และเบิร์นีย์ (Henry Burney) ต่างก็ระบุถึงความอุดมสมบูรณ์ของนาข้าวและผลผลิตข้าวตรงกัน อย่างไรก็ตามหากพิจารณาจากใบบอกของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่มีไปถึงราชสำนักในบางปีที่เกิดภาวะฝนแล้งเพื่อขอซื้อข้าวซึ่งมีเนื้อความบางส่วนว่า

... ฝนแล้ง ราษฎรทำนาได้น้อยไม่เต็มภูมิ หาพอรับพระราชทานไม่ พระยานครฯ กรมการขอรับพระราชทานข้าวออกไปจำหน่ายแจกจ่ายกัน รับพระราชทาน...อนาประชาราษฎรทำนาหาได้เต็มภูมิไม่ ข้าวในนาเสียหายส่วนหนึ่ง ได้สองส่วน เหมือนกันทุกแห่งแลหัวเมืองปากใต้นี้ ก็ได้ให้พระราชทานข้าวหลวงออกมาก็หลายครั้ง ข้าวก็หาพอรับพระราชทานไม่... (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1178: เลขที่ 4)

ประกอบกับกฎตราตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชทุกคนที่มีเนื้อความกำชับให้เจ้าเมืองตักเตือนราษฎรให้ทำนาเพื่อจะได้ผลผลิตมากๆ ความดังนี้ “อนึ่ง ข้าวเป็นกระพู่ราชการ ถ้าถึงเทศกาลทำนาให้ตักเตือนว่ากล่าวแก่อาณาประชาราษฎร ให้ชักชวนกันทำไร่นาจนเต็มภูมิให้ได้ผลเมล็ดข้าวจงมาก จะได้เป็นกำลังราชการ...” (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 6, 2545: 126-128) จากข้อความนี้พอจะอนุมานได้ว่าสภาพการณ์ที่ชาวต่างชาติเหล่านั้นบรรยายจากการสังเกตการณ์ในระยะเวลานั้นๆ อาจไม่ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงทั้งหมด กล่าวคือชาวนครศรีธรรมราชอาจจะผลิตข้าวได้ในปริมาณที่เพียงพอต่อการบริโภคและมีผลผลิตส่วนเกินเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนผ่านทางเจ้าเมืองบ้างในบางปีเท่านั้น แต่อาจจะไม่มีข้าวเหลือพอที่จะเก็บไว้บริโภคข้ามปี หรือไม่ราษฎรอาจจะไม่มีความกระตือรือร้นที่จะผลิตข้าวเกินความจำเป็นในการบริโภคก็เป็นได้ ดังนั้นหากปีใดเกิดภาวะฝนแล้งก็อาจทำให้เกิดความอดอยากดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม การที่ชาวนครศรีธรรมราชไม่ได้ผลิตข้าวจำนวนมากเพื่อส่งออกทั้งที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสภาพดินที่ส่วนใหญ่เป็นดินปนทรายไม่กักเก็บน้ำ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 10-11) การทำนา ยังต้องอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติ หากปีใดเกิดภาวะฝนแล้งข้าวในนา ก็จะเสียหายเนื่องจากในขณะนั้นยังไม่มี การนำเอาระบบชลประทานเข้ามาใช้ ดังความในใบบอกบางปีว่า “...ณ มรสุม...ฝนแล้ง ราษฎรทำนาได้น้อยไม่เต็มภาคภูมิจะขอรับพระราชทานข้าวเปลือกมาเป็นกำลัง ราชการ...” (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1182: เลขที่ 3) หรือในบางปีเมื่อฝนตกมากเกินไปก็อาจเกิด ภาวะน้ำท่วมทำให้ข้าเสียหายได้เช่นกัน ดังรายงานที่พระยานครฯ (น้อยกลาง) ได้มีรายงานไป ยังราชสำนักความดังนี้

...ด้วยข้าพระพุทธเจ้า บอกน้ำฝนต้นข้าวเข้ามาครั้งก่อนว่า เมื่อ ณ เดือน 11 ฝนตกข้าวหนัก นาปีราษฎรมีชื่อได้หวานข้าว ปลูกปักดำข้าวกัน นาข้าวเบาทำต้นมรสุม ราษฎรมีชื่อได้ เก็บเกี่ยวอยู่บ้างแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้นายที่นายอำเภอ ป่าวร้องราษฎรมีชื่อให้เร่งทำ นาทุกที่ทุกตำบล . . . ครั้น ณ เดือน 12 เดือนอ้ายฝนตกมากน้ำจะนอง ข้าวเบาทำต้นมรสุม ออกรวงแล้วเก็บเกี่ยวไม่ได้ น้ำท่วมเปียกเสียเป็นจำนวนมาก ครั้นน้ำลดราษฎรมีชื่อได้เก็บ เกี่ยวข้าวเบาเสร็จแล้ว ข้าวหนักนาปีตั้งกอดยอทรายแม่รวงอยู่บ้าง นาปีมะเส็งสรรพศก ข้าวเสียกว่าปีมะโรงฉก... (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1207: เลขที่ 68)

นอกจากอุปสรรคจากภัยธรรมชาติทั้งฝนแล้งและน้ำท่วมแล้ว การที่ชาวนครศรีธรรมราช ไม่สนใจผลิตข้าวเพื่อการส่งออกอาจมีสาเหตุจากการขาดแคลนแรงงานในการบุกเบิกป่าให้เป็นนา หรือไม่ก็เกิดจากความท้อแท้ที่ถูกเจ้าพนักงานกรมการเมืองกลั่นแกล้งด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การเรียกเก็บภาษีเกินพิกัดอัตรา³² การออกจับกุมผู้ร้ายในฤดูเกี่ยวข้าวอยู่บ่อยครั้ง โดยจะจับกุม ไม่เลือกไม่ว่าจะเป็นคนร้ายหรือไม่ ด้วยเหตุนี้ชาวนาจึงต้องพากันทิ้งข้าวที่กำลังจะเก็บเกี่ยวหนีไป เพราะกลัวจะถูกจับและถูกกล่าวหาว่าเป็นโจร ส่วนข้าวในนาที่ถูกกรมการเมืองเก็บเกี่ยวเสียเองนาดี จึงมักถูกทิ้งให้กร้าง (สจข., ร.ศ.113: มร.5 ม.2.14/22 รายงานพระยาสุรดิพนครณ์เรื่องตรวจ ราชการแหลมมลายูในพระราชอาณาเขต) ผลผลิตข้าวที่ได้ในแต่ละปีจึงมีปริมาณที่ไม่แน่นอน

³² การจู่โจมของเจ้าภาษีนายอากรแบบนี้มีอยู่ทั่วไป โดยเจ้าภาษีจะเรียกเก็บภาษีอากรได้ไม่ทั่วถึงเพราะในท้องถิ่น ทูรกันดาร การคมนาคมลำบากมีอันตรายและต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง เจ้าภาษีนายอากรก็จะไม่เข้าไปเก็บ จะเก็บ เฉพาะที่อยู่ใกล้ๆ และเรียกเก็บเกินพิกัดอัตรา เพื่อชดเชยกับที่ซึ่งไม่ได้เข้าไปเก็บ ทำให้ประชาชนเดือดร้อนมาก

ส่วนพืชผลชนิดอื่นๆ ที่มีการเพาะปลูกรองลงมาได้แก่ มะพร้าว (ซึ่งเป็นสินค้าส่งไปขายยังสิงคโปร์) ผลไม้ชนิดต่างๆ และพืชไร่จำพวกฟักแฟง แดง น้ำเต้า (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, 2471: 88-91, 106) อย่างไรก็ตาม สันนิษฐานว่าผลผลิตเหล่านี้ อาจมีจำนวนไม่มากนัก สังเกตได้จากการที่รัฐบาลอนุโลมงดเว้นภาษีทั้งที่ความจริงพืชผลเหล่านี้ อยู่ในพืชที่ต้องจัดเก็บภาษีตามพระราชบัญญัติพิกัดภาษีภายใน ร.ศ. 111 (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ. 118: 60) เป็นไปได้ว่ารัฐบาลเกรงว่าหากจัดเก็บภาษีพืชผลดังกล่าวจะเป็นเหตุให้ประชาชน ไม่ต้องการเพาะปลูกซึ่งทำให้สินค้าและพืชผลทางการเกษตรที่มีอยู่ไม่มากนักอาจลดจำนวนลงไปอีก

การปลุสตั

เนื่องจากเมืองนครศรีธรรมราชในยุคจาริตซึ่งมีการปกครองแบบกินเมือง การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจแทบทุกอย่างล้วนอยู่ในความควบคุมดูแลของเจ้าเมือง ดังคำกล่าวของเบอร์นีที่ว่า “ท่านผู้ครองแคว้นนี้มีอำนาจเต็มในกิจการทุกเรื่อง แม้ในเรื่องที่ไร้สาระที่สุดก็ตาม” (กรมศิลปากร, 2514: 20) ดังนั้นหลักฐานเกี่ยวกับการปลุสตัของราชวรนครศรีธรรมราช จึงมีอยู่น้อยมากและบางส่วนเท่าที่พอรวบรวมได้ก็อาจจะไม่สะท้อนภาพของท้องถิ่นมากนัก อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่ามีหลักฐานระบุถึงสัตว์ 2 ชนิดที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราช ได้แก่ ช้าง และกระบือ

ช้างเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญทั้งในแง่พิธีกรรมและด้านเศรษฐกิจต่อชาวนครศรีธรรมราช มาแต่สมัยโบราณ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏหลักฐานว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้คล้องช้างป่าที่มีลักษณะดีมาฝึกฝนแล้วส่ง (เป็นส่วย) ไปยังราชสำนักอยู่หลายครั้ง แม้กระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพบช้างพังช้างพลายสีปลาด³³ ที่เมืองนครศรีธรรมราชและเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ ราชสำนักก็ได้มีท้องตรามาถึงพระยานครฯ (หนุพร้อม) ในปี พ.ศ.2415 ความว่า “...ได้เห็นช้างพลายศรีปลาดช้างหนึ่งอยู่ในโขลงเถื่อนประมาณสามสิบช้าง พระยานครให้นายคอกหมอเฒ่าไปทำคอกไล่ได้ช้างศรีปลาดพลายหนึ่ง พังสองรวมสามช้าง ภาमाไว้ในเมือง...” (สจข., พ.ศ.2415: กร.5 ร.ล.-ก.ห.ม้วนที่ 6: 24-25)

³³ ช้างสีปลาด หมายถึง ช้างที่มีมงคลลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งใน 7 อย่าง คือ ดาขาว เพดานขาว เล็บขาว ขนขาว พื้นหนังขาว ขนหางขาว หรือ อันทโคตรขาว

อย่างไรก็ตาม นอกจากความสำคัญในฐานะสัตว์พิธีกรรม ช้างยังเป็นสินค้าออกของหลวงที่ส่งไปขายยังต่างประเทศอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากรายงานการค้าช้างที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีไปยังราชสำนักอย่างสม่ำเสมอ เช่น ในปี พ.ศ.2355 มีกำปั่นมารับซื้อช้างที่เมืองตรัง 3 ลำ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1179: เลขที่ 10) ปี พ.ศ.2357 มีกำปั่นมารับซื้อช้างอีก 2 ลำ และเจ้าพระยาฯ (น้อย) แต่งกำปั่นหลวงบรรทุกช้างไปขายที่อินเดียอีกลำหนึ่งรวมทั้งหมด 3 ลำ บรรทุกช้างได้มากกว่า 60 เชือก เป็นต้น (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1179: เลขที่ 2) แม้จะไม่สามารถระบุจำนวนช้างและเงินรายได้จากการค้าช้างในแต่ละปีได้เนื่องจากขาดหลักฐาน แต่จากการที่ราชสำนักสนับสนุนให้เจ้าพระยาฯ (น้อย) ค้าช้างโดยพระราชทานเงินออกไปเพื่อให้ต่อกำปั่นสำหรับบรรทุกช้างไปจำหน่ายยังต่างประเทศ (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1179: เลขที่ 2) ทำให้พอประเมินได้ว่าช้างในเมืองนครศรีธรรมราชคงมีจำนวนมากพอสมควร ยิ่งไปกว่านั้นรายได้และกำไรจากการค้าช้างในแต่ละปีคงเป็นเงินจำนวนไม่น้อยเช่นกัน

นอกจากช้างแล้วกระบือยังเป็นสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ชาวนครศรีธรรมราชนิยมเลี้ยงเพื่อใช้แรงงานในการเกษตรกรรมและเพื่อบริโภค ดังปรากฏหลักฐานในท้องตราเมื่อปี พ.ศ.2355 ซึ่งราชสำนักได้สั่งให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนำกระบือไปแจกจ่ายให้แก่ราษฎรเมื่อคราวไปจัดตั้งเมืองตรังดังความว่า “...ซึ่งพระยาฯ ไปจัดแจงเมืองตรังครั้งนี้ ได้คุมกระบือไปแจกจ่ายให้แก่ราษฎรไทยแขกไว้เป็นกำลังทำไร่ไถนาให้จงมาก...” (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1174: เลขที่ 7)

ด้วยข้อจำกัดด้านหลักฐานทำให้ไม่สามารถระบุจำนวนที่แน่นอนของกระบือในเมืองนครศรีธรรมราชได้ แต่จากเอกสารราชการเป็นท้องตราถึงพระยาฯ ในปี พ.ศ. 2357 แจ้งว่าเกิดเหตุการณ์ผู้ร้ายจำนวนรวม 38 คนเข้ามาลักกระบือจากแขวงเมืองนครศรีธรรมราช (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1174: เลขที่ 16) ชื่อท้องตราถึงพระยาฯ ตอบรับตัวผู้ร้ายซึ่งคบคิดกันลักกระบือแขวงเมืองนคร) แม้ในรายงานจะไม่ได้ระบุจำนวนกระบือที่ถูกขโมยไปแต่จากจำนวนผู้ร้ายซึ่งมีถึง 38 คน สามารถคาดคะเนได้ว่ากระบือจะต้องมีจำนวนมากพอสมควร อย่างไรก็ตามเป็นไปได้ว่าโคกระบือในเมืองนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ.2439 อาจจะมีจำนวนไม่น้อยไม่คงที่เพราะเป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ หากปีใดเกิดโรคระบาดก็อาจล้มตายเกือบทั้งฝูง ดังเช่น ในกรณีปี พ.ศ. 2427 ได้เกิดโรคระบาด ปรากฏว่าโคกระบือแต่ละฝูงซึ่งมีจำนวนนับร้อยตัวล้มตายลงเหลืออยู่เพียงฝูงละ 1-2 ตัวเท่านั้น ในปีนั้นราษฎรถึงกับต้องทำนาด้วยพรวนด้วยมีดเล่มทีเดียว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, 2471: 110)

สำหรับการค้าโคกระบือนั้น เมื่อถนนสายสงขลา-ไทรบุรี³⁴ ที่ได้เริ่มสร้างในปี พ.ศ. 2405 (องค์การคำของคุรุสภา, 2506: 237) แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2409 การเดินทางติดต่อค้าขายสะดวกกว่าเดิม ปรากฏหลักฐานว่าเริ่มมีการนำโคกระบือจากเมืองนครศรีธรรมราชออกไปขายยังเมืองไทรบุรีและป็นังโดยผ่านเส้นทางนี้มากขึ้น (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.2.14/17) แต่สันนิษฐานว่าโค กระบือที่ส่งออกในระยะนี้คงมีจำนวนไม่มากนัก

นอกจากสัตว์ใหญ่ดังกล่าวไปแล้ว ก่อนทศวรรษ 2430 แทบจะไม่มีหลักฐานที่กล่าวถึงสัตว์เลื้อยประเภทอื่นๆ อยู่เลย ไม่ว่าจะเป็นหมู ไก่ เป็ด ฯลฯ เป็นไปได้ว่าราษฎรชาวนครศรีธรรมราชอาจเลี้ยงสัตว์ดังกล่าวอย่างกว้างขวาง แต่เนื่องจากในระยะดังกล่าวสัตว์เหล่านี้ยังไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ ราษฎรส่วนใหญ่มักจะเลี้ยงไว้เพื่อบริโภคกันภายในครัวเรือนมากกว่าเลี้ยงไว้จำหน่ายจึงไม่ได้รับการเอาใจใส่มากนัก อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2410 เริ่มปรากฏหลักฐานว่ามีการจำหน่ายเปิดไก่อเป็นสินค้าออกอยู่บ้าง แต่การค้าดังกล่าวเป็นไปในลักษณะที่มีพ่อค้าจากสิงคโปร์เข้ามารวบรวมซื้อเพื่อนำออกไปขายยังต่างประเทศมากกว่าที่ราษฎรจะเป็นผู้นำออกไปขายเอง (สจข., จ.ศ.1235: ร.5 รล. กห/8)

การทำเหมืองแร่ดีบุก

ดีบุกเป็นสินแร่ที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจนครศรีธรรมราชและรัฐบาลกลางในฐานะสินค้าออกมานานหลายศตวรรษ ไม่ว่าจะยุคสมัยใดรายการสินค้าออกจากเมืองนครศรีธรรมราชของพ่อค้าชาวต่างชาติทั้งในเอเชียและยุโรปมักมีดีบุกปรากฏอยู่ในบัญชีด้วยเสมอ ด้วยเหตุดีบุกถือเป็นพระราชทรัพย์และสินค้าผูกขาดของหลวง เอกชนไม่มีสิทธิทำการซื้อขาย ผู้ใดเก็บหามาได้จะต้องนำมาขายให้แก่เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลกลาง (ในที่นี้คือเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช) ตามราคาที่กำหนดเท่านั้น (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 151-156) ส่งผลให้เศรษฐกิจดีบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ. 2439 ตกอยู่ในอำนาจของเจ้าเมืองและพวกพ้องไปโดยปริยาย ดังนั้นนอกจากเจ้าเมืองที่มีอำนาจ ทุน และแรงงานมากเพียงพอสำหรับการทำเหมืองแร่ดีบุกกับบรรดาไพร่ที่ดองส่งส่วยดีบุกแทนการเกณฑ์แรงงานแล้ว ราษฎรพื้นเมืองจึงไม่ค่อยนิยมประกอบอาชีพทำเหมืองแร่ดีบุกกันมากนัก

³⁴ ถนนเส้นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ทางการค้าเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุงไปยังไทรบุรีเพื่อต่อไปยังป็นังอีกทอดหนึ่ง

แม้ว่าพื้นที่เมืองนครศรีธรรมราชจะมีแร่ดินบุกอยู่เป็นจำนวนมากและกระจายอยู่ในหลายแหล่ง ได้แก่ ร่อนพิบูลย์ เมืองนครศรีธรรมราช ท่าศาลา สิชล จวาง พิปูนและทุ่งใหญ่ แต่เมื่อพิจารณาจากปริมาณส่วยดินบุกที่ทางราชการต้องการ (ซึ่งน่าจะกำหนดจากศักยภาพในการผลิต) (โปรดดูตารางที่ 1) พอจะประเมินได้ว่ากิจการเหมืองแร่ดินบุกในเมืองนครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้มีการพัฒนาอย่างจริงจังมากนัก

ตารางที่ 1 จำนวนส่วยและอากรดินบุกจากเมืองนครศรีธรรมราชในช่วงปี พ.ศ. 2356- 2412

พ.ศ.	ภรา	หาบ	ซ่ง
2356	21	-	52
2357	ไม่ระบุจำนวน		
2388	ไม่ระบุจำนวน		
2394	41	1	58
2395	11	2	32
2412	27	-	90

ที่มา: พนิดา เอี่ยมสุวรรณ (2542: 101-119)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ากิจการเหมืองแร่ดินบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราชยังคงอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าเมือง แม้ไม่ได้อยู่ในฐานะของผู้ประกอบการโดยตรงแต่เจ้าเมืองก็ยังสามารถประสานผลประโยชน์กับเจ้าภาษี-นายอากรชาวจีน ด้วยการออกทุนประมูลภาษีให้ก่อนจากนั้นเมื่อได้ผลกำไรจึงค่อยแบ่งกัน (สจข., จ.ศ. 1240: เลขที่ 128) สภาพการณ์เช่นนี้ยังคงดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 11) จนกระทั่งมีการเปลี่ยนหัวอำนาจเมื่อเจ้าเมืองถูกลดบทบาทลง ปรากฏว่ากิจการประกอบการต่างๆ เกี่ยวกับกิจการเหมืองแร่ดินบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราช ไม่ว่าจะเป็นการรับจ้างขุดดินบุก การทำเหมืองดินบุก หรือแม้แต่การตั้งโรงถลุงดินบุกล้วนเป็นการดำเนินการโดยชาวจีนทั้งสิ้น (สจข., จ.ศ. 1249: มร.5 รด.- ฎีกา เลขที่ 2)

กล่าวได้ว่าเมืองนครศรีธรรมราชก่อนปี พ.ศ.2439 มีศูนย์กลางทางเศรษฐกิจอยู่บริเวณอ่าวนคร การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจแทบทุกอย่างอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าเมือง แม้แต่ชาวจีนที่ประกอบการค้าก็ต้องอิงระบบราชการ ไม่มีความเป็นอิสระ ราษฎรเองก็ยังคงมีการผลิตเพื่อยังชีพไม่มีแรงจูงใจในการผลิตเพื่อการค้ามากนักเพราะถูกกีดกันจากเจ้าเมืองและข้อจำกัดจากการเกณฑ์แรงงานตามระบบมูลนาย-ไพร่ การทำเกษตรกรรมยังคงกระจุกตัวอยู่ในบางพื้นที่โดยเฉพาะอำเภอเมือง ไม่มีการบุกเบิกพื้นที่รอบนอกเพื่อทำการเกษตรมากนัก การขยายตัวทางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราชแทบไม่เกิดขึ้นเลย การเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดจากแรงกดดันภายนอกในช่วงเวลาดังกล่าวมีผลต่อราษฎรน้อยมาก อย่างไรก็ตามสภาพเช่นนี้จะเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในทศวรรษ 2430 ดังจะกล่าวต่อไป

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช¹ พ.ศ.2439-2460

หากพิจารณาจากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเศรษฐกิจก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 กล่าวได้ว่านครศรีธรรมราชมีลักษณะเป็นเมืองเปิด มีการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจกับนานาชาติ อยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุที่มีการยอมรับอำนาจปกครองจากราชสำนักที่กรุงเทพมหานคร มาโดยตลอดทั้งที่สภาพทางภูมิศาสตร์และทำเลที่ตั้งอยู่บริเวณคาบสมุทรมลายู ทำให้ทั้งนโยบายทางการปกครองจากเมืองหลวงและความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจและการเมืองในคาบสมุทรมลายูมีความเกี่ยวพันกับเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชอย่างแยกไม่ออก ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชน่าจะเกิดปัจจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

ปัจจัยที่มีส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราช

จากที่กล่าวไปแล้วข้างต้น เห็นได้ชัดเจนว่าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจเกิดขึ้นหลายอย่าง แต่ก็ยังไม่ได้ส่งผลกระทบต่อสภาพของเมืองนครศรีธรรมราชทั้งทางด้านอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างชัดเจนนัก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะยังไม่มีแรงกระตุ้นที่มากเพียงพอ อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราชจนเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น ปัจจัยดังกล่าวสามารถสรุปได้ 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ การเปลี่ยนแปลงของทิศทางการค้าและการขยายตัวของการค้ากับเมืองท่าสเตรทส์เซ็ทเทิลเมนต์ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายนอก ประการที่ 2 นโยบายการรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชถือเป็นปัจจัยภายในซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

¹ คำว่าเมืองหรือจังหวัดนั้น ตั้งแต่ปี พ.ศ.2439 ใช้เรียกว่าเมืองนครศรีธรรมราช มีอาณาเขตเทียบเท่าจังหวัดนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน ในปี พ.ศ.2458 เมื่อมีพระราชบัญญัติเปลี่ยนคำว่า “เมือง” เป็น “จังหวัด” จึงใช้คำว่า จังหวัดนครศรีธรรมราชแทนจนถึงปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงของทิศทางการค้าและการขยายตัวของการค้ากับเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์

จากข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เป็นที่ประจักษ์ชัดเจนว่ารูปแบบทางการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มพัฒนาเข้าสู่ยุคใหม่ในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 พร้อมๆ กับการขยายอิทธิพลทางการค้าของอังกฤษ กล่าวคือ เมื่อบริษัทดัตช์อีสต์อินเดีย (VOC) ประสบกับภาวะขาดทุนจนต้องเลิกกิจการไปในปี พ.ศ. 2342 อังกฤษก็พยายามเข้ามามีบทบาทในคาบสมุทรมลายูอย่างจริงจัง โดยเบื้องต้นในปี พ.ศ. 2329 ฟรานซิส ไลท์ (Francis Light) พ่อค้าชาวอังกฤษได้ขอเช่าป็นังจากสุลต่านแห่งเคดะห์ (ไทรบุรี) ต่อมาในปี พ.ศ. 2361 เซอร์สแตมฟอร์ด แรฟเฟิลส์ (Sir Stamford Raffles) ก็ได้เข้ามาขอทำสัญญาและตั้งชุมชนภายใต้การปกครองของอังกฤษขึ้นที่สิงคโปร์ จากนั้นก็ได้พัฒนาจนกลายเป็นเมืองท่าสำคัญในภูมิภาคทำหน้าที่เป็นสื่อกลางนำเข้าสินค้าจากแหล่งหนึ่งแล้วส่งออกไปอีกแหล่งหนึ่ง ดังที่ได้มีผู้กล่าวถึงบทบาทของสิงคโปร์ในขณะนั้นว่าเป็น “ตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าและผลิตภัณฑ์นานาของยุโรป อินเดียและจีน เป็นต้นกับผลิตผลจากหมู่เกาะอินโดนีเซียและประเทศเพื่อนบ้าน” (Cushman, 1993: 66) ในปี พ.ศ. 2367 เมื่ออังกฤษได้ครอบครองมะละกาต่อจากดัตช์ก็ได้พัฒนาอาณานิคมทั้ง 3 แห่งจนกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สมบูรณ์แบบ จากนั้นก็ได้รวมป็นัง สิงคโปร์และมะละกาเข้าด้วยกันแล้วขนานนามว่า “ชุมชนแห่งช่องแคบ” หรือ “สเตรทเซ็ทเทิลเมนต์” (The Straits Settlements)

ขณะที่อังกฤษพัฒนาสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์และสร้างเครือข่ายทางการค้าของตนในภูมิภาคนี้จนมั่นคง จีนและอินเดียซึ่งเป็นคู่ค้าสำคัญกับชาติต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งแต่สมัยโบราณถูกลัทธิจักรวรรดินิยมรุกรานอย่างหนัก ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เมื่อจีนแพ้สงครามฝิ่นและถูกบังคับให้ลงนามในสนธิสัญญานานกิงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2385 มีผลให้ต้องเปิดเมืองกวางโจว ฝูโจว (ฮกเกี้ยน) เซี่ยเหมิน (เอ๋เหมิง) หนิงโป และเซี่ยงไฮ้ (เซี่ยงไฮ้) ให้ชาติตะวันตกเข้าเทียบท่าได้ ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อจีนต้องประสบกับความความวุ่นวายทางการเมืองภายในและการปราบปรามกบฏไท่ผิง (T'ai P'ing Rebel : พ.ศ. 2391-2408) ทำให้จีนไม่อยู่ในภาวะที่จะแข่งขันกับชาติตะวันตกหรือแม้แต่จะดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจกับเมืองท่าต่างๆ ในภูมิภาคนี้ตามปกติได้อีกต่อไป ดังนั้นการค้าในลักษณะที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างจีนและอินเดียจึงค่อยๆ ลดความสำคัญลงไป นครศรีธรรมราชซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองท่าสำคัญและมีบทบาทเป็นตัวแทนราชสำนักในการค้าขายกับนานาชาติจึงลดบทบาทลงตามไปด้วย การเปลี่ยนแปลงของเส้นทางการค้าดังกล่าวจะเริ่มเห็นเป็นรูปธรรมมากขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 25 (โปรดดูตารางที่ 2)

ตารางที่ 2 การค้าของเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์กับภูมิภาคต่างๆ

ค.ศ.	พ.ศ.	สินค้าเข้าจาก				สินค้าออกไปสู่			
		เอเชีย	เอเชียใต้+	ตะวันตก	รวม	เอเชีย	เอเชียใต้+	ตะวันตก	รวม
		ตะวันออก เฉียงใต้	เอเชีย ตะวันออก			ตะวันออก เฉียงใต้	เอเชีย ตะวันออก		
1870	2413	44.42	22.98	32.52	100	12.92	19.62	37.38	100
1875	2418	47.07	22.22	24.64	100	43.68	20.89	35.35	100
1880	2423	45.44	27.47	27.01	100	44.51	19.32	36.29	100
1885	2428	53.08	23.19	23.71	100	39.69	17.74	42.56	100
1890	2433	56.20	22.39	21.52	100	41.37	15.96	42.67	100
1895	2438	58.37	24.34	17.28	100	44.47	12.26	43.25	100
1900	2443	57.96	24.16	17.84	100	40.19	12.02	47.78	100
1905	2448	61.82	20.35	17.74	100	41.10	10.11	48.69	100
1910	2453	60.16	20.94	17.94	100	38.69	10.42	50.79	100
1915	2458	67.92	17.24	14.75	100	35.82	10.66	53.52	100

ที่มา: Chiang Hai Ding (1978: 84)

จากสถิติการค้าในตารางที่ 2 สามารถสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของทิศทางการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เป็นอย่างดี เห็นได้ว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นไป ปริมาณการค้าระหว่างเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์กับเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกมีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ กล่าวคือ ในทศวรรษ 2410 เมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์นำเข้าสินค้าจากภูมิภาคดังกล่าวรวมกันคิดเป็นประมาณร้อยละ 20-30 ของสินค้าที่นำเข้าจากแหล่งต่างๆ ทั้งหมด ส่วนสินค้าส่งออกคิดเป็นประมาณร้อยละ 20 ของสินค้าส่งออกทั้งหมด เมื่อถึงทศวรรษ 2450 ปริมาณการนำเข้าจะลดต่ำลงเรื่อยๆ จนเหลือไม่ถึงร้อยละ 20 ส่วนปริมาณสินค้าส่งออกเหลือประมาณร้อยละ 10 ของสินค้าส่งออกทั้งหมด

ในทางกลับกันปริมาณการนำเข้าสินค้าระหว่างเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ จากทศวรรษ 2410 ซึ่งมีสถิติประมาณร้อยละ 40-50 ของสินค้าเข้าทั้งหมด เมื่อถึงทศวรรษที่ 2450 เป็นต้นไปปริมาณการนำเข้าจะมีแนวโน้มสูงขึ้นเป็นประมาณร้อยละ 60-70 ของสินค้านำเข้าทั้งหมด ส่วนการส่งออกพบว่าตั้งแต่ทศวรรษ 2410 เป็นต้นไป ตะวันตกจะเป็นตลาดส่งออกสินค้าที่สำคัญของเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์เพราะมีปริมาณการส่งออกสูงขึ้นเรื่อยๆ จากทศวรรษ 2410 ที่มีปริมาณการส่งออกคิดเป็นประมาณร้อยละ 30-40 ของสินค้าส่งออกทั้งหมด เมื่อถึงทศวรรษ 2450 ปริมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นเป็นประมาณมากกว่าร้อยละ 50 ของสินค้าส่งออกทั้งหมด

ปริมาณการส่งสินค้าออกจากเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์ไปยังตลาดยุโรปที่มีมูลค่าสูงขึ้นในขณะนั้น ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นผลมาจากพัฒนาการของเรือกลไฟที่เข้ามามีบทบาทในการขนส่งสินค้าแทนเรือสำเภา ทำให้การคมนาคมขนส่งระหว่างทวีปใช้เวลาสั้นลงแต่มีประสิทธิภาพมากขึ้น จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเรือกลไฟทำให้สิงคโปร์และลอนดอนห่างไกลกันเพียงแค่ 5 สัปดาห์เท่านั้น (Barbara and Leonard, 2001 แปลโดย พรรณี อวนสกุล, 2549) ยังเป็นการเดินทางระหว่างกรุงเทพมหานคร-สิงคโปร์ หรือนครศรีธรรมราช-สิงคโปร์ใช้เวลาเพียง 5 และ 3 วัน ตามลำดับ (ขวลิต อังวิทย์ธร, 2544: 146) ซึ่งนับว่าเร็วและแน่นอนมากขึ้น

นอกจากนั้นการเปิดใช้คลองสุเอซ² (Suez Canal) เมื่อปี พ.ศ. 2412 ทำให้การเดินทางโดยเรือยิ่งลดระยะทางลงไปอีก แม้ว่าในระยะแรกการขนส่งผ่านคลองสุเอซยังไม่เป็นที่นิยมนัก เพราะอนุญาตให้เรือกลไฟเท่านั้นที่ผ่านได้ ยิ่งไปกว่านั้น ค่าระวางเรือยังมีอัตราสูงมาก สินค้าที่นิยมขนส่งจึงไม่ใช่ข้าวแต่เป็นสินค้าที่มีมูลค่าต่อหน่วยสูง เช่น ชา กาแฟ คราม เสื้อผ้า เส้นใย ฯลฯ (สมภพ มานะรังสรรค์, 2532: 60) แต่เมื่อมีการใช้เรือกลไฟกันอย่างแพร่หลายมากขึ้น ค่าระวางเรือก็ถูกลง การขนส่งข้าวซึ่งเป็นสินค้าที่กินระวางเรือมากจึงไม่ใช่ปัญหาอีกต่อไป อุปสงค์ข้าวจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ

² คลองสุเอซเป็นคลองที่ตัดเชื่อมระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียนอันเป็นประจัญประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปกับทะเลแดงที่ทวีปเอเชียและแอฟริกาตั้งอยู่บน 2 ฝั่ง และทะเลแดงก็ไหลลงสู่มหาสมุทรอินเดียทางตะวันออกเฉียงใต้เป็นประตูสู่เอเชียทางน้ำที่ใหญ่ที่สุด สมัยก่อนการเดินทางติดต่อระหว่างทวีปยุโรปและทวีปเอเชียโดยทางเรือ นักเดินเรือต้องนำเรืออ้อมทวีปแอฟริกาทั้งทวีปและแหลมกู๊ดโฮป (Cape of Good Hope) คลองสุเอซมีความยาว 163 กิโลเมตร กว้าง 60 เมตร สามารถย่นระยะทางลงไปได้ถึง 8,000 ไมล์

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาระบบสื่อสารโทรเลขตามเมืองศูนย์กลางการค้าใหญ่ๆ ในเอเชียก็น่าจะเป็นปัจจัยเสริมที่สำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจการค้าระหว่างทวีปขยายตัวมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากในปี พ.ศ.2413 เมื่อมีการวางสายโทรเลขได้นำเพื่อติดต่อโดยตรงระหว่างบอมเบย์กับลอนดอนและสิงคโปร์กับปัตตาเวีย หรือฮ่องกงกับเซี่ยงไฮ้ก็ช่วยให้การค้าติดต่อซื้อขายกันระหว่างทวีปเอเชียและยุโรปเป็นไปอย่างทันที (พรณี อวนสกุล, 2547: 82)

จากสถิติการค้ากับยุโรปที่สูงขึ้นเรื่อยๆ ทำให้อังกฤษต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก ด้วยเหตุที่ชาวพื้นเมืองมีจำนวนไม่มากและส่วนใหญ่มักไม่สนใจทำงานหนัก ส่งผลให้ประสบปัญหาขาดแคลนแรงงานภาคการผลิตทั้งในไร่ขนาดใหญ่ (Plantation) และเหมืองแร่ ดังนั้นเจ้าอาณานิคมจึงแก้ปัญหาโดยการนำเข้าแรงงานชาวจีนราคาถูกที่อพยพหนีตายจากทุกภิกขัยและความวุ่นวายทางการเมืองในประเทศ ดังนั้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ภายหลังการทำสนธิสัญญาเทียนสิน เมื่อเรือกลไฟเข้ามามีบทบาทในการขนส่งมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีเรือกลไฟสำหรับขนส่งผู้โดยสารบนเส้นทางประจำระหว่าง เซี่ยงเหมิน-ซัน โถว-กวางโจว-ฮ่องกง-สิงคโปร์ บนเส้นทางประจำสิงคโปร์-ปีนัง-ร่างกุ้ง เป็นต้น (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2542: 20) ส่งผลให้แรงงานชาวจีนยิ่งหลั่งไหลเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ (คาดว่าในส่วนนี้มีจำนวนไม่น้อยที่ทะลักเข้ามาสู่เมืองนครศรีธรรมราช) แม้จะไม่มีกำนันที่กีดกันที่แน่นอนของแรงงานชาวจีนทั้งหมดในภูมิภาคนี้ แต่จากสถิติจำนวนผู้อพยพชาวจีนที่เข้า-ออกปีนังและสิงคโปร์ ซึ่งเป็นเมืองท่าจุดขนถ่ายแรงงานสำคัญที่ได้มีผู้ศึกษาไว้ในบางช่วงเวลา ทำให้พอเห็นแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน (โปรดดูตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 จำนวนชาวจีนอพยพเข้า-ออกที่ปีนังและสิงคโปร์

ค.ศ	พ.ศ.	อพยพเข้า (พันคน)	อพยพออก (พันคน)	อัตราอพยพ เข้า-ออก
1881	2424	57	33	1.7: 1
1882	2425	73	28	2.6: 1
1883	2426	83	26	3.1: 1
1884	2427	82	25	3.2: 1
1885	2428	85	26	3.2: 1
1886	2429	105	39	2.6: 1
1887	2430	124	42	2.9: 1
1888	2431	129	34	3.7: 1
1889	2432	122	21	5.8: 1
1890	2433	118	15	7.8: 1
1891	2434	129	14	9.2: 1
1892	2435	123	15	8.2: 1
1893	2436	184	29	6.3: 1
1894	2437	138	15	9.2: 1
1895	2438	187	24	7.7: 1
1896	2439	174	25	6.9: 1
1897	2440	118	14	8.4: 1
1898	2441	136	16	8.5: 1
1899	2442	151	18	8.3: 1

ที่มา: Yip Yat Hoong (1969: 70)

ถึงแม้จะเป็นเวลาไม่นานนัก แต่เห็นได้ชัดว่ามีชาวจีนอพยพเข้าปีนัง-สิงคโปร์เพิ่มขึ้นแทบทุกปีและจะเพิ่มขึ้นอีกเรื่อยๆ ในเวลาต่อมา การจ้างแรงงานจำนวนมากเพื่อผลิตสินค้าเพียงไม่กี่ชนิดป้อนตลาดยุโรป ทำให้อุปสงค์สินค้าเกษตรประเภทอาหารและปศุสัตว์เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของก๊กภายในอาณานิคมที่เริ่มไม่เพียงพอกับความต้องการ ถึงที่สุดก็ต้องนำเข้าจากพื้นที่ภาคใต้ฝั่งตะวันออกของประเทศสยามรวมทั้งเมืองนครศรีธรรมราช

ด้วย ความเชื่อมโยงทางการค้าระหว่างสหราชอาณาจักรกับเมืองนครศรีธรรมราชที่มีมากขึ้นเริ่มสังเกตได้จากหลักฐานบ่งชี้ พอสรุปได้ดังนี้

ประการที่ 1 จำนวนและชนิดของเรือที่เข้ามาซื้อข้าวและปศุสัตว์ กล่าวคือ ในอดีต เช่น ปี พ.ศ. 2427 มักจะมีทั้งเรือจีน เรือแขก³ และเรือปักษ์ใต้ที่มีความจุไม่มากนักมาค้าขายเดือนละ 10-20 ลำเท่านั้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 107) เมื่อถึงปี พ.ศ. 2439 นอกจากจะมีเรือหลากหลายชนิดเข้ามาค้าขายเพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีเรือแขกจากสิงคโปร์ที่มีความจุตั้งแต่ 10 เกวียนขึ้นไปเข้ามาซื้อข้าว โดยแต่ละปีเรือดังกล่าวเข้าออกไม่ต่ำกว่า 300 เที่ยว เป็นจำนวนข้าวไม่ต่ำกว่า 5,000 เกวียน (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.47/3) และจำนวนข้าวที่ส่งออกดังกล่าวจะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ โดยในปี พ.ศ. 2444-2445 เฉพาะที่อำเภอปากพนังมีจำนวนถึง 10,000 เกวียน เป็นต้น (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 69) นอกจากนั้นยังพบว่าพ่อค้าจากสิงคโปร์ก็เดินทางเข้ามาซื้อสินค้า ปศุสัตว์ต่างๆ ทั้ง เป็ด ไก่ โค กระบือ และสุกร เพื่อเป็นเสบียงอาหารมากขึ้น (สจข., จ.ศ.1235: ร.5 รล. กห./8) เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวไม่สามารถผลิตอาหารได้เพียงพอกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ประการที่ 2 ราคาข้าวที่สูงขึ้นอย่างรวดเร็ว การกว้านซื้อข้าว นับเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงทางการค้าที่ดีอีกอย่างหนึ่ง นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2439 จะพบการกว้านซื้อข้าวมากขึ้นจนข้าวภายในเมืองนครศรีธรรมราชเริ่มขาดแคลน ราคาข้าวในตลาดสำหรับการบริโภคเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ในปี พ.ศ.2439-2440 ข้าวสารมีราคาถึงละ 40 อัฐ แต่ในปี พ.ศ.2441 กลับมีราคาถึง 70 อัฐและนับวันราคาข้าวจะยิ่งสูงขึ้นไปอีก สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้ชาวนาเริ่มต้นตัวที่จะผลิตข้าวเพื่อขายมากขึ้น

ประการที่ 3 สินค้าฟุ่มเฟือยในท้องตลาดที่มีมากขึ้น กล่าวคือ ในอดีตสินค้าต่างๆ ที่มีขายอยู่ตามท้องตลาดเมืองนครศรีธรรมราช มักเป็นสินค้าประเภทอาหาร ของชำเล็ๆ น้อยๆ ที่มีความจำเป็นสำหรับใช้สอยในชีวิตประจำวันเท่านั้น เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มและของใช้ฟุ่มเฟือยที่มาจากต่างประเทศแทบจะไม่มีวางขายทั่วไป หากต้องการใช้ต้องสั่งซื้อเท่านั้น แม้กระทั่งระยะแรกที่

³ เรือแขก หรือ เรือตะเกาแขก หมายถึงเรือใบสองหลักที่มาจากปัตตานี กลันตัน ตรังกานูและเมืองอื่นๆ ในมลายู มักจะเข้ามาซื้อข้าวจากเมืองนครศรีธรรมราชก่อนถล่มรุม เรือเหล่านี้ส่วนใหญ่ลำเล็กจะบรรทุกข้าวได้ประมาณ 70-100 กระสอบ ลำใหญ่สามารถบรรทุกได้ถึง 90-120 กระสอบ

พระยาสุมนัสนิพนธ์มาจัดราชการก่อนหน้าการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช สภาพดังกล่าวก็ไม่ได้แตกต่างไปจากเดิม แต่เมื่อเวลาผ่านไปเพียง 1-2 ปี สินค้าฟุ่มเฟือยจากยุโรปก็เริ่มหลั่งไหลเข้าสู่เมืองนครศรีธรรมราชมากขึ้นจนสามารถเลือกซื้อหาได้ตามตลาดใหญ่ๆ โดยไม่ต้องรอส่งจากต่างประเทศอีกต่อไป (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 21)

จากหลักฐานดังกล่าวพอจะสะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางด้านการค้าระหว่างเมืองนครศรีธรรมราชกับอาณานิคมของอังกฤษที่มีความเกี่ยวพันและเชื่อมโยงกันมากขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อย่างไรก็ตาม เมื่อได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลกลางในด้านสาธารณูปโภคต่างๆ ประกอบกับการปฏิรูปการปกครองจนระบบราชการมีระบบระเบียบสามารถทำการค้าได้ง่ายขึ้น นครศรีธรรมราชจึงกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรที่สำคัญ กล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงของทิศทางการค้าและการขยายตัวของการค้ากับเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์ มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจครั้งใหญ่ขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราช

นโยบายรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่า ถึงแม้การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีผลให้โครงสร้างเศรษฐกิจภาคกลางของประเทศสยามเกิดการเปลี่ยนแปลง จากเศรษฐกิจแบบยังชีพ (subsistence) กลายเป็นเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกที่มีความผูกพันกับตลาดโลกมากขึ้น สังเกตได้จากการขุดคลองและจำนวนเนื้อที่นาเพื่อผลิตข้าวส่งออกที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว⁴ แต่สำหรับภาคใต้ฝั่งตะวันออกโดยเฉพาะจังหวัดนครศรีธรรมราช สนธิสัญญาฉบับดังกล่าวไม่ได้กระทบต่อแบบแผนการผลิตในพื้นที่มากนัก แต่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราชที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นผลกระทบโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงของทิศทางการค้าและการขยายตัวทางการค้าของเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์แล้ว ส่วนหนึ่งยังเกิดจากนโยบายรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

⁴ การขุดคลองเจดีย์บูชา พ.ศ. 2396 คลองมหาสวัสดิ์ พ.ศ. 2403 คลองดำเนินสะดวก พ.ศ. 2411 ซึ่งทำให้มีพื้นที่นาเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากแต่น่าเสียดายที่ไม่มีการระบุจำนวนที่แน่นอน นอกจากนั้นยังมีการขุดคลองเปรมประชากร พ.ศ. 2413 ทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้น 101,680 ไร่ การขุดคลองนครเนื่องเขต พ.ศ. 2419 ทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้น 32,400 ไร่ การขุดคลองประเวศบุรีรมย์ พ.ศ. 2423 ทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้น 92,000 ไร่ เป็นต้น (กิตติ ดันไทย, 2520: 119-122)

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นครศรีธรรมราชปกครองแบบกินเมืองซึ่งมีระบบการเมืองและสังคมแบบศักดินา ภายใต้ระบบกินเมืองที่มีแนวคิดแบบดั้งเดิมว่า

...ผู้ที่เป็นเจ้าเมืองต้องหึงหวั่นธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตราย ราษฎรต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยการออกแรงช่วยทำงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการทำมาหาเลี้ยงชีพ รัฐบาลในราชธานีก็ไม่ต้องเลี้ยงดู แต่จะให้ค่าธรรมเนียมต่างๆ ที่ให้ทำการในหน้าที่เป็นตัวเงินสำหรับใช้สอย กรมการเมืองเป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง ก็ได้รับผลประโยชน์ในทำนองเดียวกันเป็นแต่ลดลงตามศักดิ์... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำราษราชานุภาพและพระยาราชเสนา, 2545: 49-50)

ดังนั้นเจ้าเมืองนครฯ และกรมการเมืองซึ่งเป็นชนชั้นผู้ปกครองจึงมีสิทธิอันชอบธรรมในการเป็นตัวแทนจัดเก็บผลประโยชน์ทั้งในรูปแบบสิ่งของ เงินตรา และการเกณฑ์แรงงานจัดส่งให้แก่ส่วนกลางตามที่กำหนด นอกจากนั้นยังเป็นผู้จัดการทรัพยากรต่างๆ ภายในท้องถิ่นแต่เพียงกลุ่มเดียวด้วย ส่วนไพร่หรือเลกและทาสซึ่งเป็นชนชั้นได้ปกครองจะต้องทำหน้าที่จัดส่งผลประโยชน์และเกณฑ์แรงงานตามคำสั่งของเจ้าเมืองและกรมการเมือง ถึงแม้ลักษณะการปกครองแบบกระจายอำนาจดังกล่าวไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลกลางมากนักเนื่องจากไม่สามารถดึงผลประโยชน์จากท้องถิ่นได้อย่างเต็มที่ แต่ในขณะที่รัฐบาลกลางยังไม่สามารถกระชับอำนาจสู่ส่วนกลางได้ ประกอบกับยังต้องมีการพึ่งพาอาศัยเจ้าเมืองนครฯ ในการทำการค้า รัฐบาลจึงเลือกที่จะประนีประนอมมากกว่าสร้างความขัดแย้งรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงยังคงดำเนินต่อไปได้

อย่างไรก็ตาม ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกคุกคามบูรณภาพเขตแดนของประเทศสยามอย่างรุนแรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณหัวเมืองมลายูที่อังกฤษเข้ามาประชิดพรมแดนมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้รัฐบาลสยามมีความวิตกกังวลเป็นอย่างมาก ดังคำกราบทูลของพระวิจิตรวราสารัตน์ต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยความตอนหนึ่งว่า

...หัวเมืองแขมรหลายเวลานี้ สังเกตดูอังกฤษอยากได้เต็มที ถ้านิ่งเฉยเสียไม่จัดการให้เจริญขึ้นบ้าง นักลว้อังกฤษจะยกเอาเหตุผลขึ้นพูดพาโลต่างๆ เป็นอุบายของเมืองที่มีอำนาจ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพบกับเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่ปีนัง ฟังเสียงพูดแกลมว่าเมืองแขกอยู่เพียงไหน ไทยอยู่เพียงนั้นก็เห็นได้ว่าความต้องการของอังกฤษต้องการตั้งแต่เมืองแขกออกไป... (สจข., ร.ศ.114: ร.5 ม.49/28)

การที่อังกฤษให้ความสนใจที่จะเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรดินบุกซึ่งมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ภายในหัวเมืองมลายู ทำให้รัฐบาลสยามเกรงว่าการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจอาจนำไปสู่ปัญหาทางด้านการเมืองและอาจลุกลามจนถึงขั้นทำให้เสียเอกราชได้ ดังนั้นรัฐบาลกลางจึงเลือกวิธีการปฏิรูปการปกครองเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพ

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นมากมาย โดยเริ่มต้นจากการปฏิรูประบบการคลัง และระบบราชการในส่วนกลางแล้วขยายไปสู่ส่วนภูมิภาค โดยการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคนั้นรัฐบาลได้นำเอาระบบเทศาภิบาลมาใช้⁵ มีการอธิบายถึงหลักการและความมุ่งหมายไว้ดังนี้

...การเทศาภิบาล คือ การปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางซึ่งประจำอยู่แต่เฉพาะอยู่ในราชธานีนั้น ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค เป็นสื่อกลางระหว่างประชากรของประเทศ ซึ่งอยู่ห่างไกลจากรัฐบาลซึ่งอยู่ในราชธานี ให้ได้ใกล้ชิดกับอาณาประชาราษฎร์เพื่อให้เขาได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และเกิดความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติฯ ด้วย จึงแบ่งการปกครอง

⁵ มีการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์พร้อมกับการตราพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นในปี พ.ศ.2416 จากนั้นก็มีการตราพระราชบัญญัติกรมพระคลังมหาสมบัติ จุลศักราช 1237 ตามมา และเมื่อพบว่ารายได้แผ่นดินยังคงรั่วไหลก็ได้เปลี่ยนกรมพระคลังมหาสมบัติเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในปี พ.ศ.2433 และได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติการภาษีอากร ร.ศ.111 แทนที่พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ พ.ศ.2416 เพื่อแก้ปัญหาล้างและทำให้การจัดเก็บภาษีอากรมีความรัดกุมยิ่งขึ้น หลังจากนั้นก็มีกรออกกฎหมายและข้อบังคับขึ้นอีกเป็นจำนวนมากตามมา

⁶ รายละเอียดเพิ่มเติมใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. 2545. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

โดยขนาดคลลดหลั่นกันเป็นชั้นอันดับดังนี้ คือ ส่วนใหญ่เป็นมณฑล รองถัดลงไปเป็นเมือง คือจังหวัด รองไปอีกเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัด แผนงานให้สอดคล้องกับทำนองการของกระทรวงทบวงกรมในราชธานี และจัดสรรข้าราชการที่มีความรู้สติปัญญาความประพฤติดีให้ไปประจำทำงานตามตำแหน่งหน้าที่ มิให้มีการก้าวก่ายสับสนกันดังที่เป็นมาแต่ก่อน เพื่อนำมาซึ่งความเจริญเรียบร้อยและรวดเร็วแก่ราชการ และกิจธุระของประชาชนซึ่งต้องอาศัยราชการเป็นที่พึ่งด้วย... (สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพและพระยาราชเสนา, 2545: 168-169)

จากคำจำกัดความดังกล่าวชัดเจนว่า “เทศาภิบาล” นั้นเป็น “ระบบ” การปกครองอาณาเขตชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า “การปกครองส่วนภูมิภาค” ส่วน “มณฑลเทศาภิบาล” คือส่วนหนึ่งของการปกครองชนิดนี้ อย่างไรก็ตามเพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจจึงขออธิบายถึงรูปแบบการปกครองโดยสังเขปดังนี้

ลักษณะการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้นมีรูปแบบการจัดหน่วยการปกครอง คือ มณฑลเทศาภิบาลเป็นหน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุด มีการรวมหลายๆ เมืองเข้าด้วยกันตามความเหมาะสม แต่ละมณฑลมีข้าหลวงเทศาภิบาล 1 คน มีฐานะเป็นข้าราชการต่างประเทศพระนครพระกรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประธานในการปกครอง มีการจัดส่วนราชการเป็นลำดับชั้น มีสายการบังคับบัญชาที่ชัดเจน คือ

ระดับมณฑล มีข้าหลวงใหญ่หรือข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบราชการทั่วไปตลอดมณฑล และมีข้าราชการชั้นรองอีกจำนวนหนึ่งเรียกว่า “กองมณฑล” ทำหน้าที่แบ่งเบาภาระราชการของข้าหลวงเทศาภิบาล

ระดับเมือง มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบการบริหารราชการทุกอย่างภายในเมือง ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเป็นตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ดำริเลือกสรร แต่เดิมตำแหน่งนี้คือ “เจ้าเมือง” นั่นเองแต่ภายหลังเมื่อปฏิรูปการปกครองก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงชื่อเป็น “ผู้ว่าราชการเมือง” เพื่อเปลี่ยนความรู้สึกจากความเป็น “เจ้า” มาเป็นเพียงข้าราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจบังคับบัญชาให้ขุนให้โทษแก่กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยและอาณาประชาราษฎร์ได้ตามต้วบทกฎหมาย แต่ไม่มีอำนาจ

ในการพิจารณาพิพากษาคดีความดังแต่ก่อน อย่างไรก็ตามยังคงมีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องอรรถคดี โดยมีอำนาจหน้าที่เป็นผู้สั่งและอนุญาตให้พนักงานอัยการฟ้องความแผ่นดิน

รองจากผู้ว่าราชการเมือง คือ กรมการเมืองมีหน้าที่แบ่งเบาภาระงานของผู้ว่าราชการ แบ่งเป็น 2 คณะ ได้แก่ กรมการนอกทำเนียบซึ่งมีฐานะเป็นข้าราชการประจำ ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาลกลางเป็นปกติเช่นเดียวกับผู้ว่าราชการเมือง อยู่ภายใต้การบังคับที่จะได้รับการแต่งตั้ง โยกย้าย เลื่อนชั้นหรือถอดถอนตามระเบียบของทางราชการ ส่วนกรมการนอกทำเนียบ เป็นตำแหน่งกรมการพิเศษซึ่งมีฐานะเทียบได้เสมอชั้นกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ และเป็นตำแหน่งที่แต่งตั้งจากบุคคลทรงคุณวุฒิหรือบุคคลซึ่งเป็นกฤหบดีที่ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองนั้น กรมการนอกทำเนียบอาจมีบรรดาศักดิ์รับพระราชทานสัญญาบัตรหรือรับประทวนตราเสนาศิเป็นพระ หลวง หรือขุนก็ได้ตามสมควรแก่คุณานุรูป

หน่วยบริหารราชการชั้นเมืองเป็นหน่วยราชการชั้นรองและเป็นผู้ได้บังคับบัญชาของมณฑลเทศาภิบาล และเป็นผู้ควบคุมการบริหารราชการของอำเภออีกทอดหนึ่ง อย่างไรก็ตาม นอกจากอำเภอยังมีตำบลและหมู่บ้านซึ่งเป็นส่วนการปกครองที่แยกย่อยลงไปอีก

สำหรับมณฑลนครศรีธรรมราชได้รับการจัดตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2439 มีที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองสงขลา ในเบื้องต้นประกอบด้วย 10 เมือง ได้แก่ นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุงและบริเวณ 7 หัวเมืองซึ่งชาวเมืองส่วนมากนับถือศาสนาอิสลามมีปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ระแงะ รำหิมัน สายบุรี หนองจิก แต่ต่อมาในปี พ.ศ.2449 ได้แยกบริเวณ 7 หัวเมืองออกไปตั้งเป็นมณฑลปัตตานี มีลักษณะสายการบังคับบัญชาตามหลักการที่กล่าวไปข้างต้น

เห็นได้ว่าพื้นที่ที่มีการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช เมืองนครศรีธรรมราชได้กลายเป็นเพียงหน่วยการปกครองหนึ่งในมณฑล แบ่งเขตปกครองท้องที่เป็น 9 อำเภอ โดยจัดเป็นแขวงต่างๆ ดังนี้ (สจข., ร.ศ.117: ร.5 ม.47/19)

1. อำเภอกกลางเมือง เป็นแขวงชั้นใน หลวงระจับประจันตะคามเป็นข้าหลวงผู้ช่วยว่าที่นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการกลางเมืองนครศรีธรรมราช

2. อำเภอบีชัย^๗ เป็นแขวงชั้นกลาง หลวงพิบูลย์สมบัติเป็นข้าหลวงผู้ช่วยว่าที่นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่แม่น้ำปากพนัง
3. อำเภอร่อน เป็นแขวงชั้นกลาง ขุนเกษตรพาหะนะเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่ร่อนพิบูลย์
4. อำเภอกลาย เป็นแขวงชั้นกลาง นายเจริญเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการปากน้ำท่าสูง
5. อำเภอสิชล เป็นแขวงชั้นนอก นายบัวมหาดเล็กบุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการบ้านไชยกราบ
6. อำเภอลำพูน^๗ เป็นแขวงชั้นนอก นายเมกเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านนา
7. อำเภอฉวาง เป็นแขวงชั้นนอก นายน้อยเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านคลองตาล
8. อำเภอทุ่งสง เป็นแขวงชั้นนอก นายเที่ยงเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านโคกชะแอะ
9. อำเภอเขาพังไกร เป็นแขวงชั้นนอก นายกำนมหาดเล็กบุตรพระดำรงเทวฤทธิ (กลุ่ม) เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่เขาพังไกร

เป็นที่น่าสังเกตว่าท้องที่ต่างๆ ที่ทางรัฐบาลกลางแบ่งเป็นแขวงการปกครองไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ยังคงไว้เหมือนครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะแตกต่างกันก็เพียงแต่มีการจัดตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนันเท่านั้น (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราช, 2522: 117) นอกจากนั้น ยังได้ยกเลิกการว่าราชการที่จวนเจ้าเมืองมาว่าราชการที่ว่าการชั่วคราวบริเวณต้นประตูหน้าเมือง (มูลนิธิตักษิณคดีศึกษา, 2544: 18-23) เพื่อให้งานราชการไม่ปะปนกับงานส่วนตัว

^๗ ในปี พ.ศ.2449 ได้โอนไปขึ้นกับมณฑลชุมพรหรือมณฑลสุราษฎร์ธานี

กล่าวได้ว่าระบบเทศาภิบาลเป็นเครื่องมือสำคัญยิ่งในการลดอำนาจท้องถิ่นและดึงอำนาจจากหัวเมืองนครศรีธรรมราชเข้าสู่ศูนย์กลางการปกครองที่กรุงเทพมหานคร นับเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้ามากำหนดทิศทางและนโยบายภายในท้องถิ่นของรัฐบาลกลาง อย่างไรก็ตาม แม้ตามหลักการ การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลจะมีเป้าหมายสำคัญทางด้านการเมืองเป็นหลัก แต่ก็มิมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจจนสามารถกล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยร่วมที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ทำให้รัฐบาลกลางสามารถดึงผลประโยชน์เข้าสู่ส่วนกลางได้ง่ายขึ้น ตัวอย่างสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงการเข้าไปควบคุมและจัดการผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐบาลอันเป็นผลต่อเนื่องจากการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งจะมีการขยายผลไปใช้กับมณฑลอื่นๆ รวมทั้งมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ได้แก่ มณฑลปราจีน

มณฑลปราจีนมีการจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2437 รัฐบาลกลางได้ส่งพันเอก พระยาฤทธิรงค์ธนะเทศ (สุข ชูโต)⁸ ไปเป็นผู้บัญชาการมณฑล แต่เดิมมณฑลนี้มีปัญหาการจัดเก็บภาษีอากรได้น้อย เมื่อมีการจัดระเบียบราชการและศึกษาสภาพความเป็นจริงในท้องถิ่น ข้าหลวงเทศาภิบาลก็พบต้นตอของปัญหาเกี่ยวกับภาษีอากรบางประการ อาทิ อากรค่าน้ำ ปรากฏว่าเงินอากรค่าน้ำที่เข้าสู่ท้องพระคลังนั้นน้อยกว่าความเป็นจริงอยู่มาก ราคาที่นายอากรเสนอในการขอประมูลอากรค่าน้ำก็ต่ำเกินไป เพียงแค่ 2,400 บาทเท่านั้น มีหน้าซ้ำยังมีการขอลดเงินประมูลลงเรื่อยๆ หนักเข้าก็ร่วมมือกันไม่เข้าร่วมประมูล สร้างความหนักใจแก่รัฐบาลกลาง ดังที่กรมขุนลิริรัชชังกาศ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในขณะนั้นตรัสว่า “ดูเหมือนจะนัดแนะกันโกงกระทรวงมหาสมบัติ” (วิชัย ประสงค์, 2514: 320)

ดังนั้นภายหลังการประชุมเทศาภิบาลครั้งแรกในปี พ.ศ.2438 ขณะนั้นสามารถจัดการปกครองภายในมณฑลเรียบร้อยแล้วจึงมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดเก็บอากรค่าน้ำในพื้นที่เสียใหม่ โดยการยกเลิกการประมูลแล้วให้สมุหเทศาภิบาลจัดเก็บแทน นอกจากนั้นยังให้รางวัลส่วนลดแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านที่เป็นตัวแทนของรัฐบาลในการจัดเก็บเงินดังกล่าวในหมู่บ้านของตน ปรากฏว่าได้เงินเข้ากระทรวงพระคลังมหาสมบัติเพิ่มขึ้นมากกว่าแต่ก่อนหลายเท่า เมื่อส่งเงินเข้ากระทรวงพระคลังมหาสมบัติเท่ากับที่ประมูลครั้งก่อนแล้ว สามารถนำเงินส่วนต่างที่เหลือไปปลูกสร้างสถานที่ว่าการและที่พักข้าราชการได้เป็นจำนวนมาก ประสพการณ์ความสำเร็จที่เกิดขึ้นในมณฑลปราจีนบุรีจึงเป็นต้นแบบสำคัญที่รัฐบาลกลางจะนำไปใช้ในมณฑลอื่นๆ รวมทั้งมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย

⁸ ยศในขณะนั้น

สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชในยุคกินเมือง เดิมเจ้าเมืองนครฯ เป็นตัวแทนรับคำสั่งโดยตรงจากส่วนกลางมาปฏิบัติ ทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจและศาลยุติธรรม โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจด้วยลักษณะการปกครองแบบกระจายอำนาจที่กล่าวไปแล้ว รัฐบาลกลางให้อิสระแก่ผู้นำท้องถิ่นในการกำหนดทิศทางการเศรษฐกิจภายในพื้นที่เพียงแต่ปฏิบัติตามพันธะผูกพันกับส่วนกลางเป็นอันสิ้นสุดหน้าที่ ทำให้เจ้าเมืองนครฯ ดำเนินการทุกเรื่องได้อย่างเสรีและสามารถให้คุณให้โทษผู้อยู่ใต้ปกครองอย่างไรก็ได้หากไม่ขัดกับความต้องการของรัฐบาลกลาง ลักษณะเช่นนี้ทำให้เจ้าเมืองมีอิทธิพลมาก ยิ่งการปกครองที่ไม่มีผลตอบแทนเป็นเงินเดือนประจำยิ่งเปิดโอกาสให้เกิดการใช้อำนาจและอิทธิพลแสวงหาผลประโยชน์ ดังจะเห็นชัดเจนจากเมื่อมีการลงทุนทำธุรกิจเกิดขึ้น เจ้าเมืองนครฯ และกรมการเมืองจะทำหน้าที่เป็นนายทุนด้วย ทั้งทางตรงคือลงทุนเองและทางอ้อมคือร่วมมือกับนายทุนชาวจีน เช่น ธุรกิจเหมืองแร่ดีบุก เป็นต้น

นอกจากนั้นยังมียกเว้นที่รัฐบาลเสียผลประโยชน์จากวิธีการปกครองแบบกินเมือง ได้แก่ การประมูลผูกขาดภาษีอากรในมณฑลนครศรีธรรมราช (โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง) ในความเป็นจริงรัฐบาลมีความพยายามที่จะจัดเก็บเงินรายได้แบบใหม่ตั้งแต่ พ.ศ.2437 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนการปฏิรูปเสียด้วยซ้ำแต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากเจ้าเมืองทั้งสามยังมีอิทธิพลมากในพื้นที่ เมื่อรัฐบาลกลางเปิดให้มีการประมูลภาษีปรากฏว่ามีเจ้าภีษณายากรจำนวนไม่น้อยที่สนใจอยากประมูล แต่ก็ไม่มีผู้ใดกล้าเสนอเงินประมูลมากกว่าเดิมด้วยเกรงอิทธิพลเจ้าเมือง (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.2.14/74) ส่วนรัฐบาลกลางเองก็ไม่มีความพร้อมที่จะเข้ามาจัดเก็บเองทั้งหมด จนกระทั่งมีการปฏิรูปการปกครองเกิดขึ้น เมื่อส่วนกลางเข้ามาจัดเก็บเอง แม้เพียงบางชนิดเงินรายได้ก็เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนจนเห็นได้ชัด

ตารางที่ 4 เปรียบเทียบการจัดเก็บภาษีอากรบางชนิดระหว่างการจัดเก็บโดยเจ้าภีษณายากับรัฐบาล

(หน่วย: บาท)

รายการ	เจ้าภีษณายจัดเก็บ พ.ศ. 2439	รัฐบาลจัดเก็บ พ.ศ. 2440	เพิ่มขึ้น
ภาษีข้าวสารและภาษีผลประโยชน์			
เมืองนครศรีธรรมราช	27,360	65,896	38,536
ภาษีผลประโยชน์เมืองสงขลา	43,112	51,285	8,173
ภาษีผลประโยชน์เมืองพัทลุง	3,725	12,213	8,488

หมายเหตุ: ภาษีผลประโยชน์หมายถึงภาษีภายในขาออก

ที่มา: สจข. (ร.ศ.113-129: มร.5 ม.47/19)

จากตารางข้างต้นเห็นได้ว่าเมื่อรัฐบาลดำเนินการจัดเก็บภาษีผลประโยชน์เอง รายได้ที่เข้าสู่ส่วนกลางมีจำนวนเพิ่มขึ้นในทุกพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นเมืองนครศรีธรรมราช สงขลาหรือ แม้แต่พัทลุง โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชเงินภาษีที่ได้จากการจัดเก็บโดยเจ้าภาษีในปี พ.ศ. 2439 เป็นเงิน 27,360 บาท เมื่อรัฐบาลดำเนินการจัดเก็บเองในปี พ.ศ. 2440 ปรากฏว่ารายได้ดังกล่าวเป็นจำนวนถึง 65,896 บาท เพิ่มขึ้น 38,536 บาทหรือเพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่าตัว

ตัวอย่างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าภายใต้ระบบกินเมืองซึ่งเศรษฐกิจมีลักษณะผูกขาดโดยเจ้าเมือง ทำให้ผลประโยชน์ตกแก่เจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นมากกว่ารัฐบาลกลาง เศรษฐกิจไม่มีการขยายตัว ดังนั้นเมื่อนำเอาระบบเทศาภิบาลมาใช้ มีการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางอย่างเป็นระเบียบ ยกเลิกการสืบทอดตำแหน่งทางสายโลหิต เน้นการคัดเลือกข้าราชการตามความรู้ความสามารถและแยกอำนาจการปกครองกับเศรษฐกิจออกจากกันอย่างชัดเจน ทำให้ขุนนางท้องถิ่นไม่อยู่ในสถานะที่จะใช้อิทธิพลแสวงหาผลประโยชน์ได้อีกต่อไป ยิ่งไปกว่านั้น การส่งข้าหลวงจากส่วนกลางมาควบคุมโดยตรงอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ พระยาสุโขทัยวินิต (พ.ศ. 2439-2449) พระยาชลบุรานุรักษ์ (พ.ศ. 2449-2453) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ. 2453-2468) พระยาสุรินทราชา (พ.ศ. 2469-2470) และพระยาศรีธรรมราช (พ.ศ. 2470-2476) เท่ากับเป็นการดัดรูปแบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นกับเจ้าภาษีนายอากรแบบเดิมลง เจ้าเมืองนครฯ ซึ่งขาดทักษะในด้านการทำธุรกิจ ไม่สามารถปรับเปลี่ยนตัวเองให้ลงทุนโดยปราศจากพื้นฐานทางการเมืองสนับสนุนได้ก็ต้องหมดบทบาทไปในที่สุด

กล่าวได้ว่านโยบายรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราช ทำให้การค้าผูกขาดโดยกลุ่มเจ้าเมืองหมดไปถือเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนกลุ่มผู้ลงทุน เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชที่มีลักษณะเปิดมากขึ้นทำให้บรรดาพ่อค้าและนักธุรกิจทั้งจากในและนอกพื้นที่ตลอดจนนักธุรกิจในสตรีทเซ็กเตอร์เทเลเมนต์สนใจเข้ามาลงทุนทำธุรกิจการค้ามากขึ้นจนบางกลุ่มสามารถพัฒนาตัวเองเป็นนักธุรกิจระดับชาติได้ในเวลาต่อมา

พ่อค้าและนักธุรกิจในพื้นที่ เช่น ลิ้มชุ่นหงวน (ต้นตระกูลลิ้มปิชาติ) ต้นยิดเส็ง (ต้นตระกูลบวรรัตนารักษ์) หลีกิมฮุย (ต้นตระกูลลิละพันธ์) กลุ่มนี้ส่วนใหญ่ผ่านการสะสมทุนในระบบกินเมืองด้วยการเป็นเจ้าภาษีนายอากรมาก่อน จากนั้นจึงลงทุนค้าขายและกระจาย

การลงทุนในธุรกิจต่างๆ เช่น การค้าข้าว โรงสีข้าว ธุรกิจเหมืองแร่ แล้วผันตัวมาเป็นผู้ลงทุนในธุรกิจตัวแทนการค้าต่างๆ ซึ่งมีรายละเอียดบางส่วน ดังนี้

ลิมซุ่นหงวน (ต้นตระกูลลิมปิจาติ) เดิมผ่านการสะสมทุนจากการเป็นนายอากรสุราและบ่อนเบี้ย (เอกสารราชการมณฑลนครราชสีมาฯ, 2520: 297) จากนั้นก็ได้กระจายการลงทุนในธุรกิจอื่นๆ อีกหลายอย่าง เช่น ข้าว มีการตั้งโรงสีและบริษัทลิมซุ่นกงสีในปี 2459 ที่ตำบลท่าวัง อำเภอเมือง นครราชสีมาเพื่อทำการค้าและเหมืองแร่ (พิสมัย นันทแสง, 2536:75) ธุรกิจสวนยางพาราขนาดใหญ่ ต่อมาได้มีความพยายามที่จะลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ โดยจัดตั้งบริษัทบริษัทสยามกลกิจแต่ไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาล (สจข., 2469: ร.6 รล.20.3/3) นอกจากนั้นยังมีการลงทุนในกิจการอีกหลายอย่างรวมทั้งธุรกิจโรงงานฟอกหนังที่ใหญ่ที่สุดในประเทศในนามโรงงานซีโน-สยามฟอกหนัง จำกัด เมื่อปี พ.ศ.2467 ที่จังหวัดนนทบุรี เพื่อผลิตหนังฟอกสำหรับทำรองเท้าบู๊ตให้กับกองทัพและกรมตำรวจ โดยใช้เงินทุนประมาณ 1 ล้านบาท มีคนงานกว่า 300 คน (ภูวคณ ทรงแสง, 2529: 31)

ตันยิดเส็ง (ต้นตระกูลบวรรัตนรักษ์) เดิมทีทำการค้ากับลิมซุ่นหงวน (น้ำชาย) จากนั้นได้ออกมาทำการค้าส่วนตัวและกิจการเหมืองแร่ มีร้านค้าชื่อ “ตันยิดเส็ง” ต่อมาได้ขยายกิจการและจดทะเบียนเป็น “บริษัทบวรพาณิชย์ จำกัด” ซึ่งดำเนินกิจการมาถึงปัจจุบัน (ทักษิณคดีศึกษา, 2529: 3952) ตันยิดเส็งได้กระจายทุนสู่ธุรกิจโรงสีข้าวชื่อยิดเส็งจัน เมื่อ พ.ศ. 2469 ที่ตำบลท่าวัง อำเภอเมือง นครราชสีมา นอกจากนั้นยังเป็นตัวแทนจำหน่ายของบริษัท The Asiatic Petroleum Co., Ltd. และเป็นตัวแทนของบริษัทเรือไฟไทยทุน จำกัด (The Siam Steam Navigation Co., Ltd.) (พิสมัย นันทแสง, 2536 อ้างถึง Bangkok Time, 1937)

หลีกิมฮุย (ต้นตระกูลลีละพันธ์) เป็นนักธุรกิจที่กระจายการลงทุนในกิจการหลายประเภททั้งธุรกิจค้าข้าวโดยเป็นเจ้าของโรงสีข้าวกิมเซ่งมี และกิจการเหมืองแร่ดิบบุก จากนั้นก็พัฒนาตนเองจากผู้ค้าธรรมดาเป็นตัวแทนของบริษัทเดินเรือสุทุมและตัวแทนจำหน่าย (managing-agency firm) ให้กับบริษัทต่างประเทศ ดังนี้ (พิสมัย นันทแสง, 2536 อ้างถึง Bangkok Time, 1937)

1. British American Tobacco Co.,Ltd.
2. Standard Oil Company of New York.
3. Nestle's and Anglo Swiss Condensed milk.

4. Singer Sewing Machine Company.
5. Siam Cemen Company.
6. Borneo Chevrolet, Ltd.
7. Siam Industries (1932) Ltd.
8. Borneo Co.,Ltd. (Siam Match Factory)
9. Goodyear Rubber Co., Ltd.

สำหรับนักธุรกิจนอกพื้นที่ ได้แก่ โค้วฮักหัง (Koh Hab Hee) ผู้เป็นเจ้าของธุรกิจค้าข้าวและโรงสีข้าวในเขตบางรัก-สี่พระยาในฝั่งกรุงเทพมหานครและที่คลองสานฝั่งธนบุรีซึ่งมีกิจการค้าข้าวกับฮ่องกง สิงคโปร์และจีนอยู่แล้ว เป็นผู้ลงทุนบุกเบิกกิจการโรงสีไฟโรงแรกในปากพนัง โดยได้รับการสนับสนุนจากพระคลังข้างที่และประสบความสำเร็จในกิจการค้าข้าวเป็นอย่างมาก

นอกจากนักธุรกิจในประเทศยังมีนักธุรกิจจากสหราชอาณาจักรที่สนใจเข้ามาลงทุนในเมืองนครศรีธรรมราชในทศวรรษ 2450 เช่น ลิมเป็งเซียง (Lim Peng Siang) เจ้าของบริษัทโฮฮองซึ่งมีกิจการบริษัทค้าข้าว บริษัทเดินเรือและธุรกิจอื่นๆ ในสิงคโปร์⁸ (Song Ong Siang, 1967: 115-116) ก็ได้เข้ามาลงทุนในธุรกิจโรงสีข้าวที่ตำบลบางพระ อำเภอปากพนัง ในปี พ.ศ.2453 และบริษัทบันดินล้ำ (Ban Tin Lum Co, Ltd.) จากปีนังก็ได้เข้ามาลงทุนในธุรกิจอย่างเดียวกันชื่อ บันดินล้ำ ที่ตำบลบ้านเนิน อำเภอปากพนัง ในปีเดียวกัน เป็นต้น

การดำเนินการของรัฐบาลเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2460

การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.2439 มีผลทำให้รัฐบาลกลางและท้องถิ่นมีความใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น ด้วยระบบการปกครองที่เอื้ออำนวยให้สามารถเข้ามาควบคุมและจัดการผลประโยชน์ภายในท้องถิ่นได้อย่างเต็มที่ ทำให้ส่วนกลางมีความกระตือรือร้นที่จะสังเกตความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจและสนับสนุนให้เกิดการขยายตัวอยู่ตลอดเวลา ในกรณีของ

⁸ กิจการกลุ่มโฮฮองของลิมเป็งเซียงในสิงคโปร์ ได้แก่ The Ho Hong Steamship Co. Ltd., The Ho Hong Oil Mills Ltd., The Ho Hong Parboiled Rice Mill, The Ho Hong Bank Ltd., The Ho Hong Portland Cement Works Ltd.

เมืองนครศรีธรรมราชก็เช่นเดียวกัน ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2441 มีการรายงานสภาพการณ์ภายในท้องถิ่นความบางส่วนดังนี้

... สินค้าในเมืองนครศรีธรรมราช จำนวนศก 116 เจริญขึ้นมาก แต่ยังไม่สมแก่ที่เป็นเมืองใหญ่แลมีราษฎรมาก เหตุที่ทางน้ำทางบกไปมากันคานัก ที่ดินยังว่างอยู่ที่มีดินไม่ผลไม้มาก ราษฎรที่อยู่ตามแถบเหนือๆ หรือแขวงนอกเขาที่ทำไรนาแลสวนก็ทำแต่เฉพาะรับประทาน โดยจะทำมาก็ไม่มีกำลังจะพาไปจำหน่ายได้เป็นการขัดสนอยู่อย่างนี้ ถ้าบำรุงทางน้ำทางบกให้ไปมาโดยสะดวก การสินค้าจะเจริญขึ้นได้อีก... (สจข., ร.ศ.117: มร.5 ม.47/19)

เมื่อเล็งเห็นถึงศักยภาพดังกล่าว แม้ในระยะเริ่มต้นจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชรัฐบาลขาดทั้งงบประมาณและนโยบายในการพัฒนาเศรษฐกิจภายในท้องถิ่นที่ชัดเจน แต่เพื่อให้เศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวสามารถดำเนินต่อไปได้ด้วยดี ในเบื้องต้นรัฐบาลจึงได้ริเริ่มดำเนินการพัฒนาด้วยการแก้ไขปัญหาที่เป็นอุปสรรคต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจ ปรับปรุงและจัดสร้างสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานที่จำเป็นดังนี้

การขุดคลอง

ก่อนปี พ.ศ.2439 นครศรีธรรมราชถือเป็นพื้นที่ห่างไกลและทุรกันดาร เส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำยังคงอยู่ในลักษณะที่เป็นไปตามธรรมชาติ เส้นทางคมนาคมทางบกส่วนใหญ่มักเป็นทางเดินหรือทางเกวียนมากกว่าที่จะเป็นถนน เส้นทางบกจึงไม่เป็นที่นิยมเท่าใดนัก ราษฎรส่วนใหญ่มักใช้เส้นทางน้ำเพราะสะดวก รวดเร็วและปลอดภัยมากกว่า ดังนั้นเส้นทางน้ำจึงมีความสำคัญมากกว่า

แม้ว่าเมืองนี้จะมีแม่น้ำและลำคลองตามธรรมชาติมากกว่า 12 สาย แต่ก็ไม่ได้มีการดูแลเอาใจใส่ ส่วนใหญ่จึงอยู่ในสภาพที่ตื้นเขิน เรือที่มีขนาดใหญ่ไม่สามารถเข้าเทียบท่าได้ เป็นอุปสรรคต่อการค้าและการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างมาก ยิ่งไปกว่านั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งการค้าเสรีกำลังเฟื่องฟู แม่น้ำลำคลองไม่ได้เป็นเพียงแค่เส้นทางสัญจรอีกต่อไป แต่ยังหมายถึงพื้นที่เกษตรกรรมที่ทำการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อส่งออกด้วย ดังนั้นทันทีที่จัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจึงมีการทำนุบำรุงแม่น้ำ ลำคลอง และขุดลอก

คลองสายใหม่ๆ ขึ้นหลายสายทั่วทั้งเมือง โดยส่วนรัฐบาลกลางดำเนินการเองและมีการเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามามีบทบาทในการขุดบางส่วน ดังนี้ (สจช., ร.ศ.117: ม.5 ร.47/19)

ในอำเภอเมือง มีการขุดคลองชลประทานตั้งแต่ภูน้ำเมืองนครศรีธรรมราชด้านตะวันออก ไปออกที่ลำน้ำปากนครเป็นระยะทาง 125 เส้น ลำคลองสายนี้กว้าง 9 ศอก ลึก 2 ศอกคืบ และมีคลองแยกจากคลองนี้อีก 5 สาย ไปออกลำน้ำปากพญา โดยแต่ละสายกว้าง 5 ศอก ลึก 1 ศอก มีประตุน้ำที่คลองใหญ่และคลองแยกทุกคลอง คลองสายนี้รัฐบาลกลางเปิดโอกาสให้เอกชน คือ ติมชุนหงวน เป็นผู้ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการทำนาโดยเฉพาะ เนื่องจากในอดีตที่นาทางด้านตะวันออกของเมืองเป็นที่ลุ่มน้ำท่วม การทำนาจึงไม่ได้ผล ราษฎรจึงปล่อยที่นาให้รกร้างว่างเปล่า อย่างไรก็ตาม คาดการณ์ว่าเมื่อขุดคลองสายนี้สำเร็จแล้วจะเพิ่มพื้นที่การทำนาได้มากขึ้น นอกจากนั้นยังมีคลองหลังเมืองที่หมื่นสักรักดี (ก้านัน) เป็นผู้ขุดลอกจากหัวทำไปออกที่บางโหมลงลำน้ำปากนครเหนือบ้านท่าไร่ คลองเส้นนี้ยาว 115 เส้น กว้าง 9 ศอก ลึก 2-3 ศอก คลองเหล่านี้ทำให้การสัญจรไปมาระหว่างลำน้ำปากนคร ลำน้ำปากพญา กับตัวเมืองนครศรีธรรมราชสะดวกมากขึ้น อีกทั้งยังเป็นการเพิ่มพื้นที่นาอีกด้วย

ในอำเภอปากพนังซึ่งถือเป็นหัวใจของเมืองนครศรีธรรมราชเนื่องจากเป็นแหล่งปลูกข้าวที่ใหญ่ที่สุด ได้มีการขุดคลองสายที่มีความสำคัญที่สุด คือ คลองสุขุม ซึ่งเริ่มขุดจากบางจาก ไปออกที่แม่น้ำปากพนัง คลองเส้นนี้มีความยาวถึง 344 เส้น 9 วา ลึก 5 ศอก กว้าง 10 ศอก มีถนนสองฝั่งคลองกว้าง 4 วา คลองเส้นนี้มีการวางแผนสำรวจและทำแผนที่อย่างละเอียดก่อนที่จะลงมือขุดจึงทำให้มีลักษณะที่ตรงมาก การขุดใช้แรงงานราษฎรโดยที่รัฐบาลกลางได้มีนโยบายว่า ถ้าผู้ใดขุดคลองได้ยาวเท่าใดก็จะยกพื้นที่นาสูงขึ้นไปจากฝั่งคลอง 40 เส้นทั้งสองฝั่งให้และจะไม่เรียกเก็บค่านาในสองปีแรก คลองนี้มีวัตถุประสงค์ในการขุดชัดเจนมากถึง 3 ประการ คือ ประการแรก แก้ปัญหาขาดแคลนน้ำจืดที่ปากพนัง ประการที่สองคือ เมื่อถึงหน้ามรสุม จังหวัดนครศรีธรรมราชจะได้รับอิทธิพลจากมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือทำให้คลื่นลมจัด การขุดคลองเส้นนี้จะทำให้พ่อค้าวาณิชและราษฎรที่จะไปมาค้าขายกับอำเภอเมืองไม่ต้องเสี่ยงภัยออกทะเล ทำให้ได้รับความสะดวกสบายมากขึ้น ประการสุดท้าย เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยพระยาสุขุมนัยวินิต ได้คาดการณ์ไว้ว่าจะมีนาหรือสวนเพิ่มขึ้นอีกหลายพันไร่ อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาราษฎรในพื้นที่ได้ขุดคลองซอยเพิ่มเพื่อนำน้ำไปใช้อีกหลายคลอง เช่น คลองเปี๊ยะ คลองบางฝั่ง คลองบางหลวง คลองบางลำ คลองบางกรูด ฯลฯ กล่าวได้ว่าคลองซอยนี้มีทุกตำบลในอำเภอปากพนัง (พอตา แก่นแก้ว, 2528: 24)

ในอำเภอเขาพังไกรซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับเมืองสงขลา ได้มีการลอกคลองจากแม่น้ำปากพนังไปออกทะเลสาบเรียกว่า “คลองระโนด” เป็นระยะทาง 260 เส้น คลองนี้มีประโยชน์มากสำหรับการเดินเรือเพราะสามารถสัญจรไปยังเมืองพัทลุงและสงขลาได้

ส่วนในอำเภอทุ่งสงซึ่งติดเขตแดนเมืองตรังได้มีการขุดคลองอ้อมภูเขาไปออกเมืองตรังเพื่อเป็นทางคมนาคมเชื่อมต่อระหว่างเมืองทั้งสอง แต่เดิมการเดินทางไปมาและขนส่งสินค้าตามเส้นทางนี้ค่อนข้างลำบากเพราะคลองนี้มีภูเขากั้นอยู่ คลองทะลุช่องเขาแคบมากเรือสินค้าล่องไปมาไม่ได้ เมื่อถึงช่วงนี้จะต้องขนของขึ้นบกเดินเท้าอีก 19 เส้นแล้วจึงค่อยลงเรือต่อ การขุดคลองนี้จึงส่งผลให้การค้าขายระหว่างเมืองตรังและทุ่งสงสะดวกขึ้นมาก

นอกจากการลอกคลองสายเก่าที่มีอยู่เดิมและขุดคลองสายใหม่ในระยะเริ่มตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช ในเวลาต่อมายังมีการขุดคลองเชื่อมสายสั้นๆ ขึ้นอีกหลายสาย อาทิ ปี พ.ศ. 2452 มีการขุดคลองเชื่อมระหว่างบ้านปลายท่าไปจนถึงท่าลาดบรรจบกับคลองท่าโพ (จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128, 2506: 233) ปี พ.ศ. 2453 มีการขุดคลองเชื่อมระหว่างปากคลองพยิงและคลองท่าสูง (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27 ภาค 4 , ร.ศ. 129: 2814) เป็นต้น โดยคลองดังกล่าวขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการเพาะปลูกและลำเลียงสินค้าทั้งสิ้น

ภาพที่ 6 คลองทำวังเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมือง
นครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ. 2448
ที่มา: สจช. (2448: รหัสรูปภาพ 482-16470)

การทำถนน

โดยทั่วไปการคมนาคมทางบกถือเป็นเส้นทางหลักที่มีบทบาทต่อการเดินทางติดต่อค้าขายระหว่างกัน แต่สำหรับจังหวัดนครศรีธรรมราชนั้น ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่ภายในเมืองประกอบด้วยลำน้ำตามธรรมชาติหลายสายจึงทำให้เส้นทางน้ำเป็นที่นิยมกว่าเส้นทางบก จากรายงานราชการของพระยาสุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชที่กล่าวถึงการคมนาคมภายในพื้นที่ทำให้ทราบว่า แม้แต่ในระยะที่เริ่มจัดตั้งมณฑลเมืองนี้ก็ยังไม่มียางหลวงแต่อย่างใด การเดินทางไปมาและขนส่งสินค้าทางบกโดยมากจะใช้วิธีการหาบ ชาวเมืองนี้ไม่นิยมการใช้พาหนะอย่างอื่นไม่ว่าจะเป็นเกวียน ต่าง หรือรถม้า เนื่องจากเส้นทางยังเป็นดินทรายมีลักษณะเป็นหลุมเป็นบ่อไปมาลำบาก ปรากฏว่ากระทั่งถึงต้นปี พ.ศ.2441 ยังมีรถม้าอยู่เพียงแค่ 4 คันและมีม้าพาหนะเพียง 5 ตัวเท่านั้น (ส.จ.ช., ร.ศ.117: มร.5 ม.47/19) อย่างไรก็ตาม ภายหลัง

การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชผ่านไประยะหนึ่ง ปรากฏว่ามีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทางบกเกิดขึ้นหลายสาย โดยเริ่มจากภายในตัวเมืองก่อนแล้วค่อยขยายไปสู่อำเภอรอบนอก

เริ่มต้นจากในปี พ.ศ. 2440 ได้มีการปรับปรุงซ่อมแซมถนนสายกลางเมืองจากท่าแพมาถึงประตูชัยที่มีอยู่เดิมให้ตรงและมีความกว้างสม่ำเสมอ ถนนเส้นนี้ยาว 278 เส้น กว้าง 8 วา 2 ศอก เป็นถนนสายใหญ่และสำคัญที่สุดในตัวเมืองนครศรีธรรมราช ปัจจุบันถนนสายนี้มีชื่อว่า “ถนนราชดำเนิน” จากนั้นก็ได้ตัดถนนรอบกำแพงเมืองและตัดตรอกจากถนนสายกลางเมืองไปบรรจบกับถนนรอบกำแพงเมื่อด้านตะวันตก 5 ตรอก ด้านตะวันออก 5 ตรอก นอกจากนั้นได้มีการตัดถนนจากท่าแพลงไปตามลำคลองถึงปากแม่น้ำปากพูน เพื่อให้ไปบรรจบกับท่าเรือที่กำลังสร้างขึ้นใหม่บริเวณปากน้ำปากพูน การพัฒนาถนนต่างๆ ดังกล่าวของรัฐบาลกลางทำให้การคมนาคมภายในอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชสะดวกสบายขึ้น ราษฎรจึงเริ่มหันมาใช้เส้นทางบกเพิ่มขึ้น ในปลายปี พ.ศ.2441 มีผู้ใช้รถม้าเพิ่มขึ้นเป็น 15 คัน มีม้าเพิ่มขึ้นถึง 25 ตัว (สจข., ร.ศ.117: ร.5 ม. 47/19) และต่อมาก็ได้เปลี่ยนมาเป็นใช้รถยนต์ในที่สุด

ภาพที่ 7 ถนนบริเวณตลาดเมืองนครศรีธรรมราชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: สจข. (ม.ป.ป.: รหัสรูปภาพ 535-18472)

สำหรับพื้นที่นอกเขตอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชถนนส่วนใหญ่มักเกิดควบคู่กับคลองหรือเป็นผลพลอยได้จากการขุดคลองนั่นเอง กล่าวคือ เมื่อมีการขุดคลองมักมีการนำดินที่ได้จากการขุดคลองขึ้นมาถมสองฝั่งคลองกลายเป็นถนนดินเลียบสองฝั่งคลอง ถนนเหล่านี้พบมากในอำเภอรอบนอกเขตเมือง ที่สำคัญได้แก่ในพื้นที่อำเภอปากพนังจะเห็นว่าเมื่อขุดคลองสุขุมขึ้นในปี พ.ศ. 2440 ก็ได้ถนนเลียบฝั่งคลองกว้าง 4 วา เป็นต้น (สจข., ร.ศ. 116: มร.5 ม.47/3)

นอกจากนั้นในปีเดียวกัน เมื่อบริเวณแม่น้ำปากพนังฝั่งตะวันออกเริ่มกลายเป็นแหล่งชุมชนมีคนจีนเข้ามาอาศัยและทำการค้าขายก็ได้มีการตัดถนนใหม่ขึ้นอีกหนึ่งสายเพื่อความสะดวกในการขนส่งสินค้าและมีการตัดตรอกแยกจากถนนลงสู่คลองอีกหลายตรอก ดังรายงานตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ความว่า

... ได้ตัดถนนขึ้นที่ริมฝั่งแม่น้ำพนังฝั่งตะวันออก ห่างจากลำน้ำ 1 เส้น เป็นถนน 1 สาย ตั้งแต่วัดเสาธงทองถึงวัดใต้เป็นถนนยาว 20 เส้น 16 วา กว้าง 6 สอก แล้วตัดตรอกแยกจากถนนใหญ่ลงแม่น้ำยาว 1 เส้น กว้าง 6 สอก 7 ตรอก รวมเป็นตรอกยาว 7 เส้น กว้าง 6 สอก ตรอกแยกจากข้างถนนใหญ่ไปข้างตะวันออกยาว 1 เส้น กว้าง 6 สอก อีก 4 ตรอก รวมตรอกยาว 4 เส้น กว้าง 6 สอก รวมตรอกที่แยกจากถนนใหญ่ทั้งสองฟากเป็นตรอกยาว 11 เส้น... (สจข., ร.ศ.117: ร.5 ม.47/19)

เป็นที่น่าสังเกตว่านอกจากถนนที่ดำเนินการจัดสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ไม่ปรากฏว่ามีการสร้างถนนสายใหม่เพิ่มเติมเลยในรัชกาลต่อมา แม้จะผ่านการพิจารณาว่าเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการค้าขาย เช่น กรณีที่พระยาสุขุมนัยวินิตได้ทำหนังสือถึงกรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ผู้บังคับบัญชาการรถไฟแผ่นดินหาคนใหญ่เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2462 ภายหลังจากการตรวจราชการ ให้ช่วยทำถนนเชื่อมระหว่างอำเภอปากพนังกับอำเภอเมืองนครศรีธรรมราชเพื่ออำนวยความสะดวกในการลำเลียงสินค้าเนื่องจากปากพนังไม่มีรถไฟผ่าน (สจข., 2462: มร.6 มท.18.1/8) ก็ไม่ได้รับการตอบสนองใดๆ แม้แต่การปรับปรุงและซ่อมแซมถนนที่มีอยู่เดิมรัฐบาลก็จะพิจารณาอย่างรอบคอบและดำเนินการซ่อมแซมเท่าที่จำเป็นจริงๆ เท่านั้น (สจข., 2468: มร.6 คค. 5.2/12)

การแก้ปัญหาที่ดินทำกินและส่งเสริมการเพาะปลูก

ที่ดินเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งก่อนทศวรรษ 2430 ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินเป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ในสังคมศักดินาที่นาและป่าทั้งหมดถือเป็นพระราชทรัพย์ของหลวงโดยมีเจ้าเมืองคอยควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่ง ภายใต้ระบบกินเมืองซึ่งเจ้าเมืองนครฯ มีอำนาจเบ็ดเสร็จในกิจการทุกอย่าง เจ้าเมืองมักใช้อิทธิพลข่มเหงราษฎรอยู่เสมอไม่ว่าเรื่องที่ดินทำกิน

ก่อนปี พ.ศ.2439 รัฐบาลกลางยังไม่ได้เข้ามาจัดการเรื่องการถือครองที่ดินของราษฎรเมืองนครศรีธรรมราชอย่างเป็นระบบนัก การทำนาทำไร่ยังไม่เต็มพื้นที่ นาไร่มักมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามความอุดมสมบูรณ์และปริมาณน้ำฝน นอกจากนั้นการที่ส่วนกลางเองก็ไม่สนับสนุนให้มีการทำนาและทำไร่เลื่อนลอยไม่เป็นหลักแหล่ง หรือมีการถือครองที่ดินว่างเปล่าโดยไม่ใช้ประโยชน์จึงมีกฎว่า หากผู้ใดหักร้างถางพงสร้างที่นาขึ้นมาใหม่ก็จะได้ “ตราจอง” แสดงกรรมสิทธิ์ต่อเมื่อใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นติดต่อกันหลายๆ ปีจึงจะได้ “ตราแดง” ซึ่งเสมือนโฉนดแต่จะโอนจำนำ หรือขายต่อแก่ผู้อื่นไม่ได้ เว้นแต่สืบทอดให้ทายาททำกินต่อไป หากแม้ชาวนาผู้นั้นทอดทิ้งที่นาของตนไปนานหลายปี ผู้นั้นก็มีสิทธิ์เข้าครอบครองและใช้ประโยชน์ในผืนดินนั้นแทนได้หรือไม่ก็ต้องเวนคืนแก่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นเพื่อให้ผู้อื่นทำนาต่อไป จากกฎระเบียบเช่นนี้จึงเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองสามารถเอาเปรียบราษฎรได้

ตามระบบการปกครองแบบกินเมือง เจ้าเมืองนครฯ ซึ่งมีอำนาจเต็มในกิจการทุกอย่าง มักจะใช้อิทธิพลบังคับเอาพื้นที่อุดมสมบูรณ์ที่ชาวนาเป็นผู้บุกเบิกทำกินมาเป็นของตนแล้วให้ชาวนาทำต่อโดยที่รัฐบาลไม่สามารถควบคุมได้ ดังนั้นที่ดินดีๆ จึงมักอยู่ในความครอบครองของเจ้าเมืองและกรมการเมืองทั้งสิ้น (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2522: 121) เมื่อส่วนกลางทราบเรื่องภายหลังก็พยายามแก้ปัญหาโดยการจัดส่งข้าหลวงกรมมาออกมามีการรังวัดและออกใบจองแก่ชาวนา แต่มักถูกขัดขวางจากเจ้าเมืองในขั้นตอนการส่งใบจองไปให้เจ้าเมืองประทับตราตำแหน่งหลังใบจองตามกฎหมาย โดยเจ้าเมืองพยายามหน่วงเหนี่ยวไม่ยอมประทับตราใบจองให้แก่ราษฎรเพราะเจ้าเมืองและบริวารมีที่นามาก เกรงว่าจะเป็นที่นาในครอบครองของตนและเครือญาติที่ไม่มีหลักฐานการจอง (สจข., ร.ศ.111: มร.5 กษ./2) เพราะฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้ราษฎรในเมืองนครส่วนใหญ่จึงไม่มีเอกสารแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินของตน เหตุการณ์ที่ราษฎรทำนาในที่นาของตนโดยเสียค่านามานานถึง 19-20 ปีแล้วถูกเจ้าเมืองยึดเอาที่นา

รวมทั้งผลผลิตเป็นประโยชน์ของตนเองมีปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ ชาวนาบางคนที่ย้ายมาต่อสู้ด้วยการยื่นฎีกาฟ้องร้องต่อส่วนกลางก็ถูกเจ้าเมืองอาฆาตแค้นและกลั่นแกล้งจนต้องอพยพออกจากพื้นที่ สิ่งเหล่านี้ทำให้ราษฎรรู้สึกท้อแท้ในการบุกเบิกพื้นที่ทำกิน (สจข., ร.ศ.111: มร.5 กษ./2) เศรษฐกิจจึงไม่ขยายตัวเท่าที่ควร ถึงที่สุครีพบาลก็เสียประโยชน์เพราะขาดรายได้จากค่าธรรมเนียมการจองที่นา อกรค่านา หรือแม้แต่ผลประโยชน์จากการค้าที่จะเกิดขึ้นด้วย รัฐบาลจึงต้องเข้ามาปรับปรุงแก้ไข

เมื่อปฏิรูปการปกครองสู่ระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2439 การที่รัฐบาลจำกัดอำนาจของเจ้าเมืองทำให้ไม่สามารถเข้ามาก้าวล่วงเรื่องที่ดินได้มากนักเพราะมีเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางเข้ามาควบคุมโดยตรงส่งผลให้ปัญหาดังกล่าวค่อยๆ ลดลงไป อย่างไรก็ตามในขณะนี้ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลมีนโยบายเกี่ยวกับการถือครองที่ดินชัดเจนนัก ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะที่ดินที่ราษฎรจับจองยังคงมีลักษณะเป็นแปลงเล็กๆ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเกษตรกรรมภายในเมืองนครศรีธรรมราชได้เติบโตและเริ่มมีทุนจากภายนอกเข้ามาทำให้ปัญหาเรื่องที่ดินมีความซับซ้อนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อรัฐบาลกลางเริ่มมีนโยบายที่จะสร้างทางรถไฟสายใต้เพื่อเชื่อมต่อกับอาณานิคมของอังกฤษจึงมีนายทุนเริ่มสนใจลงทุนทำการเกษตรในพื้นที่ขนาดใหญ่มากขึ้นรัฐบาลเกรงว่าจะมีปัญหายุ่งยากในการปกครองตามมาจึงเริ่มให้ความสำคัญกับเรื่องที่ดินมากขึ้น

ในปี พ.ศ.2453 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราชได้หยิบยกเอาเรื่องที่ดินขึ้นมาพิจารณา เห็นได้จากหนังสือราชการที่มีไปยังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม ความบางตอนว่า

...เรื่องที่ดินเป็นปัญหาสำคัญมาก และเป็นปัญหาที่จะต้องรีบทำยิ่งเร็ววันยิ่งดี ในเวลานี้คนกำลังคลั่งของที่ดินปลูกยางพาราปลูกมะพร้าว ในมณฑลนี้ไม่มีโฉนดตราแดงอย่างไรเป็นหลักฐานจะวินิจฉัยในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินยากเป็นที่สุด ถ้าผู้ใดต้องการที่ดินก็มาร้องขอใบเหยียบย่ำต่ออำเภอ ต่อเมือง ในเวลานี้ไม่เหมือนแต่ก่อนคนไม่ขอแต่ที่เล็กๆ น้อยๆ ขอมากไร้ทำสวนยางสวนมะพร้าวใจหม่อมฉันไม่อยากจะปิด อยากจะเปิดให้บ้านเมืองเจริญขึ้น แต่ในเวลานี้ไม่มีกฎหมายพิเศษอันใดที่จะกำหนดเนื้อที่หรืออำนาจผู้ออกใบเหยียบย่ำ ดูผู้ว่าราชการเมืองกับนายอำเภอมิอำนาจมากเต็มที่ในเรื่องนี้ เพราะที่ดินไม่เหมือนแต่ก่อน หม่อมฉันเห็นว่าควรจะต้องรีบมีกฎหมายเสีย กฎหมายนี้ให้เปิดช่องให้ผู้ที่

มีทุนจะทำจริงได้ทำโดยสะดวก แต่กำหนดเนื้อที่ให้พอกับทุน กำหนดการโอนกรรมสิทธิ์ แลตั้งบริษัท กำหนดอัตราภาษีที่ดิน และถ้าเป็นที่แย่งกันให้เรียกประมูลประเมินได้ ถ้าได้กฎหมายที่ดินถึงจะเป็นกฎหมายชั่วคราวพอเป็นหลักที่จะเดินได้แล้ว จะป้องกันความลำบากได้หลายอย่าง และจะทำให้การของมณฑลนี้สะดวกขึ้น ถ้าจะคอยการออกโฉนดให้เรียบร้อยอย่างเช่นทางเหนือจะต้องคอยนานไม่ทันเวลา... (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 158)

ในที่สุดรัฐบาลกลางก็เห็นด้วยกับแนวคิดดังกล่าวจึงยกเลิกนโยบายสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟและประกาศข้อบังคับชั่วคราวสำหรับการเพาะปลูกสวนใหญ่ สมพัศกร⁹ ที่ไรรณาแลนา ร.ศ.129 (พ.ศ. 2453) ในท้องที่มณฑลชุมพร นครศรีธรรมราช ภูเก็ตและปัตตานีโดยแสดงวัตถุประสงค์ของข้อบังคับที่ประกาศใช้ ดังนี้

... ด้วยการเพาะปลูกพืชผลพรรณที่สวนใหญ่ สวนสมพัศกร แลไรรณาในมณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี แลมณฑลภูเก็ตมีความเจริญขึ้นมากกว่าแต่ก่อน และมีผู้จับจองที่ดินทำการเพาะปลูกอยู่เนืองๆ ส่วนพระราชบัญญัติที่ดินจะได้ออกสำหรับทำการเพาะปลูกสืบไปนั้นกำลังร่างอยู่ ครั้นจะรออยู่จนสำเร็จบริบูรณ์ประกาศใช้พระราชบัญญัติ ก็จะไม่ทันกับความต้องการของอาณาประชาราษฎร์ที่มีความประสงค์จำทำการเพาะปลูก สมควรจะมีข้อบังคับขึ้นไว้ชั่วคราวสำหรับอนุญาตให้ราษฎรถือที่ดินทำการเพาะปลูกได้ตามประสงค์... (สจข., 2453: ร.6 กส.13.22/447)

พร้อมกันนั้นก็จัดให้มีกองข้าหลวงสำหรับประจำมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้นและส่งหลวงแผ้วพลภักดิ์ ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลนครศรีธรรมราชเป็นข้าหลวงเกษตร ข้าหลวงออกโฉนดและเป็นกรรมการตำแหน่งนาประจำมณฑลนครศรีธรรมราช ตามความในพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ลงวันที่ 2 มีนาคม ร.ศ.127 (พ.ศ. 2451) และมีผลบังคับใช้ในมณฑลนครศรีธรรมราชวันที่ 1 พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก 129 (พ.ศ.2453) (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27, ร.ศ.129: 1910) นับเป็นนโยบายเกี่ยวกับที่ดินลำดับแรกๆ ที่เริ่มมีความชัดเจนมากขึ้น ปัญหาเรื่องที่ดินภายในเมืองนครศรีธรรมราชจึงคลี่คลายลงส่งผลให้นายลงทุนมีความมั่นใจในการทำเกษตรมากยิ่งขึ้น จากข้อบังคับดังกล่าวปรากฏว่ามีผู้ขอจับจองที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกเป็น

⁹ สมพัศกร (ถูกต้องตามต้นฉบับ) ปัจจุบันใช้คำว่า สมพัศกร หมายถึงอากรสวนใหญ่เก็บจากผลของไม้ยืนต้นเป็นรายปี

จำนวนมาก รายใหญ่ที่ขอพื้นที่มากๆ เช่น ลิมซุ่นหงวน ขอจับจองที่ดิน ตำบลท่าจิว อำเภอเมือง เป็นจำนวน 2,000 ไร่เพื่อปลูกยางพารา (สจข., 2454: มร.6 กษ./10) จากนั้นเป็นต้นไปการเพาะปลูก ในเมืองนครศรีธรรมราชจึงยิ่งขยายตัวมากขึ้นกว่าเดิมหลายเท่า

เมื่อถึงปี พ.ศ.2456 ปรากฏว่าเมืองนครศรีธรรมราชได้กลายเป็นพื้นที่ทำการเกษตรที่ใหญ่ที่สุดในมณฑลนครศรีธรรมราช เห็นได้จากจำนวนเรื่องราวขอจับจองที่ดินและจำนวนใบเหยียบย่ำที่ได้ออกไปในปี พ.ศ.2456-2457

ตารางที่ 5 จำนวนเรื่องราวขอจับจองที่ดินมณฑลนครศรีธรรมราชและจำนวนใบเหยียบย่ำที่ออกในปี พ.ศ.2456-2457

เมือง	จำนวนเรื่องราวร้องขอจับจองที่ดิน		จำนวนใบเหยียบย่ำที่ออก	
	พ.ศ.2456	พ.ศ.2457	พ.ศ.2456	พ.ศ.2457
นครศรีธรรมราช	1,402	1,310	125	479
สงขลา	475	302	41	74
พัทลุง	243	128	7	7
รวม	1,120	1,740	173	560

ที่มา: สจข. (2458: มร.6 บ/11)

นอกจากการแก้ปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินในระยะหลังและส่งเสริมการลงทุนในด้านการเพาะปลูกในพื้นที่ขนาดใหญ่แล้วไม่ปรากฏว่ารัฐบาลมีนโยบายใดๆ ที่เป็นการพัฒนาด้านเกษตรกรรมที่ชัดเจนนักสำหรับราษฎรทั่วไป นอกจากส่งเสริมให้ราษฎรขุดคลองและบุกเบิกจับจองพื้นที่ทำนาให้ทั่วทั้งเมือง โดยกำหนดว่าหากผู้ใดขุดคลองได้ยาวเท่าใดก็จะยกที่นาสูงไปจากฝั่งคลอง 40 เส้นทั้ง 2 ฝั่งคลองให้ (สจข., ร.ศ.116: มร.5 ม.47/19) วิธีการดังกล่าวส่งผลให้ที่นาทั่วทั้งเมืองนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอำเภอปากพนังมีจำนวนเพิ่มขึ้นหลายพันไร่ในระยะแรก และขยายตัวมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2456 ทั่วทั้งเมืองมีพื้นที่นาถึง 337,165 ไร่ (สจข., 2458: มร.6 บ/11)

อย่างไรก็ตามหลังจากจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชที่รัฐบาลกลางเข้ามาดูแลราษฎรในท้องถิ่นอย่างใกล้ชิด ทำให้ทราบว่าราษฎรบางส่วนในเมืองนครศรีธรรมราชยังยากจนมากและไม่มีอาชีพที่แน่นอน ดังนั้นจึงเริ่มดำเนินการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชอีก 2 ชนิดซึ่งต่อไปจะกลายเป็นพืชเศรษฐกิจด้วย คือมะพร้าวและฝ้าย

ด้วยเหตุที่มะพร้าวเป็นสินค้าอีกชนิดที่มีการซื้อขายกันมาเป็นเวลานานทั้งในรูปของมะพร้าวผล มะพร้าวแห้ง และน้ำมันมะพร้าว อีกทั้งการปลูกมะพร้าวก็ไม่ใช้เรื่องยากเนื่องจากมะพร้าวสามารถเติบโตได้ดีในทุกพื้นที่ของเมืองนครศรีธรรมราชโดยไม่จำเป็นต้องดูแลเอาใจใส่มากนัก ดังนั้นในปี พ.ศ. 2453 รัฐบาลกลางจึงส่งเสริมให้ราษฎรที่ยากจนไม่มีพื้นที่ทำกิน ไม่มีทุนในการประกอบอาชีพก่อสร้างพื้นที่ป่าหรือจับจองพื้นที่ว่างเปล่าเพื่อปลูกมะพร้าวได้คนละไม่เกิน 2 ไร่ โดยทางการจะงดเว้นค่าธรรมเนียมหวงห้ามที่ดินให้ในปีแรกๆ ต่อมาเมื่อได้ผลผลิตแล้วจึงค่อยจัดเก็บที่ดินหลัง (สจข., 2456: ร.6 กษ.13/1167)

นอกจากการสร้างแรงจูงใจดังกล่าวแล้ว ทางราชการยังมีความพยายามให้ประชาชนหันมาปลูกมะพร้าวให้มากขึ้นอีก ในบางท้องที่โดยเฉพาะในอำเภอปากพนังมีการออกอุบายโดยกำหนดว่าถ้าผู้หนึ่งผู้ใดจะแต่งงานแล้วให้บอกกำนันเจ้าของท้องที่เสียก่อน แล้วให้กำนันพาตัวผู้ชายไปพบกรรมการอำเภอ ทางอำเภอก็จะชี้แจงแนะนำให้ปลูกมะพร้าว 20 ต้น กลัวย 20 กอ ถ้าไม่ปลูกก็ไม่อนุญาตให้แต่งงาน ส่วนสถานที่ปลูกก็แล้วแต่ผู้ชายนั้นต้องการไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ใด ถ้าผู้ชายยอมให้กำนันเซ็นชื่อรับรองไว้ในบัญชี วิธีนี้ปรากฏว่ามีผู้ปฏิบัติตามถึง 37 ราย (สจข., 2456: ร.6 กษ.13/1167)

นอกจากข้าวและมะพร้าว ฝ้ายยังเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดที่ชาวนครศรีธรรมราชเพาะปลูกกันด้วยวิธีดั้งเดิมมานานแล้ว เห็นได้จากรายงานราชการของพระยาสุมนัยวินิตเมื่อ พ.ศ. 2440 ก็มีฝ้ายปรากฏอยู่ในรายการสินค้าที่ซื้อขายกันภายในเมืองนครศรีธรรมราชด้วย เป็นจำนวนถึง 52,190 ชั่ง คิดเป็นเงิน 782 บาท (มูลนิธิตักษิณคดีศึกษา, 2544: 59) ดังนั้นรัฐบาลกลางจึงเห็นช่องทางในการพัฒนาฝ้ายเพื่อให้เป็นสินค้าออกอีกชนิดหนึ่งจึงได้พยายามส่งเสริมให้ราษฎรปลูกฝ้ายให้มากขึ้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความพยายามส่งเสริมให้ปลูกฝ้ายในทุกท้องที่ แต่ปรากฏว่าราษฎรกลับไม่นิยมปลูกฝ้ายเท่าใดนัก จะมีก็แต่ในพื้นที่ปากพนังเพียงอำเภอเดียวเท่านั้น (สจข., ร.ศ.130: กส.13/905) ส่วนพันธุ์ฝ้ายเดิมมีแต่พันธุ์ฝ้ายไทย ทางกระทรวงเกษตรธิการก็ได้สนับสนุนโดยส่ง

ฝ้ายพันธุ์เขมรมาให้ทดลองปลูกในปี พ.ศ.2454-2455 แต่ก็ไม่ได้ผลมากนัก ราษฎรยังคงนิยมปลูกฝ้ายพันธุ์ไทยมากกว่าเนื่องจากฝ้ายพันธุ์เขมรเป็นเมล็ดพันธุ์ฝ้ายเสียมาก เพาะปลูกไม่ค่อยงอกงาม บางส่วนที่งอกก็มีผลน้อยและหนักกว่าฝ้ายพันธุ์ไทย สำหรับฝ้ายพันธุ์ไทยนั้นเป็นไม้ล้มลุก ราษฎรสามารถเพาะปลูกในนาภายหลังจากการเกี่ยวข้าวถือเป็นอาชีพเสริม ฝ้ายพันธุ์ไทยมีอายุเพียง 4-5 เดือนเท่านั้น เมื่อเก็บฝ้ายเสร็จก็พอดีกับฤดูทำนา สามารถตัดต้นฝ้ายทิ้งเพื่อทำนาต่อไปได้เลย (สจข., 2456: กส.13/1167)

การไปรษณีย์โทรเลข

นอกจากการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมและส่งเสริมการเพาะปลูก การไปรษณีย์โทรเลขก็เป็นสิ่งแรกๆ ที่รัฐบาลให้ความสนใจจัดสร้างขึ้น กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2438 รัฐบาลมีนโยบายจัดสร้างโทรเลขในจังหวัดนครศรีธรรมราชขึ้น โดยกระทรวงมหาดไทยได้มีหนังสือมอบให้พระยาศรีธรรมราชจัดสร้างสายโทรเลขตามงบประมาณที่ได้ขอไว้ แต่ยังไม่ได้นำมาดำเนินการจัดสร้างก็เกิดมีการปฏิรูปการปกครองและจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชเสียก่อน อย่างไรก็ตาม รัฐบาลกลางก็ได้มอบหมายให้พระยาสุเมธมนตรีวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลดำเนินการจัดสร้างต่อโดยมีการวางสายโทรเลขในเบื้องต้นใน 3 อำเภอทางตอนเหนือ คือ อำเภอกลาย อำเภอลิชล และอำเภอเมือง ส่วนสายตอนใต้จรดพรหมแดนเมืองสงขลา คือ อำเภอเขาพังไกร อำเภอเบ็ช้ด (ปากพนัง) อำเภอเมืองสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2441 (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 40-41)

ในระยะแรกกิจการไปรษณีย์โทรเลขที่เปิดดำเนินการมักใช้ในการติดต่อสื่อสารของทางราชการเสียเป็นส่วนใหญ่ เอกชนไม่ได้ใช้ประโยชน์จากบริการเหล่านี้มากนัก ดังนั้นที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขในแต่ละจังหวัดภายในมณฑล เช่น สงขลาและพัทลุงจึงตั้งอยู่ในบริเวณอำเภอเมืองเพียงแห่งเดียวเท่านั้น แต่สำหรับจังหวัดนครศรีธรรมราชยังมีการตั้งที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขขึ้นอีกแห่งหนึ่งในอำเภอปากพนังเมื่อปี พ.ศ. 2455 (สจข., 2458: มร.6 บ/11) เพื่อรองรับความเติบโตทางการค้าและอำนวยความสะดวกให้พ่อค้าสามารถติดต่อทำการค้าหรือแจ้งข่าวสารระหว่างประเทศได้รวดเร็วขึ้น ดังรายงานราชการแผนกไปรษณีย์โทรเลขประจำปี พ.ศ. 2457 ของหลวง สรวัดธุวิวิจารณ์ ตอนหนึ่งความว่า

...ในมณฑลนครศรีธรรมราชมีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข 4 ตำบล คือ 1. ตั้งอยู่ที่เมืองสงขลา 2. เมืองนครศรีธรรมราช 3. เมืองพัทลุง 4. อำเภอปากพนัง, ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขอำเภอปากพนังนั้น เพิ่งเปิดทำการเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2455 แต่ในเวลานี้ สังเกตดูการค้าขายของพวกพ่อค้าอำเภอปากพนัง ซึ่งใช้โทรเลขติดต่อกับต่างประเทศ เช่น เมืองสิงคโปร์ เปนต้น เจริญขึ้นเสมอ เงินรายได้ค่าโทรเลข ซึ่งเก็บได้จากพวกพ่อค้านั้นสูงกว่าเมืองพัทลุงแทบทุกเดือน เห็นได้ว่าการค้าขายของอำเภอปากพนังเจริญขึ้นกว่าพัทลุงมาก...

การตั้งที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขที่อำเภอปากพนังนับเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่พ่อค้าและเป็นการส่งเสริมให้เศรษฐกิจบริเวณนี้รุ่งเรืองขึ้นไปอีก บรรดาพ่อค้ายินยอมมาใช้บริการเพิ่มขึ้น นอกจากการไปรษณีย์โทรเลขแล้ว การส่งรษณีย์ยังเป็นบริการที่ได้รับความนิยมเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ รัฐบาลสามารถจัดเก็บค่าบริการไปรษณีย์โทรเลขและรษณีย์ของจังหวัดนครศรีธรรมราชได้เพิ่มขึ้นเกือบทุกปีตามสภาวะการขยายตัวทางการค้า เช่น พ.ศ. 2456 จัดเก็บได้เป็นจำนวนเงิน 32,065 บาท 39 สตางค์ และพ.ศ. 2457 จัดเก็บได้เป็นเงิน 67,291 บาท 93 สตางค์ เป้นต้น (สจข., 2458: มร.6 บ/11) อย่างไรก็ตามเมื่อกิจการเหมืองแร่ดีบุกในอำเภอร่อนพิบูลย์เจริญขึ้น รัฐบาลจึงเปิดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขขึ้นที่อำเภอร่อนพิบูลย์อีก 1 แห่งในปี พ.ศ. 2460 (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 34 , 2460: 549)

การยกเลิกบ่อนการพนัน

การพนันเป็นสิ่งที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานด้วยชาวสยามมีนิสัยรักความสนุกสนานและการเสี่ยงโชค แต่เดิมเป็นการพนันกลางแจ้ง เช่น ต่อยมวย ชนไก่ กัดปลา เป็นต้น ต่อมาเมื่อชาวจีนนำเอาการพนันในร่ม เช่น กำถั่ว ไพ่ โปเข้ามาเผยแพร่ ชาวสยามก็รับเข้าไปในวิถีชีวิตอย่างง่ายดาย รัฐบาลสยามบางยุคสมัยก็ปล่อยให้มีการเปิดบ่อนเล่นพนันกันอย่างกว้างขวาง เนื่องจากเห็นว่าในเวลาที่ประชากรมีไม่มากนักสิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดย่านตลาด มีผู้คนไปมาครึกครื้น เงินตราสะพัด เศรษฐกิจมีความเคลื่อนไหว นอกจากนั้นยังทำรายได้แก่ทางราชการโดยไม่ต้องลงทุนแต่อย่างใด อีกทั้งราษฎรก็เต็มใจจะจ่ายให้โดยไม่ต้องบังคับ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในเรื่องว่าด้วยคุณและโทษของหวยและบ่อนเบี้ยซึ่งมีเนื้อความบางส่วนดังนี้

... เป็นอุบายการเก็บภาษีจากรายกรอย่างหมดจด (ที่ว่าหมดจดไม่ได้หมายความว่าดี) ถ้าหากว่าประสงค์แต่จะให้ได้เงินเป็นประมาณแล้ว ไม่มีวิธีเก็บภาษีอย่างอื่นจะสะดวก ยิ่งกว่าอากรหอยและบ่อนเบี้ยเพราะรัฐบาลไม่ต้องตั้งพิศอัตราเรียกเร่งรบกวนให้รายกรบ่นว่าเดือดร้อน รายกรก็พากันสมัครหาเงินมาเสียให้รัฐบาล แม้สิ้นเนื้อประดาตัวที่สุดถึงต้องขายสมบัติบ้านช่องตลอดจนขายตัวเอง ก็ยังเต็มใจที่จะเสียภาษี...

ถึงแม้จะตระหนักดีว่าอุบายมุขเหล่านี้เป็นการมอมเมารายกรให้เกียจคร้าน เสียทรัพย์โดยไร้เหตุและเป็นหนทางนำไปสู่การประพฤติชั่ว แต่เนื่องจากในยามที่รายได้จากภาษีอากรยังไม่มากนัก รัฐบาลยังต้องการอากรเหล่านี้ไปใช้ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ดังมีหลักฐานระบุไว้ เช่น ในกรณีการพระราชพิธีพระบรมศพในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังนี้

...บ่อนเบี้ยต้นเดือนหก 10 วัน ได้ 25 ชั่ง 15 ตำลึง 1 บาท เอาไปใช้จ่ายนี้กรมวังเบิกการพระบรมศพเลี้ยงพระสงฆ์คู่สวดเวลาเช้า-เพล วันละ 28 รูป 10 วัน สำหรับของควา 280 สำหรับฯ ละ 1 สลึง เงิน 17 ตำลึง 2 บาท เป็น 2 ชั่ง 3 ตำลึง 3 บาท น้ำยาวันละ 3 สลึง 10 วัน เงิน 1 ตำลึง 3 บาท รวม 2 ชั่ง 5 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง หมากพลูอังคาส ฉันทเช้า-เพล วันละ 28 ชอง ... เลี้ยงช่างทำพระเบญจวันละ 176 คน ... (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เล่ม 3 จุลศักราช 1171-1174, 2528: 52)

ประกอบกับอากรบ่อนเบี้ยที่ทำรายได้ให้รัฐบาลกลางมากขึ้นเรื่อยๆ ดังที่มีการประมาณการกันว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่าเป็นเงินถึงปีละ 260,000 บาท และเพิ่มเป็นปีละ 400,000 บาทในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, 2542: 484) หากมีการยกเลิกบ่อนเบี้ยเสียรัฐบาลก็เกรงจะกระทบกับรายได้แผ่นดิน จึงมีการอนุญาตให้เปิดบ่อนการพนันกันอย่างแพร่หลายต่อไป

ที่นครศรีธรรมราชก็เช่นเดียวกัน ทั้งที่สภาพธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การประกอบอาชีพเกษตรกรรม แต่ราษฎรชาวไทยซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่กลับไม่สามารถจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์มากนัก เนื่องจากมีอุปสรรค คือ ราษฎรชอบเล่นการพนัน ไม่ยอมประกอบสัมมาอาชีพ ดังที่มีการรายงานเข้าไปยังรัฐบาลกลางว่ารายได้จากบ่อนเบี้ยในพื้นที่นี้ดูเหมือนจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วมากกว่าภาษีอากรชนิดอื่นๆ (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา,

2544: 47) ในที่สุดปัญหาดังกล่าวได้มีการรายงานเข้าสู่ที่ประชุมเทศบาลเมื่อ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) มีเนื้อความดังนี้

... หัวเมืองทางนี้ที่ดินก็บริบูรณ์ ผู้คนก็มาก แต่ราษฎรพื้นเมืองเป็นคนขัดสนยากจน ไม่มีทุนจะทำการเพาะปลูกให้สินค้าเจริญรุ่งเรืองขึ้น การที่รัฐบาลจะจัดการบำรุงบ้านเมือง ก็คือจะต้องบำรุงการเพาะปลูก การทำมาค้าขายให้มากขึ้น ถ้าทุนของราษฎรไม่มีอยู่ตราบใด ก็คงไม่สามารถทำการให้เจริญได้ และถ้าบ่อนเบี้ยยังคงมีอยู่ตราบใด ก็ยากที่ราษฎรจะมีทุนได้ บ่อนเบี้ยเป็นข้าศึกโดยตรงต่อประโยชน์ของบ้านเมือง จำเป็นต้องคิดเลิกให้จงได้... (กระทรวงมหาดไทย, รายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ. 116: 22)

เมื่อพิจารณาแล้วว่าการพนันเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมแก่ประชาชน อีกทั้งยังขัดขวางความเจริญทางเศรษฐกิจและเป็นบ่อเกิดของปัญหาสังคมภายในพื้นที่ รัฐบาลกลางจึงได้ลงมือยกเลิกบ่อนการพนันภายในเมืองนครศรีธรรมราชจนหมดสิ้นใน พ.ศ. 2441 ยกเว้นการชนโคกีฬาท้องถิ่นขออนุญาตนิยมนิยามที่แม้จะเข้าข่ายการพนันแต่ก็ได้รับการยกเว้นให้มีการจัดแข่งขันได้เดือนละครั้ง โดยให้หลักกติกาและพ่อค้าที่มีชื่อในจังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นคณะกรรมการจัดการแข่งขันในแต่ละนัดเพื่อนำรายได้ค่าหัวมาพัฒนาถนนหนทางและบุคคลต่าง ๆ (ภูวคณ ทรวงประเสริฐ, 2529: 28)

อย่างไรก็ตาม เมื่อถึง ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ทางรัฐบาลกลับต้องมีการอนุญาตให้ตั้งบ่อนเบี้ยขึ้นอีกครั้งในเขตที่มีการทำเหมืองแร่ เช่น อำเภอร่อนพิบูลย์ ทั้งนี้เนื่องจากการร้องเรียนจากนายเหมืองว่าประสบปัญหาขาดแคลนแรงงาน กล่าวคือ แต่เดิมกุลิจินภายในเหมืองเริ่มใช้เวลาว่างจากการทำงานเล่นการพนันจนเคยตัว เมื่อมีพระบรมราชโองการให้ยกเลิกบ่อนเบี้ยทั่วทั้งมณฑล พวกกุลิจินเหล่านี้จึงไม่อยากทำงานอยู่ในเหมืองอีกต่อไป กิจการเหมืองแร่ที่ต้องอาศัยแรงงานจากกุลิจินเหล่านี้จึงซบเซาลงไปด้วย อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการอนุญาตให้มีการเล่นการพนันและให้มีบ่อนเบี้ยในบางพื้นที่ของเมืองหลังจากประกาศยกเลิกแต่ก็ไม่ได้ทำให้ราษฎรภายในพื้นที่ติดการพนันเหมือนในระยะแรก แรงงานส่วนใหญ่หันไปประกอบอาชีพในภาคเกษตรกรรมมากขึ้น คติความต่างๆ ลดน้อยลง สังคมมีความสงบเรียบร้อยขึ้น ภาพรวมทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชก็มีการพัฒนาดีขึ้นด้วย

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2460

จากการพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เช่น การขุดคลอง การทำถนน การไปรษณีย์ โทรเลข ฯลฯ ตลอดจนการแก้ปัญหาที่ดินทำกินและส่งเสริมการเพาะปลูกภายหลังจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช ส่งผลให้สภาพเศรษฐกิจในเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมซึ่งสามารถพิจารณาความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ดังนี้

ด้านเกษตรกรรม

เนื่องจากเมืองนครศรีธรรมราชมีภูมิประเทศที่เหมาะสม มีทรัพยากรน้ำและดินที่อุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะดินที่มีความเหมาะสมในการทำการเกษตร กล่าวคือ พื้นที่ 1 ใน 3 เหมาะแก่การทำสวน อีกเกือบ 1 ใน 3 เหมาะแก่การทำนา (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 10) ดังนั้นเมื่อได้รับการส่งเสริมและพัฒนาภายหลังการปฏิรูปการปกครองและจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช การเกษตรกรรมไม่ว่าจะเป็นการทำนา ทำสวน หรือแม้แต่การเลี้ยงสัตว์ก็ขยายตัวเติบโตขึ้น เพียงไม่กี่ปีนครศรีธรรมราชก็กลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรส่งออกนารายได้แก่รัฐบาลเป็นจำนวนมาก โดยจะเห็นการเปลี่ยนแปลงของกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นอาชีพหลักของราษฎรชาวนครศรีธรรมราชด้านเกษตรกรรมได้ ดังนี้

การเพาะปลูก ภายหลังปี พ.ศ. 2439 การเกษตรกรรมภายในเมืองนครศรีธรรมราชมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่องทั้งด้านการเพาะปลูกและการปศุสัตว์ แต่ที่เห็นเด่นชัดที่สุดได้แก่การเพาะปลูก เนื่องจากลักษณะทางภูมิศาสตร์ของเมืองนครศรีธรรมราชที่มีความหลากหลายประกอบด้วยมีปริมาณน้ำฝนที่มากเพียงพอเนื่องจากอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือเอื้ออำนวยต่อการปลูกพืชแทบทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นพืชสวน พืชไร่ โดยเฉพาะข้าวซึ่งถือเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด อย่างไรก็ตามหากพิจารณาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2439-2460 สามารถพิจารณาได้จากพืชเศรษฐกิจ 3 ได้แก่ ข้าว มะพร้าวและฝ้าย

ข้าว ข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญเป็นอันดับที่ 1 ของเมืองนครศรีธรรมราช หลังจากปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นไป ที่มีการขุดคลองและบุกเบิกพื้นที่ป่าทั่วทั้งเมือง ทำให้มีการขยายพื้นที่นาเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ด้วยเหตุที่เมืองนครศรีธรรมราชมีลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลายจึงมีวิธีการทำนา

แตกต่างกัน สามารถแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ นาปี (นาหยาม) นาปรัง¹⁰และนาไร่¹¹แต่ในที่นี้จะอธิบายถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการทำนาปี ซึ่งเป็นวิธีการที่ชาวนาเมืองนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่อำเภอปากพนังซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่ใหญ่ที่สุดนิยมทำมากที่สุดเพียงวิธีเดียวพอสังเขป ดังนี้

การทำนาปีหรือนาหยามในเมืองนครศรีธรรมราชเหมือนกับการทำนาทั่วๆ ไปในบริเวณภาคใต้ฝั่งตะวันออกต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ดังนั้นจึงต้องเริ่มลงมือทำนากันตั้งแต่ต้นฤดูฝน โดยเริ่มไถนากันตั้งแต่เดือน 6 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ฝนยังไม่มากไม่มีน้ำขังในนา เป็นการไถแห้งเพื่อให้หญ้าตาย เมื่อฝนเริ่มตกชุกในราวเดือน 8 ก็เริ่มไถคราดให้ดินแตกร่วนเป็นโคลนตมสำหรับหว่านกล้า¹² จากนั้นก็ปล่อยให้พันธุ์ข้าวหยั่งรากและแตกใบอ่อน ในระยะนี้จะต้องคอยควบคุมระดับน้ำในนาให้เหมาะสม เมื่อต้นข้าวสูงประมาณ 1 ฟุตจึงถอนกล้าออกเพื่อนำไปปักดำในแปลงนาที่เตรียมไว้ต่อไป นาปีต้องอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก ถ้าปีใดน้ำฝนบริบูรณ์ข้าวจะสุกเก็บเกี่ยวได้ในราวเดือนยี่หรือเดือน 3 ส่วนพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงและหุงขึ้นหม้อ เช่น ข้าวนางฝ้าย ข้าวกลีบเมฆหนัก ข้าวนางหมุยดอกแฝก ข้าวดอกอ้อ เป็นต้น

สำหรับการเก็บเกี่ยวผลผลิต ชาวนาเมืองนครศรีธรรมราชใช้กะในการเก็บข้าวเหมือนกับชาวนาเมืองภูเก็ตและเมืองอื่นๆ ในภาคใต้ด้วยมีวัฒนธรรมความเชื่อในเรื่องแม่โพสพเหมือนกัน คือ การใช้กะทำให้แม่โพสพไม่ตกใจจะได้ผลผลิตสูง ดังที่หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์รายงานต่อส่วนกลางมีเนื้อความดังนี้

...เป็นลัทธิของชาวนาฉันทลภูเก็ต เชื่อถนัดกันว่า แม่ประสกออาจจะให้ตีให้ร้ายแก่คนได้ที่สุดจนเป็นเมล็ดเข้าแล้วหนีหายไปก็ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าสู่กชาวนา...ต้องทำพิธีทำขวัญเข้าเสียก่อน และต้องเก็บเข้าที่ละรวงด้วยกะจะเกี่ยวด้วยเคียวที่ละกออย่างในฉันทลขึ้นในเป็นไม่ได้ เข้าจะตกใจจะหนีจะหายจะให้โทษอะไรต่างๆ ... (สจข., ร.ศ.129: ร.5 กศ.5/34)

¹⁰ นาปรัง คือ การทำนาในพื้นที่ที่มีน้ำขังตลอดทั้งปีและต่อเนื่องกับแหล่งน้ำใหญ่

¹¹ นาไร่ คือ การปลูกข้าวในบริเวณพื้นที่เชิงเขาหรือไหล่เขา มักเป็นที่สูงๆ ต่ำๆ บางส่วนแคบบางส่วนกว้างไม่สามารถทำนาด้วยวิธีไถหรือทำคันกั้นน้ำเป็นแปลงใหญ่ๆ ได้

¹² กล้าน้ำ คือ พันธุ์ข้าวที่เตรียมไว้สำหรับปลูก ทำโดยนำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปแช่น้ำ 1-2 คืนแล้วนำขึ้นมาวางไว้ในที่ร่มลมไม่โกรกเพื่อให้เมล็ดข้าวแตกหน่อ เมื่อแตกหน่อดีแล้วก็นำไปหว่านในแปลงเพาะกล้า

ความเชื่อดังกล่าวของชาวนาทำให้เจ้าหน้าที่จากส่วนกลาง ซึ่งมีความเคยชินกับการใช้เคียวเกี่ยวข้าวไม่เข้าใจ ถึงกับมองว่าไร้เหตุผลและถือเป็นภาระที่จะต้องทำให้ราษฎรเปลี่ยนไปใช้เคียวแทนแกะ ตามความในรายงานหลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์ว่า

... ข้าพเจ้าได้ชี้แจงว่าไม่ควรจะเชื่อถือในสิ่งไม่มีประโยชน์เช่นนี้...ชาวนาในมณฑลกรุงเทพฯ หรือมณฑลอื่นๆ เกี่ยวข้าวด้วยเคียวได้และไม่ปรากฏว่า แม่ประสกได้ให้ร้ายแก่ผู้เกี่ยวข้าวด้วยเคียวได้ มีแต่ความมั่งคั่งบริบูรณ์ ก็เหตุใดเล่าแม่ประสกจะมาให้ร้ายให้โทษแก่ชาวรามณฑลภูเก็จ...เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องแนะนำและบังคับ และรับผิดชอบตามเมืองๆ ให้ใช้เคียวให้จงได้... (สจข., ร.ศ.129: ร.5 กส.5/34)

สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชก็เช่นเดียวกัน การเกี่ยวข้าวด้วยแกะนับเป็นอุปสรรคสำคัญของการเกี่ยวเกี่ยวผลผลิตในสายตาของข้าหลวงเทศาภิบาล ดังที่พระวิจิตรวรสาส์นรายงานต่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในปี พ.ศ.2438 ความบางส่วนว่า

... นาปีนี้บริบูรณ์ทั่วกันหมดถึงแก่เก็บไม่ทัน ต้องขายเข้าในนาที่มีบ้างมากที่แขวงเมืองนคร... ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งราษฎรชาวเมืองนครมาพากันนิยมในการเก็บเข้า ไม่เกี่ยวเหมือนแถบข้างเหนือ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปยืนดูเขาเก็บออกไร่คาญในตาпенลันเกล้าฯ เสมอ ยืนดูคนมีท้าวบริบูรณ์คืออยู่แต่ไม่เดินใช้กลานหรือคุกเขาไปตามถนนอยู่เช่นกัน ถ้าได้เดินดูเข้าไร่หนึ่งฝีมือเก็บเร็วๆ อยู่ใน 4 ใน 5 วันจึงจะแล้ว ถ้าเกี่ยววันเดียวหรือวันครึ่งก็แล้วเสร็จ ทราบเกล้าฯ ว่าเมื่อครั้งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ออกมาตรวจราชการก็ได้บ่นอยู่ตลอดเวลาจนถึงกลับเข้าไปในกรุงเทพฯ ... (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.47/14)

ความไม่เข้าใจในเหตุผลที่แท้จริงดังกล่าวทำให้ข้าหลวงเทศาภิบาลพยายามเปลี่ยนแปลงวิธีการเกี่ยวข้าวโดยเสนอแนวคิดที่ว่า ถ้าผู้ใดใช้แกะเกี่ยวข้าวจะเก็บภาษีร้อยละ 10 แต่ถ้าใช้เคียวเกี่ยวข้าวจะไม่เก็บภาษีเพื่อเป็นการจูงใจให้ราษฎรหันมาใช้เคียวแทน นอกจากนั้นยังขออนุญาตจากส่วนกลางกำหนดให้แต่ละเมืองมีช่างตีเหล็กแห่งละคนสำหรับตีเคียวขายรวมไปถึงชี้แจงวิธีใช้และจัดให้มีคนไปคอยเฝ้าดู (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2520: 12) อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอแนะดังกล่าวไม่ได้รับความเห็นชอบจึงไม่ได้นำไปบังคับใช้ ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงความเห็นไว้ว่า

...ฉันเห็นว่า การที่ราษฎรใช้เหล็กเกาะเก็บเข้าในนํ้านั้น ย่อมจะต้องใช้ด้วยประกอบ เหตุผลอันจำเป็น จนเป็นธรรมเนียมที่ใช้กันมาจนชั่วบุตหลาน คงจะไม่เป็นเพราะความงี้ อย่างเดียว ราษฎรเหล่านั้นเชื่อว่าจะไม่รู้จักเกี่ยว ก็หาไม่ได้ ย่อมจะรู้จักแต่หากมีเหตุจำเป็น ให้ใช้ไม่ได้หรือจะใช้เกาะเหล็กเก็บเข้าได้ดีกว่า ที่คิดเห็นในเวลานี้ที่เขาเก็บรวงเข้า ไม่ต้อง ถึงต้นเข้านั้นก็มีประโยชน์ที่ไม่ต้องนวดเข้า เป็นต้น... (สจข., ร.ศ.115: ร.5 มท.47/17)

ในความเป็นจริงการที่ชาวนาเมืองนครศรีธรรมราชใช้เกาะเก็บข้าวถือเป็นภูมิปัญญาที่ สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณซึ่งพออธิบายเป็นเหตุผล 3 ประการดังนี้

ประการที่ 1 การใช้เกาะเก็บข้าวสามารถเก็บข้าวได้ทั้งหมด ตกหล่นน้อยที่สุด

ประการที่ 2 ไม่เปลืองเนื้อที่เก็บรักษาข้าวในยุ้งฉางเพราะไม่มีฟางและใบข้าวเหมือนเกี่ยว ด้วยเกี่ยว

ประการที่ 3 พันธุ์ข้าวที่ชาวนาเมืองนครศรีธรรมราชปลูกนั้นแตกต่างจากพันธุ์ข้าวที่ปลูก ในภาคกลางตรงที่เมื่อข้าวสุก รวงข้าวแก่ รวงข้าวจะกรอบถ้าจับต้นข้าวรวบแล้วเกี่ยวด้วยเกี่ยวรวง ข้าวจะหักเมล็ดข้าวจะร่วงหล่น คงได้แต่ฟางข้าวมากกว่าเมล็ดข้าว

สำหรับการขยายพื้นที่ปลูกข้าว นับตั้งแต่จัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชนั้นไม่มีหลักฐาน ระบุไว้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม จากรายงานราชการที่ปรากฏในบางช่วงเวลา เช่น พ.ศ. 2456 แสดงให้เห็นว่านครศรีธรรมราชได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้เรียบร้อยแล้ว

ตารางที่ 6 จำนวนเนื้อที่นาและไร่ข้าวในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2456

เมือง	รายการ	จำนวนเนื้อที่นาและไร่ข้าว		
		ไร่	งาน	วา
นครศรีธรรมราช	เนื้อที่เพาะปลูก	337,165	2	25
	เนื้อที่ลัดหย่อน	7,792	2	25
	เนื้อที่คงเรียกเงินอากร	329,333	-	-
สงขลา	เนื้อที่เพาะปลูก	192,049	-	50
	เนื้อที่ลัดหย่อน	743	3	25
	เนื้อที่คงเรียกเงินอากร	191,305	-	75
พัทลุง	เนื้อที่เพาะปลูก	108,984	-	75
	เนื้อที่ลัดหย่อน	6,709	-	25
	เนื้อที่คงเรียกเงินอากร	102,275	-	50
รวมทั้งสิ้น	เนื้อที่เพาะปลูก	638,198	3	50
	เนื้อที่ลัดหย่อน	15,245	2	25
	เนื้อที่คงเรียกเงินอากร	622,953	1	25

ที่มา: สจข. (2458: มร.6 บ/11)

ถึงแม้ว่าเมืองนครศรีธรรมราชจะมีการปลูกข้าวในหลายท้องที่ แต่แหล่งปลูกและค้าข้าวที่ใหญ่ที่สุดภายหลังการปฏิรูปการปกครอง ได้แก่ อำเภopakพนัง ซึ่งเป็นรอยต่อระหว่างเมืองสงขลาและเมืองพัทลุง (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 30) หลังทศวรรษ 2440 ท้องที่ปากพนังก็สามารถผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ (Diplomatic and consular report, 1909)

ถึงแม้การทำนาปลูกข้าวจะต้องอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก หากปีใดเมื่อสภาพดินฟ้าอากาศเอื้ออำนวยผลผลิตข้าวก็จะมีปริมาณมาก ในทางตรงกันข้ามหากปีใดฝนมากหรือน้อยเกินไปอาจทำให้ผลผลิตข้าวเสียหายเกิดภาวะอดอยากในบางท้องที่ได้ แต่สถานการณ์ดังกล่าวกลับเกิดขึ้นในท้องที่ปากพนังน้อยมาก ตัวอย่างเช่น ในกรณีที่เกิดน้ำท่วมในปี พ.ศ.2453 ตามด้วยภาวะฝนแล้งตอนกลางปีทำให้ข้าวในพื้นที่ภาคใต้ฝั่งตะวันออกโดยเฉพาะท้องที่เมืองสงขลาทำนาได้ผลเพียงร้อยละสิบเท่านั้น ส่วนเมืองพัทลุงซึ่งเดิมสามารถผลิตข้าวเลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมืองก็อยู่ใน

สถานการณ์เดียวกัน นอกจากนั้นบางส่วนของเมืองนครศรีธรรมราช เช่น อำเภออ่อนพิบูลย์ อำเภอทุ่งสง ขาดแคลนข้าวอย่างหนัก ปรากฏว่าทุกท้องที่ดังกล่าวได้ข้าวจากปากพนังไปช่วยเหลือทั้งสิ้น และข้าวในปากพนังก็ยังมีเหลือเพียงพอสำหรับส่งไปขายที่สิงคโปร์อีกด้วย (สจข., ร.ศ.130: ร.5 กษ.3/446)

มะพร้าว นอกจากข้าวจะกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดภายหลังการปฏิรูปการปกครอง มะพร้าวยังเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดที่ชี้ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการส่งเสริมของรัฐบาลกลางได้เป็นอย่างดี จากแนวความคิดให้ราษฎรที่ยากจนไม่มีทุนในการประกอบอาชีพสามารถปลูกมะพร้าวได้ไม่เกินคนละ 2 ไร่ โดยงดค่าธรรมเนียมหวงห้ามที่ดินในปีแรกให้เมื่อ พ.ศ. 2453 ผลปรากฏว่าเมื่อถึงปี พ.ศ. 2456 มีสวนมะพร้าวในเมืองนครศรีธรรมราชเพิ่มขึ้นเป็น 37,745 ไร่ คิดเป็นจำนวน 509,123 ต้น สามารถส่งผลมะพร้าวและเนื้อมะพร้าวแห้งไปขายที่ฟิลิปปินส์ ชวา และปีนัง (เทศาภิบาล เล่ม 10, ร.ศ.129: 297)

ตารางที่ 7 แสดงจำนวนมะพร้าวที่ราษฎรเพาะปลูกในเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2456

อำเภอ	จำนวน (ต้น)	เนื้อที่โดยประมาณ (ไร่)
เมือง	107,660	8,533
อ่อนพิบูลย์	16,370	1,467
ทุ่งสง	32,176	1,654
กลาย	104,004	18,293
สิชล	137,767	5,142
ปากพนัง	30,156	1,014
พังไกร	17,990	1,642
รวม	509,123	37,745

ที่มา: สจข. (2456: กศ.13/1167)

หลังจากการสำรวจในครั้งนี้ปรากฏว่าในปีเดียวกันมีการปลูกมะพร้าวเพิ่มขึ้นอีก รวมกับเนื้อที่เดิมที่มีการสำรวจเมื่อต้นปีพบว่ามีเนื้อที่เพิ่มขึ้นประมาณ 49,221 ไร่ 50 วา คิดเป็นจำนวนมะพร้าวถึง 596,640 ต้น (สจข., 2458: มร.6 บ/11)

ฝ้าย สำหรับฝ้ายพบว่าการส่งเสริมของรัฐบาลไม่เป็นผลนัก ฝ้ายที่ราษฎรปลูกทั้งหมดยังเป็นฝ้ายพันธุ์ไทย ไม่ใช่พันธุ์ฝ้ายเขมรและท้องที่อำเภอปากพนังก็ยังคงเป็นเพียงอำเภอเดียวที่ราษฎรนิยมปลูกฝ้าย อย่างไรก็ตาม ผลผลิตฝ้ายในท้องที่นี้ก็ยังมียังมีปริมาณมากพอที่จะส่งไปขายยังต่างประเทศได้ โดยทั้งหมดมีตลาดสำคัญอยู่ที่สิงคโปร์ มีรายงานเกี่ยวกับสินค้าฝ้ายส่งออกของมณฑลนครศรีธรรมราช¹³ ดังนี้

ตารางที่ 8 จำนวนฝ้ายที่เพาะปลูกและส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2449-2452

ค.ศ.	พ.ศ.	จำนวน (ตัน)	มูลค่า (ปอนด์)
1906-1907	2449-2450	557	7,779
1907-1908	2450-2451	434	8,517
1908-1909	2451-2452	588	7,972

ที่มา: Annual Series (No.433)

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากปริมาณการส่งออกฝ้ายในปีต่อๆ มาจากบัญชีจำหน่ายฝ้ายของมณฑลนครศรีธรรมราชซึ่งมีข้อมูลเพียง 3 ปีเท่านั้น (พ.ศ.2456-2458) เห็นได้ว่าปริมาณสินค้าฝ้ายมีจำนวนไม่คงที่นัก ยิ่งภายหลังจากปี พ.ศ.2458 ไม่ปรากฏรายงานเกี่ยวกับการค้าฝ้ายเมืองนครศรีธรรมราชเลย ทั้งทางเรือหรือแม้แต่เส้นทางรถไฟที่เป็นทางเลือกใหม่ในการขนส่ง ทั้งที่ในบางเมืองใช้ช่องทางนี้ในการส่งฝ้าย นอกจากนี้หากพิจารณาจากจำนวนเครื่องหีบฝ้ายที่มีอยู่เพียง 1 เครื่องไม่มีรายงานว่าเพิ่มขึ้นเลย ประกอบกับข้อเสนอแนะของพระยาประจักษ์จักรจักร ผู้ว่าราชการเมืองในขณะนั้นที่พยายามจูงใจให้ราษฎรปลูกฝ้ายโดยเสนอแก่สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชว่า “เมื่อราษฎรคนใดทำประโยชน์ในการเพาะปลูกฝ้ายถึง 100 ไร่ขึ้นไปเจ้าของควรจะได้รางวัลเป็นของหรือเงินราคาราว 100 บาท” ไม่ปรากฏว่าได้รับการตอบสนองจากราชสำนัก ยิ่งไปกว่านั้น ฝ้ายยังมีปัญหาด้านราคา กล่าวคือ เมื่อนำฝ้ายไปขายแก่โรงงานก็มักถูกกดราคาอยู่เสมอ โดยผู้ที่นำฝ้ายไปหีบไม่ต้องเสียค่าจ้าง แต่เจ้าของโรงงานหีบฝ้ายจะให้ราคาเพียง 4 บาทเท่านั้น ชาวไร่ที่ต้องการเงินสดก็จำเป็นต้องขาย ส่วนผู้ที่ไม่พอใจก็ส่งฝ้ายไปจำหน่าย

¹³ แม้จะเป็นสินค้าออกในนามของมณฑล แต่ระยะนี้พบว่าเมืองพัทลุงและสงขลาไม่มีการส่งฝ้ายออกไปจำหน่ายต่างประเทศ สินค้าฝ้ายดังกล่าวเป็นผลผลิตจากอำเภอปากพนัง เมืองนครศรีธรรมราชเท่านั้น

ทั้งเมล็ดซึ่งอาจจะได้ราคาถึง 7 บาท (สจข., 2457: ร.6 มท.18/6 เล่ม 1) เป็นไปได้ว่าในท้องที่อำเภอปากพนังยังปลูกฝ้ายกันอยู่ แต่อาจจะมีจำนวนไม่มากนัก

การที่ราษฎรมีอาชีพหลักคือการทำนาปลูกข้าว การปลูกฝ้ายเป็นเพียงอาชีพเสริมเท่านั้น เมื่อข้าวราคาดีกว่าขายได้ง่ายกว่า ส่วนฝ้ายมีปัญหาอยู่เสมอราษฎรจึงมุ่งเน้นไปที่การปลูกข้าวมากกว่า ส่วนพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ยางพาราที่เริ่มมีนายทุนสนใจทำการเพาะปลูกกันอย่างกว้างขวางหลังจากมีการยกเลิกนโยบายการสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟ ปรากฏว่าในขณะนี้ยังไม่ได้เป็นสินค้าเกษตรสำคัญที่ส่งออกจากเมืองนครศรีธรรมราชเนื่องจากยังอยู่ในระยะของการเริ่มต้นบุกเบิก

ตารางที่ 9 บัญชีจำหน่ายฝ้ายจากเมืองนครศรีธรรมราชไปยังต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2456-2458

พ.ศ.	จำนวนฝ้ายที่จำหน่าย		จำนวนเงิน		ราคา	
	หาบ	ซ่ง	บาท	สตางค์	บาท	สตางค์
2456	2,328	50	16,817	40	7	24
2457	133	22	1,687	10	8	16
2458	2,328	50	16,817	40	7	23

ที่มา: สจข. (2458: มร.6บ/11, ร.6 มร.4/10)

การปศุสัตว์ หลังจากจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช รัฐบาลกลางมีความใกล้ชิดกับท้องถิ่นมากขึ้น เนื่องจากกระยะแรกมีข้าหลวงเทศาภิบาลคอยกำกับดูแลและปฏิบัติงานในพื้นที่อย่างใกล้ชิด นอกจากการส่งเสริมอาชีพทำนาเพื่อส่งออกข้าวซึ่งเป็นสินค้าสำคัญอันดับหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว สิ่งที่รัฐบาลกลางทำควบคู่กันไป ได้แก่ การส่งเสริมให้ราษฎรเลี้ยงสัตว์ ทั้งประเภทที่เป็นพาหนะ เช่น ช้าง ม้า และสัตว์ที่ใช้แรงงานในการเกษตร เช่น โค กระบือ ซึ่งเป็นสัตว์เลี้ยงดั้งเดิมที่มีมูลค่าเศรษฐกิจแล้ว ระยะนี้สัตว์เล็กๆ ที่แต่เดิมนิยมเลี้ยงไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือนหรือแลกเปลี่ยนกันเล็กๆ น้อยๆ ภายในท้องถิ่น เช่น สุกร เป็ด ไก่ ฯลฯ ก็เริ่มมีบทบาทเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่มีการเลี้ยงไว้เพื่อจำหน่ายกันมากขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้จะไม่สามารถกะประมาณจำนวนที่แท้จริงที่มีการซื้อขายกันในแต่ละปี แต่จากหลักฐานต่างๆ เท่าที่พอจะรวบรวมได้สามารถชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงด้านการปศุสัตว์ภายในเมืองนครศรีธรรมราชได้ดังนี้

ช้าง แต่เดิมนั้นนอกจากจะเป็นสัตว์ป่าที่ถูกนำมาฝึกเลี้ยงไว้ใช้งานเพื่อเป็นพาหนะสำหรับการเดินทางระยะไกลในป่าและส่งสินค้าสัมภาระแล้ว ยังเป็นสินค้าออกไปยังประเทศอินเดียที่มีมูลค่าสูงมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ครั้นเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับไม่พบหลักฐานการค้าช้าง ถึงแม้ไม่ทราบแน่ชัดว่าการค้าช้างของเจ้าเมืองนครฯ สิ้นสุดลงเมื่อใด แต่ภายหลังปี พ.ศ. 2439 ปรากฏว่าช้างไม่ได้มีความสำคัญในฐานะสินค้าออกอีกต่อไป คงเหลือแต่บทบาทการเป็นสัตว์พาหนะเท่านั้น อย่างไรก็ตามคาดว่าช้างน่าจะมีความสำคัญในการทำงานของข้าราชการขณะนั้นอย่างมาก เห็นได้จากรายงานราชการของพระยาสุหมณัณยวินิตที่แจ้งมายังรัฐบาลกลางถึงปัญหาและอุปสรรคในการทำงานอันเนื่องมาจากขาดสัตว์พาหนะดังกล่าว

...อนึ่งกองข้าหลวงที่รักษาราชการอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชนี้ มีความขัดสนด้วยกำลังสัตว์พาหนะ ในเวลานี้พวกกรมการอำเภอตามแขวง ถ้าเป็นคนเมืองที่มีพาหนะของตนเองก็ได้เอาไพร่ใช้สอยบ้าง ถ้ากรมการอำเภอเป็นพวกข้าหลวงมาจากกรุงเทพฯ ไม่มีของตัวก็ต้องใช้เงินหลวงจ้างอยู่ในปีหนึ่งหลายๆ ไซ้แต่เท่านั้นการที่จะหาจ้างก็ยากด้วย ... (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 33)

นอกจากนั้นเหตุการณ์ที่สะท้อนให้เห็นความสำคัญและความจำเป็นของช้างที่ชัดเจนมากคือ กรณีต้นปี พ.ศ.2440 เมื่อพระยาสุหมณัณยวินิตได้จัดตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และกรมการอำเภอ ครั้นจัดตั้งออกไปแล้วกรมการอำเภอซึ่งส่วนหนึ่งเป็นข้าราชการจากส่วนกลางไม่มีพาหนะที่จะใช้ในการเดินทาง เพราะหนทางไกลและทุรกันดารมาก พระยาสุหมณัณยวินิตก็พยายามจัดหาช้างมาให้ โดยสั่งกรมการอำเภอทุ่งสง ฉวาง ลำพูน¹⁴ ให้จับช้างเพื่อนำมาใช้ในการราชการ ระยะแรกในการจับช้าง 2 ครั้งได้ช้างเป็นจำนวนถึง 36 เชือก (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2433: 33) แต่จำนวนช้างก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการใช้งานจึงมีคำสั่งให้จับช้างป่าต่อไปอีก เมื่อกรมการออกไปจับช้างตามที่ได้รับมอบหมาย พระยานครฯ (หนูพร้อม) ซึ่งทราบข่าวก็ได้สั่งคนไปจับช้างเสียก่อน ทำให้พระยาสุหมณัณยวินิตไม่พอใจมาก ดังปรากฏในรายงานที่มีไปยัง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความตอนหนึ่งว่า

¹⁴ ลำพูน เป็นอำเภอหนึ่งซึ่งเดิมขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตจังหวัดสุราษฎร์ธานี

...ช่างหลวงในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีใช้ในราชการเป็นกำลังพาหะนะ มีแต่ช่างของพระยาศรีธรรมราชตั้งร้อย กรมการอำเภอจะเช่าหรือยืมพระยาศรีธรรมราชก็ไม่ใครจะให้ ครั้นข้าหลวงสั่งให้กรมการอำเภอจับพระยาศรีธรรมราชแอบแต่งคนไปแย่งจับเอามาเสียก่อน แลแอบอ้างเอาอำนาจในราชการไปใช้ในการส่วนตัวดังนี้ จำเป็นต้องชำระกันให้แตกหัก ไม่เช่นนั้นจะเป็นตัวอย่างแก่ราชการอื่นๆ ต่อไป...(สจข., ร.ศ.113: ม.47/6)

ในที่สุดเหตุการณ์นี้ก็จบลงด้วยการที่พระยาสุหมณย์วินิตสั่งให้พนักงานอัยการฟ้องผู้ที่เกี่ยวข้อง เพื่อส่งช่างมาเป็นของหลวงและลงโทษผู้ที่จับช่างตามกฎหมาย อย่างไรก็ตาม บทบาทสัตว์พาหะของช่างก็ดำรงอยู่เรื่อยมา กระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะมีพาหะอื่นๆ แต่ช่างก็ยังคงมีความสำคัญอยู่

ม้า นอกจากช่างปรากฏว่าภายหลังปี พ.ศ.2439 เริ่มมีการส่งเสริมให้ใช้มาเป็นสัตว์พาหะเทียมรถสำหรับการเดินทางมากขึ้น ด้วยเหตุที่ถนนหนทางภายในเมืองนครศรีธรรมราชยังไม่มีดีเป็นทรายหนักแรงม้า ประชาชนจึงยังไม่นิยมใช้ม้ากันมากนัก ดังนั้นระยะแรกม้าในเมืองนครศรีธรรมราชจึงมีจำนวนน้อยมากเพียง 5 ตัวและมีรถม้าอยู่เพียง 4 คันเท่านั้น ต่อมาเมื่อถนนหนทางภายในเมืองได้รับการพัฒนาและรถม้าจึงได้รับความนิยมมากขึ้น ถึงปี พ.ศ. 2440 ปรากฏว่ามีม้าเพิ่มขึ้นเป็น 25 ตัว รถม้าเพิ่มขึ้นเป็น 15 คัน เป็นต้น (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 33)

โค-กระบือ เมื่อพระยาสุหมณย์วินิตได้มาจัดราชการและดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้มีการส่งเสริมให้ราษฎรบุกเบิกป่าเพื่อทำนาขนาดใหญ่ ผลของการขุดคลองหลายสายทำให้พื้นที่นาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ระยะนี้สันนิษฐานว่าโคกระบือน่าจะมีจำนวนมากขึ้นตามไปด้วยเนื่องจากความจำเป็นในการใช้แรงงาน ดังจะเห็นได้จากในปี พ.ศ. 2438 ที่เริ่มมีการกล่าวถึงการส่งโคกระบือออกขายยังต่างประเทศในรายงานราชการของพระยาสุหมณย์วินิตเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งพระวิจิตรวรสาส์นไปยังรัฐบาลกลางความบางส่วนว่า "... ด้วยโคกระบือที่พาไปขายเมืองไทรและเมืองเกาะหมาก (ปีนัง) เสมอทุกๆ ปี ไม่ต่ำกว่าปีละ 7,000 นั้น คิดตามส่วนมาจากแถวเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ใน 80 เปอเซนต์ . . . (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2520: 8)

อย่างไรก็ตาม จำนวนสินค้าโค กระบือดังกล่าวในแต่ละปีก็ยังไม่คงที่นัก เนื่องจากในขณะนั้นการเลี้ยงยังคงเป็นการปล่อยตามธรรมชาติ เมื่อเกิดโรคระบาดก็ล้มตายลงคราวละมากๆ อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ เช่นในปี พ.ศ.2438 มีการส่งโค กระบือเป็นสินค้าออกรวมกันกว่า 5,000 ตัว ในต้นปี พ.ศ.2440 มีโรคระบาดเกิดขึ้นจำนวนโค กระบือที่ส่งเป็นสินค้าออกจากเมือง นครศรีธรรมราชมีจำนวนเพียง 865 ตัวเท่านั้น จำแนกเป็นการส่งไปยังหัวเมืองในพระราชอาณาเขต 670 ตัว นอกพระราชอาณาเขต คือ เมืองปีนังเพียง 195 ตัว (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 32) ซึ่งถือเป็นจำนวนที่น้อยมากหากเทียบกับ 2 ปีก่อนหน้า ทั้งๆ ที่อุปสงค์สินค้านี้ดังกล่าวยังไม่ได้ลดลงเลย

เปิด-ไก่อและสุกร นอกจากสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้แรงงานเป็นหลัก เช่น ช้าง ม้า โค กระบือ หลังปี พ.ศ. 2439 ปรากฏว่าเริ่มมีการเลี้ยงเปิด ไก่ และสุกร กันมากขึ้น จนมีผลผลิตส่วนเกินเพื่อซื้อขายทั้งภายในเมืองนครศรีธรรมราชเองและต่างพื้นที่ แม้ว่าจะเป็นระยะเริ่มต้นการผลิตสินค้าปศุสัตว์เพื่อค้าขาย หากเทียบกับเมืองอื่นๆ เช่น สงขลา กาญจนดิฐ ไซยา ฯลฯ ที่มีการส่งสินค้าเหล่านี้ไปขายยังสิงคโปร์มาตั้งแต่ก่อนการปฏิรูปการปกครองมานับทศวรรษ แต่เมื่อถึงปี พ.ศ. 2441 เริ่มปรากฏว่ามีเปิด ไก่ และสุกร ปรากฏอยู่ในรายการสินค้าทั้งที่ซื้อขายกันภายในเมือง และส่งออกไปยังต่างประเทศ (สจช., ร.ศ.117: ร.5 ม.47/19) แม้ในระยะแรกจะไม่มีจำนวนมากนัก แต่คาดว่าจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ พร้อมๆ กับการเติบโตของอุตสาหกรรมโรงสีข้าวซึ่งเป็นที่มาของอาหารสัตว์เหล่านี้

นับตั้งแต่จัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าชาวนครศรีธรรมราชนิยมเลี้ยงเปิด ไก่ และสุกรเพื่อขายกันมากขึ้น สำหรับสุกรที่นิยมเลี้ยงในเวลานี้นี้อยู่ 2 สายพันธุ์ ได้แก่ พันธุ์หมูจีพัว¹⁵ ซึ่งเป็นพันธุ์พื้นเมือง และพันธุ์หมูเถาหรือหมูเมือง¹⁶ ซึ่งนิยมส่งออกไปขายยังสิงคโปร์

¹⁵ พันธุ์หมูจีพัว มีลักษณะตัวกลมขาว คล้ายลูกจีพัว (จีพัว เป็นภาษาถิ่นปักษ์ใต้ หมายถึง พักเขียว) อันเป็นที่มาของชื่อพันธุ์ ผิวสีดำ ขาเรียวเล็ก หากกินอาหารสมบูรณ์ตัวจะอ้วนจนหลังแอ่นท้องโด้เกือบติดพื้นดิน เลี้ยงง่าย ทนต่อโรค กินอาหารทุกชนิด มักนิยมเลี้ยงแบบปล่อยให้หากินเองและให้อาหารเสริมบ้าง อายุ 1 ปี หากสมบูรณ์เต็มที่จะมีน้ำหนัก 50-60 กิโลกรัม เนื้อหมูพันธุ์นี้นิยมนำมาทำหมูเค็มหรือหมูย่าง

¹⁶ พันธุ์หมูเถาหรือหมูเถา มีขนาดใหญ่กว่าพันธุ์หมูจีพัว ผิวสีดำสลับขาว ที่มีชื่อพันธุ์หมูเถาก็เนื่องจากเป็นสุกรที่ชาวจีนนำมาจากเมืองจีนด้วยเรือสำเภา อายุ 1 ปี หากสมบูรณ์เต็มที่จะมีน้ำหนักประมาณ 110-120 กิโลกรัม เนื้อสุกรพันธุ์นี้นิยมใช้ปรุงอาหารทั่วไป เป็นพันธุ์ที่นิยมส่งไปขายยังสิงคโปร์ในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันเข้าใจว่าสุกรพันธุ์นี้ได้สูญพันธุ์ไปจากประเทศไทยแล้ว

(ชวลิต อังวิทย์สาร, 2544: 141) การปลูกรัฐที่เจริญขึ้นในระบายนอกจากจะมีสาเหตุมาจากอุปสงค์สินค้าจากภายนอกที่มากขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากการเติบโตของอุตสาหกรรมโรงสีข้าวที่ทำให้มีผลพลอยได้จากการสีข้าว เช่น ปลายข้าวและรำข้าวซึ่งเป็นอาหารสัตว์หาง่าย ราษฎรจึงนิยมเลี้ยงสัตว์เหล่านี้เพื่อขายมากขึ้น

กล่าวได้ว่าการส่งเสริมการทำนาและอุตสาหกรรมโรงสีข้าวทำให้การปลูกรัฐในเมืองนครศรีธรรมราชขยายตัวตามไปด้วย แม้ในระบยแรกจะเป็นเพียงการเลี้ยงจำนวนน้อยและทำการซื้อขายโดยมีพ่อค้าคนกลาง ซึ่งโดยมากจะเป็นพ่อค้าที่ส่งข้าวออกไปขายสิงคโปร์อยู่แล้วเป็นผู้รวบรวมเพื่อส่งไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง แต่ก็นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เมืองนครศรีธรรมราชกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทอาหารส่งออกไปยังสหราชอาณาจักรและเกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อขายทำให้เศรษฐกิจภายในพื้นที่เติบโตขึ้น

ด้านอุตสาหกรรม

เนื่องจากเมืองนครศรีธรรมราชเป็นทั้งแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุดและมีทรัพยากรแร่ธาตุที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลให้นำเอาทรัพยากรดังกล่าวมาใช้อย่างจริงจังในช่วงหลังปฏิรูปการปกครองอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรต่างๆ จึงเจริญขึ้นตามไปด้วย ในระบยนี้อุตสาหกรรมที่เริ่มเติบโตขึ้นอย่างเห็นได้ชัดและส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในพื้นที่ ได้แก่ อุตสาหกรรมโรงสีข้าว และอุตสาหกรรมเหมืองแร่ดีบุก

อุตสาหกรรมโรงสีข้าว โรงสีข้าวเป็นอุตสาหกรรมอีกประเภทหนึ่งที่แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและความเติบโตทางเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชได้อย่างชัดเจน เดิมทีการซื้อ-ขายข้าวก่อนปี พ.ศ.2439 ส่วนใหญ่อยู่ในรูปของข้าวเปลือกเนื่องจากสามารถรักษาคุณภาพข้าวไว้ได้นานกว่าข้าวสาร การสีข้าวจะทำในปริมาณน้อยๆ เพื่อบริโภคกันภายในครัวเรือนเท่านั้น เครื่องมือที่ใช้จึงเป็นเทคโนโลยีง่ายๆ เช่น ครกตำข้าว และ ครกกระเดื่องเท่านั้น อย่างไรก็ตามเมื่อปากพนังเริ่มกลายเป็นศูนย์กลางการผลิตและการค้าข้าวของเมืองนครศรีธรรมราชอุตสาหกรรมโรงสีข้าวจึงเติบโตและมีการพัฒนาควบคู่กันมาจนสามารถแบ่งตามยุคสมัยและเครื่องมือที่ใช้ได้เป็น 2 ประเภท คือ ประเภทแรก คือ โรงสีข้าวที่ใช้แรงงานคนในการขับเคลื่อน ประเภทที่ 2 โรงสีข้าวระบบเครื่องจักรไอน้ำหรือโรงสีไฟ

โรงสีข้าวที่ใช้แรงงานคนในการขับเคลื่อน หรือที่เรียกว่า “โรงสีข้าวด้วยมือ” โรงสีประเภทนี้มีบทบาทในการสีข้าวส่งออกเป็นอย่างมากก่อนปี พ.ศ.2447 ใช้เครื่องมือที่เรียกว่า “ครกสี” ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเทคโนโลยีที่ได้รับการถ่ายทอดจากชาวจีน มีการพัฒนาการมาจากครกตำข้าวและครกกระเดื่อง การสีข้าวด้วยครกสีถือเป็นจุดเริ่มต้นของอุตสาหกรรมโรงสีข้าวเมืองนครศรีธรรมราช ทำให้สามารถแปรรูปข้าวเปลือกได้ปริมาณมากขึ้นโดยใช้เวลาน้อยลง

ครกสีมีลักษณะตัวเครื่องเป็นรูปทรงกระบอก กรอบของตัวเครื่องสานด้วยไม้ไผ่ แบ่งออกได้เป็น 2 ส่วนวางตั้งซ้อนกัน ส่วนล่างตั้งอยู่บนขาไม้ที่ทำเป็นรูปกากบาท ภายในอัดด้วยดินเหนียวรอบแกนไม้กลางเรียกว่า “โค” ฐานของส่วนล่างนี้จะมีประาลักษณะเป็นรางล้อมรอบฐานเป็นส่วนที่รองรับข้าวสารและเปลือกที่ถูกสีแล้วถูกสลัดออกมาด้านนอก ข้างประาจะมีช่องสำหรับให้ข้าวที่สีแล้วไหลออกเพื่อนำข้าวไปแต่งต่อไป ฐานของครกส่วนบนจะวางประกบอยู่กับส่วนล่าง หน้าตัดของฐานเป็นไม้แผ่นเนื้อแข็งที่สลักเป็นลูกคลื่น บนขึ้นไปจากฐานเล็กน้อยจะมีไม้ยาวทรงสี่เหลี่ยมหน้ากว้างสอดผ่านตัวครกที่ยื่นยาวออกมาทั้งสองข้าง เรียกว่า “แขน” ปลายแขนทั้งสองข้างจะมีรูสำหรับให้ขงไว้เสียบ ด้านนอกของครกปากผายออกเล็กน้อยเป็นส่วนที่รองรับข้าวเปลือก ภายในจะมีช่องให้ข้าวเปลือกไหลลง ในส่วนที่ครกส่วนบนกับครกส่วนล่างประกบกันมีขงอีกชิ้นหนึ่งเป็นไม้ยาวประมาณ 2 เมตร ปลายขงลง ปลายขงจะติดสลักที่ใช้สวมรูแขน เมื่อดันขงไปข้างหน้าเป็นจังหวะที่ตัวครกส่วนบนหมุนครึ่งรอบ เมื่อดึงขงกลับเข้ามาหาตัว ตัวครกส่วนบนจะหมุนอีกครั้งรอบ (ชวลิต อังวิยุทธ, 2544: 102-103) ข้าวที่ได้จากครกสีเป็นข้าวกล้อง ต้องนำมาซ้อมด้วยครกตำข้าวอีกครั้งหนึ่งถึงจะได้เป็นข้าวสารขาว

โรงสีข้าวที่ใช้แรงงานคนนี้ได้รับความนิยมมากหลังจากที่มีการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชและมีการส่งเสริมการทำนาขนาดใหญ่ โดยเฉพาะในท้องที่อำเภอปากพนังซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุดในเมืองนครศรีธรรมราช เริ่มปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงโรงสีดังกล่าวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 โดยระบุชื่อว่าโรงสีเอี่ยมเส็ง ดำเนินการโดยชาวจีนตั้งอยู่ในพื้นที่ปากพนังฝั่งตะวันออกซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งของที่ว่าการอำเภอชั่วคราวของปากพนัง (สภาจังหวัดนครศรีธรรมราช, 2527: 135)

นอกจากโรงสีเอี่ยมเส็งยังพบว่ามีโรงสีอื่นๆ เปิดกิจการเพิ่มขึ้นกระจายอยู่ทั่วไปในท้องที่อำเภอปากพนัง มีทั้งที่เจ้าของเป็นคนไทยและคนจีน เช่น ในปี พ.ศ. 2444 ปรากฏว่ามีโรงสีประเภทนี้ถึง 7 โรงด้วยกัน (มูลนิธิทักษิณคดี, 2544: 69)

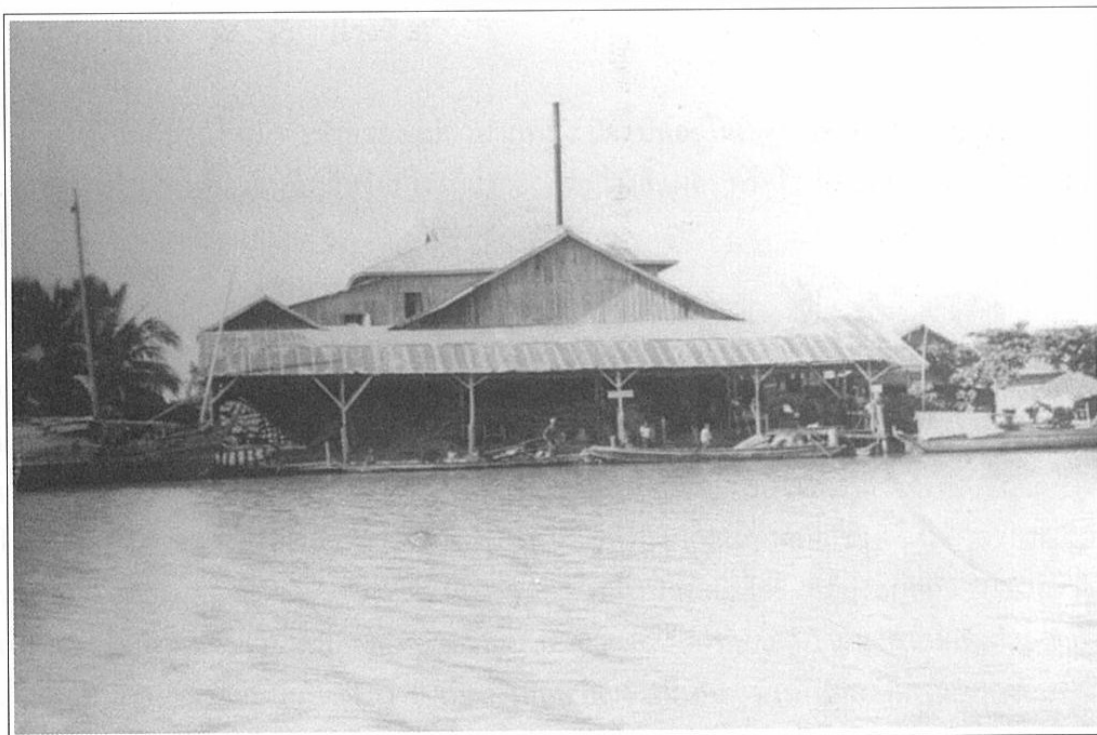
โรงสีข้าวระบบเครื่องจักรไอน้ำ โรงสีข้าวระบบเครื่องจักรไอน้ำ หรือที่เรียกว่า “โรงสีไฟ” เป็นโรงสีที่ใช้พลังไอน้ำเป็นแรงขับเคลื่อนใช้เชื้อเพลิงสำคัญจากแกลบและฟืน โรงสีประเภทนี้เป็นเทคโนโลยีจากตะวันตก โรงสีข้าวเครื่องจักรโรงแรกในประเทศไทยเป็นของบริษัทอาระกัน (The Aracan Co's Rice Mill) จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2401 (Skinner, 1957: 103) เนื่องจากกิจการโรงสีไฟดังกล่าวประสบความสำเร็จมากทำให้บริษัทอื่นๆ หันมาเปิดกิจการมากขึ้น เมื่อถึง พ.ศ. 2408 มีโรงสีชนิดนี้ในกรุงเทพมหานครถึง 3 โรง มีกำลังการผลิตสูงมากอย่างไม่เคยมีมาก่อน ดังที่หมอบรัดเลย์ได้ตีพิมพ์เอาไว้ความบางส่วนว่า

... “โรงสีข้าว” โรงสีจักรกลไฟในกรุงเทพฯ ทุกวันนี้ได้จัดตั้งขึ้นเป็นสามแห่ง ได้สีทั้งกลางวันกลางคืนเสมอ และโรงสีที่ได้เข้ามาตั้งเมื่อเดิมนั้นตั้งอยู่ปากคลองบางน้ำชล มีชื่อโรงสีจักรอเมริกา แลมสเตอร์เอฟ เบลก ผู้เป็นเจ้าของ มีสเตอร์เอม เดวี เป็นนายอากรโรงสีจักรกลไฟที่ 2 ตั้งอยู่เยื้องกับฝั่งตะวันออก มีชื่อว่าโรงสีจักรบางกอกก่าปนี มีนายฟิลิก เตอยอนเป็นนายอากร ได้ทราบว่ โรงสีที่ 1 สีข้าวได้วันละพันหาบ โรงสีที่ 2 สีได้วันละพันหกร้อยหาบ โรงสีที่ 3 วันละเก้าร้อยหาบ... (พอดา แก่นแก้ว, 2528: 44)

ด้วยกำลังการผลิตมหาศาลดังนี้จึงไม่แปลกที่ข้าวเปลือกจำนวนมากจากเมืองนครศรีธรรมราชจะถูกส่งมาสีที่กรุงเทพมหานครก่อนที่จะนำออกขายยังตลาดต่างประเทศ เห็นได้ชัดจากที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ความบางส่วนว่า “...โรงสีด้วยมือนี้ ถึงแม้จะมีปริมาณมากขึ้นแต่ก็ไม่ทันต่อความต้องการของท้องตลาด จึงต้องส่งไปสีที่กรุงเทพฯ...” (สภาจังหวัดนครศรีธรรมราช, 2527: 135)

ในที่สุดเมื่อปากพนังกลายเป็นแหล่งผลิตข้าวและค้าข้าวที่ใหญ่ที่สุดของภาคใต้ในต้นทศวรรษ 2440 ประกอบกับความต้องการข้าวสารในตลาดโลกที่เพิ่มมากขึ้น แต่โรงสีด้วยมือไม่สามารถผลิตได้ทัน โค้วฮักหงี หรือ “จินฮักหงี” ชาวจีนแต้จิ๋วซึ่งมีกิจการโรงสีข้าวอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เขตบางรัก กรุงเทพมหานครและเป็นพ่อค้าส่งข้าวไปขายยังสิงคโปร์เป็นประจำอยู่แล้ว เห็นลู่ทางทำธุรกิจจึงได้ขอกู้เงินจากพระคลังข้างที่เป็นจำนวนเงิน 1,600,000 บาท เมื่อ พ.ศ. 2446 ในอัตราดอกเบี้ยตายตัวเดือนละ 1,000 บาท เพื่อทำธุรกิจค้าข้าว (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2529: 28) โดยตั้งโรงสีไฟที่มีชื่อจดทะเบียนว่า “โรงสีเตาเส็ง” ขึ้นและเปิดดำเนินกิจการในปี พ.ศ. 2448 (ขวลิต อังวิยาธร, 2544: 13) นับเป็นโรงสีไฟแห่งแรกในเมืองนครศรีธรรมราช

กิจการโรงสีข้าวในเมืองนครศรีธรรมราชเพิ่งฟูขึ้นเรื่อยๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้กิจการโรงสีไฟจะเกิดขึ้นแล้วแต่บทบาทโรงสีด้วยมือก็ไม่ได้หายไป ยังคงดำเนินกิจการอยู่จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังพระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จหัวเมืองปักษ์ใต้ว่า “...ในเวลานี้โรงสีด้วยมือนั้นรายไปตามลำฝั่งน้ำตลอดมีหลายสิบโรง...” จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2462 ซึ่งมีโรงสีไฟเปิดดำเนินการในเมืองนครศรีธรรมราชแล้วถึง 3 โรงด้วยกัน แต่ก็ยังไม่สามารถแปรรูปข้าวเปลือกได้เพียงพอกับความต้องการของตลาด ดังมีรายงานความบางส่วนว่า “...โรงสีไฟขนาดใหญ่ 3 โรง มีประมาณ 2,000 เกวียน ใน 10 วัน คงจะขายได้หมด แต่ถ้าสีเป็นข้าวสารไม่ทันการ แต่โดยมากเขาส่งเป็นข้าวเปลือก” (สจข., 2462: ร.6 น31.3/36)

ภาพที่ 8 โรงสีเอี่ยมเส็ง(โรงสี 1 ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำปากพนัง) ปล่องโรงสีเป็นหลัก
(ภาพนี้ถ่ายระหว่างเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2)

ที่มา: ขวลิขิต อังวิทย์ยาธร (2544: 45)

อุตสาหกรรมเหมืองแร่ นครศรีธรรมราชมีบทบาทเป็นแหล่งผลิตและศูนย์กลางการค้าดิบบุกทางฝั่งทะเลตะวันตกมาตั้งแต่สมัยโบราณ บทบาทดังกล่าวมีความต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แม้สินแร่ดังกล่าวมีปริมาณไม่มากเท่ากับหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก แต่อุตสาหกรรมเหมืองแร่ก็มีความสำคัญและทำรายได้แก่รัฐบาลกลางเป็นจำนวนมากเสมอมา ด้วยเหตุที่การปกครองตามระบบกินเมืองเอื้ออำนวยให้ตระกูล ณ นคร มีอำนาจควบคุมกิจการเหมืองแร่ ระยะนี้การลงทุนจึงจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มเจ้าเมืองและพวกพ้องเท่านั้น อย่างไรก็ตามภายหลังปฏิรูปการปกครองสู่ระบบเทศาภิบาล เมื่อการปกครองรูปแบบใหม่ทำให้ข้าวนาจเปลี่ยนไป กิจการเหมืองแร่ดิบบุกเมืองนครศรีธรรมราชก็มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยแยกพิจารณาเป็นประเด็นต่างๆ ได้ดังนี้

กลุ่มทุน ก่อนการปฏิรูปการปกครองและจัดตั้งกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาหรือ “กรมแร่” ขึ้นในปี พ.ศ.2434 แม้ทางทฤษฎีอำนาจการให้สัมปทานทำเหมืองแร่ดิบบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราชเป็นของเสนาบดีกระทรวงกลาโหม แต่ในทางปฏิบัติเจ้าเมืองกลับเป็นผู้มีสิทธิทำแร่แต่เพียงผู้เดียว เนื่องจากหัวเมืองต่างๆ ขาดหน่วยงานของกระทรวงกลาโหมที่จะดูแลโดยตรง ดังนั้นภายใต้ระบบกินเมือง กิจการเหมืองแร่ดิบบุกเมืองนครศรีธรรมราชจึงมีรูปแบบการประสานผลประโยชน์ในลักษณะสามเส้า ได้แก่ ราชสำนัก เจ้าเมือง และหุ้นส่วนชาวจีน อย่างไรก็ตามบทบาทสำคัญในการดำเนินกิจการเหมืองแร่จะจำกัดอยู่เฉพาะบุคคล 2 กลุ่มเท่านั้น คือ เจ้าเมืองและหุ้นส่วนชาวจีน

เจ้าเมือง เป็นผู้มียบทบาทสำคัญในกิจการเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชมาแต่ดั้งเดิม มีฐานะเป็นผู้ควบคุมปัจจัยการผลิตและมีอำนาจในการให้สัมปทาน กลุ่มนี้จะอาศัยอำนาจอิทธิพลทางการเมืองผูกขาดผลประโยชน์ที่เกี่ยวกับการทำเหมือง ภายใต้ระบบกินเมืองนี้พบว่าเจ้าเมืองนครฯ มักมีบทบาทเป็นนายเหมืองเองออกทุนให้ชาวจีนเช่าทำ (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.2.14/74) ซึ่งทุนส่วนใหญ่ก็มาจากภาษีอากรที่รัฐบาลมอบหมายให้จัดเก็บนั่นเอง

ชาวจีน โดยมากมักเป็นพวกพ้องหรือผู้ที่เจ้าเมืองให้การอุปถัมภ์ บุคคลเหล่านี้จะเป็นผู้รับช่วงดำเนินกิจการเหมืองแร่ต่อจากเจ้าเมือง ไม่ว่าจะเป็นการขุดหาแร่ไปจนถึงขั้นตอนการถลุงแร่ นอกจากนั้นชาวจีนกลุ่มนี้มักจะลงทุนภายในกองสีหรือภายในเหมืองด้วย กล่าวคือ มีการตั้งร้านค้าขายเครื่องอุปโภค-บริโภคที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน โรงเหล้า โรงยาฝิ่น โรงบ่อนเบี้ย และ

โรงโสมณด้วยเพื่อหาทำไรไว้ค้าจุนกิจการในยามที่ขาดทุน เนื่องจากขณะนั้นกิจการเหมืองแร่ดิบบุกมีความเสี่ยงสูง ราคาแร่สูงต่ำไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับตลาดโลก

กล่าวได้ว่ากิจการเหมืองแร่ภายใต้ระบบกินเมือง การลงทุนยังจำกัดอยู่ในวงแคบ การปกครองที่มีลักษณะกระจายอำนาจเช่นนี้ มีผลให้เจ้าเมืองมีอำนาจมากเกินไป หากมองในแง่ผลประโยชน์เศรษฐกิจในช่วงเวลาที่รัฐบาลกลางไม่มีเอกภาพ การให้อำนาจเบ็ดเสร็จแก่เจ้าเมืองในกิจการเหมืองแร่ อาจเป็นผลดีต่อรัฐบาลกลางเพราะเป็นการเพิ่มพูนรายได้ภาษีผลประโยชน์¹⁷ แต่ในความเป็นจริงรัฐบาลไม่ได้พอใจนัก แต่ต้องปล่อยให้สภาวะการดังกล่าวดำเนินต่อไปด้วยไม่อยู่ในสถานะที่จะสร้างความขัดแย้งก็เป็นได้ รัฐบาลกลางเองก็รู้ดีว่าผลประโยชน์ในกิจการเหมืองแร่ส่วนใหญ่ตกแก่เจ้าเมืองมากกว่าราชสำนัก นอกจากนั้น การที่เจ้าเมืองมีอิทธิพลมากเกินไปกิจการเหมืองแร่ก็ไม่ขยายตัวเท่าที่ควร เพราะเมื่อใดที่เกิดการขัดผลประโยชน์กันระหว่างนายทุนชาวจีนกับเจ้าเมืองนายทุนชาวจีนมักจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบเสมอ เช่น ขุนทิบาลสมบัติ (จินเบียง) ที่ได้กล่าวไปข้างต้น ทำให้การลงทุนมีความเสี่ยงมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม หลังจากจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช รัฐบาลกลางได้จำกัดบทบาทของเจ้าเมืองลงเป็นเพียงผู้ว่าราชการจังหวัด อยู่ได้บังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลอีกชั้นหนึ่ง รูปแบบการปกครองดังกล่าวเป็นการเปลี่ยนแปลงชั่วคราวแบ่งแยกอำนาจการปกครองและบทบาททางเศรษฐกิจออกจากกันอย่างชัดเจน การลงทุนทำเหมืองแร่มีความเป็นอิสระมากขึ้น ยิ่งไปกว่านั้น การที่รัฐบาลกลางยกเลิกการประมูลผูกขาดภาษีอากรยังทำให้เจ้าเมืองขาดรายได้ที่จะนำไปเป็นทุนทำเหมือง ไม่อยู่ในฐานะที่จะให้ความอุปถัมภ์นายทุนจีนอีกต่อไป เมื่อเจ้าเมืองหมดโอกาสสะสมทุนและไม่สามารถปรับตัวให้ลงทุนโดยปราศจากฐานอำนาจทางการเมืองสนับสนุนจึงหมดบทบาทไปในที่สุด

การลงทุนในกิจการเหมืองแร่ดิบบุกหลังปฏิรูปการปกครองพบว่าเป็นอิสระมากขึ้น การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนกลุ่มผู้ลงทุน ในระยะนี้เอกชนชาวจีนเริ่มสนใจลงทุนทำเหมืองแร่มากขึ้น ธุรกิจเหมืองแร่เริ่มมีการขยายตัว จากเดิมในปี พ.ศ. 2427 พบว่าเมืองนครศรีธรรมราชมีเหมืองดิบบุกเพียง 4 แห่งเท่านั้นและเป็นการร่วมลงทุนกันระหว่างเจ้าเมือง

¹⁷ ภาษีผลประโยชน์ หมายถึง ภาษีอากร 5 ประเภท คือ อากรดิบบุก อากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย อากรสุรา และภาษีข้าเมืองซึ่งภาษีเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการทำเหมืองแร่

กับชาวจีน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 107-108) แต่หลังจากนั้น ในปี พ.ศ.2449 กลับพบว่าผู้สนใจทำเหมืองแร่มากขึ้น

ตารางที่ 10 รายชื่อผู้ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่ดีบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2449

ลำดับที่	ชื่อผู้ขอ	เนื้อที่			พื้นที่ อำเภอ
		ไร่	งาน	วา	
1.	จีนกิมพิน	5	3	68	ร้อนพิบูลย์
2.	จีนกิมพิน	3	2	40	ร้อนพิบูลย์
3.	จีนเสมะ	8	-	10	ร้อนพิบูลย์
4.	จีนลีคั่น	2	1	-	ร้อนพิบูลย์
5.	จีนม็กเป่า	9	-	-	ร้อนพิบูลย์
6.	จีนเถนโปมะ	27	2	3	ร้อนพิบูลย์
7.	จีนกาเซียว	42	3	-	ร้อนพิบูลย์
8.	จีนกิมพิน	7	-	-	ร้อนพิบูลย์
9.	จีนกานเตง	30	1	-	ร้อนพิบูลย์
10.	จีนลิมขง	2	2	-	ร้อนพิบูลย์
11.	จีนกั๊วคั่น	10	-	-	ร้อนพิบูลย์
12.	จีนยงจิต	42	-	-	ร้อนพิบูลย์
13.	จีนกั๊วฝ่ง	47	2	-	ร้อนพิบูลย์
14.	จีนฝ่งยอค	18	-	-	ร้อนพิบูลย์
15.	จีนฝ่งยอค	6	3	78	ร้อนพิบูลย์

ที่มา: สจช. (ร.ศ.125: มร. 5 กษ./8)

เนื่องจากกิจการเหมืองแร่เป็นธุรกิจที่มีความเสี่ยงสูง นายทุนไม่สามารถกำหนดราคาซื้อขายดีบุกเองได้ นายทุนจีนเหล่านี้จึงมักเริ่มต้นด้วยเงินทุนจำนวนไม่มาก หากประสบความสำเร็จก็ขยายกิจการ ถ้าขาดทุนก็เลิกทำ ดังนั้นกิจการเหมืองแร่ดีบุกในระยะนี้ถือเป็นระยะบุกเบิกโดยเอกชน เป็นกิจการเล็กๆ ใช้เทคนิคกรรมวิธีการผลิตแบบจีนที่ไม่ซับซ้อน เช่น เหมืองถ่าน เหมืองครา เหมืองใหญ่ เป็นต้น ส่วนทุนที่ไ้จะมีลักษณะเป็นทุนหมุนเวียนที่นำไปใช้ในการเพิ่ม

แรงงานเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม นอกจากนายทุนชาวจีนแล้ว ในระยะนี้พบว่ามีชาวตะวันตกที่สนใจลงทุนในกิจการเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย เช่น นายเฮนรี ลินน์ (Henry Linn) ชาวอเมริกัน (สจข., ร.ศ.123: กษ.6.5/33) แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์เท่ากับชาวจีน ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผลจากอนุสัญญาฉบับระหว่างสยามกับอังกฤษที่ได้ทำขึ้นในปี พ.ศ.2440¹⁸ และการคมนาคมในพื้นที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาการบุกเบิกไม่คุ้มกับการลงทุนของชาวตะวันตกที่มักเริ่มต้นด้วยกิจการใหญ่มีต้นทุนสูงนั่นเอง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การลงทุนในกิจการเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง กล่าวคือ จากเดิมกิจการเหมืองแร่มีขนาดเล็กกินเนื้อที่ตั้งแต่ 2-50 ไร่ กลายเป็นสิบถึงหลายร้อยไร่กระจายกันไปหลายอำเภอ ไม่ว่าจะเป็นร่อนพิบูลย์ กลาย สีชล เมือง นบพิตำ ท่าศาลา เป็นต้น และเริ่มมีนายทุนเจ้าของกิจการที่หลากหลายขึ้น

¹⁸ อนุสัญญาฉบับระหว่างไทย-อังกฤษ พ.ศ.2440 เป็นผลมาจากสัญญาระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสที่ทำไว้ในปี พ.ศ.2438-2439 เพื่อแบ่งเขตอิทธิพลเป็นการค้าประกันเอกราชและอธิปไตยเฉพาะเหนือบริเวณภาคกลางของสยามเท่านั้น ส่วนดินแดนทางภาคใต้ยังปราศจากหลักประกัน ท่ามกลางการคุกคามจากมหาอำนาจ สยามซึ่งขณะนั้นเพิ่งผ่านประสบการณ์จากวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 และเสียดินแดนจำนวนมากให้แก่ฝรั่งเศสมีความวิตกกังวลต่อบูรณภาพเขตแดนทางภาคใต้ซึ่งอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ดีบุกและทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ เป็นอย่างมาก ในเวลาดังกล่าวมหาอำนาจในยุโรปหลายชาติ ไม่ว่าจะเป็นรัสเซีย เยอรมนี ฝรั่งเศส หรือแม้แต่อังกฤษเองต่างก็ต้องการเข้ามามีอิทธิพลในบริเวณนี้ รัฐบาลสยามจึงต้องตัดสินใจหาพันธมิตรเป็นหลักประกัน ขณะเดียวกันอังกฤษซึ่งสังเกตการณ์มาโดยตลอดก็ประเมินสถานการณ์แล้วว่า หากไม่มีมหาอำนาจอื่นขยายอิทธิพลเข้ามา สยามคงไม่สามารถต้านทานได้ ถึงเวลานั้นต้องมีผลกระทบต่อการค้าและการลงทุนของอังกฤษอย่างแน่นอน อังกฤษจึงฉวยโอกาสนี้โน้มน้าวให้สยามตกลงทำอนุสัญญาฉบับฝ่ายสยามเองก็เห็นว่า การให้อังกฤษมาค้าประกันดินแดนน่าจะดีกว่าให้อังกฤษเข้ามาครอบครอง ในที่สุดก็มีการลงนามกันในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2440 จากอนุสัญญาฉบับดังกล่าวประกอบด้วย 3 มาตรา แต่มีสาระสำคัญโดยรวมว่า รัฐบาลสยามจะไม่ยินยอมให้ประเทศใดก็ตาม ชื่อ เช้า หรือถือกรรมสิทธิ์ในดินแดนสยามตั้งแต่ตำบลบางสะพาน ประจวบคีรีขันธ์ลงไป โดยที่ไม่ได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลอังกฤษเสียก่อน ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจเลยว่าระยะนี้อังกฤษและคนในบังคับอังกฤษมักได้รับสัมปทานในกิจการใหญ่ต่างๆ ในภาคใต้ โดยเฉพาะเหมืองแร่ ส่วนชาติอื่นๆ มักถูกกีดกัน สยามตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบและได้รับความยุ่งยากจากอนุสัญญานับนี้ตลอดมา จนในที่สุดก็ต้องปลดแอกด้วยการยกฐานะไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส เป็นการแลกเปลี่ยนกับการยกเลิกอนุสัญญานับดังกล่าวในปี พ.ศ.2451 นับแต่นั้นมาไม่ปรากฏว่ารัฐบาลสยามใช้วิธีการแสวงหาพันธมิตรด้วยการทำอนุสัญญาฉบับอีกเลย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สายจิตต์ เหมินทร์, การเสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส ของไทยให้อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507)

ตารางที่ 11 รายชื่อผู้ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่ในเมืองนครศรีธรรมราช 18 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2458

เลขที่	นามผู้ขอ	เนื้อที่			ตำบล	อำเภอ
		ไร่	งาน	วา		
1.	จีนยี่นหลิ	88	2	73	ร่อนพิบูลย์	ร่อนพิบูลย์
2.	จีนอู่ตุ้	20	1	11	คลอง	ลิซล
3.	นายดับลิวี่ โรบินสัน	79	3	21	นบพิตำ	กลาย
4.	นายไให้	194	1	67	นบพิตำ	กลาย
5.	จีนกวย	113	-	70	นบพิตำ	กลาย
6.	นายกัน	222	1	91	พรหมโลก	เมือง
7.	นายกัน	179	2	45	พรหมโลก	เมือง
8.	นายหนู	97	3	17	พรหมโลก	เมือง
9.	ขุนชำนาญคดี(ปั่น)	100	3	51	พรหมโลก	เมือง
10.	ขุนชำนาญคดี(ปั่น)	185	2	73	พรหมโลก	เมือง
11.	พระยาสุนทรทราทรธุระกิจ	246	3	8	พรหมโลก	เมือง

ที่มา: สจข. (2458: มร.6 กษ./5)

ในระยะนี้กลุ่มผู้ลงทุนมีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งคนในบังคับสยามและคนในบังคับ
ต่างประเทศดังนี้

ตารางที่ 12 จำนวนเรื่องราวขออาชญาบัตรตรวจแร่ ขออาชญาบัตรผูกขาดตรวจแร่ ประทานบัตร และเรื่องราวขอประทานบัตรสำหรับคนในบังคับสยามและคนในบังคับต่างประเทศ เมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2456 และ พ.ศ. 2457

ที่	รายการ	พ.ศ.2456		พ.ศ.2457	
		บังคับสยาม	บังคับต่างประเทศ	บังคับสยาม	บังคับต่างประเทศ
1.	ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่	198	15	105	1
2.	ขออาชญาบัตรตรวจแร่	85	8	44	6
3.	ขออาชญาบัตรผูกขาดตรวจแร่	-	7	-	8
4.	ขอประทานบัตรทำเหมืองแร่	40	-	-	-
5.	อาชญาบัตรตรวจแร่	85	8	44	6
6.	อาชญาบัตรผูกขาดตรวจแร่	-	-	-	-
7.	อนุญาตให้ทำเหมืองแร่ชั่วคราว	44	-	37	-
	รวม	452	38	230	21

ที่มา: สจข. (2458: มร.6ป/11)

เมื่อถึงทศวรรษ 2550 นอกจากนายทุนจากนอกพื้นที่ ปรากฏว่านายทุนชาวจีนในพื้นที่ ซึ่งเดิมเคยอิงกับระบบกินเมืองเข้ารับประมูลผูกขาดภาษีอากรในท้องถิ่นแล้วสะสมทุนทำการค้าขาย ก็ได้กระจายทุนในกิจการเหมืองแร่อย่างมั่นคงแล้ว ดังตัวอย่างที่ชัดเจน ได้แก่ ลิ้มซุ่นหงวน ต้นยิดเส็ง (ขุนบวรรัตนรักษ์) หลีกิมสู่ย (ขุนนครจีนวิจารณ์) ทั้ง 3 มีกิจการเหมืองแร่กระจายอยู่ในหลายอำเภอทั่วทั้งเมืองนครศรีธรรมราช อาทิ ลววง นบพิตำ กลาย ร่อนพิบูลย์ ท่าศาลา เป็นต้น โดยในระยะนี้กิจการเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราช นอกจะมีแร่ดีบุกเป็นหลัก ยังมีการทำเหมืองแร่พลูมแฟรมอีกด้วย (สจข., 2453-2460: มร.6 กษ./5)

แรงงาน ด้วยเหตุที่แต่เดิมชาวพื้นเมืองยังคงถูกพันธนาการด้วยระบบไพร่ ไม่มีความเป็นอิสระในการประกอบอาชีพ อีกทั้งยังไม่มีความเป็นทางด้านการเศรษฐกิจจึงไม่นิยมทำงานหนัก อุสาหกรรมเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชจึงต้องอาศัยแรงงานชาวจีนเป็นหลักในการขับเคลื่อนตลอดมา โดยเฉพาะการทำเหมืองแร่แบบเงินแรงงานเหล่านี้ถือเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่ง

โดยทั่วไป ชาวจีนที่อพยพเข้ามาเป็นกรรมกรเหมืองแร่ หรือ กูลิ แบ่งออกเป็น 2 พวก คือ พวกอิสระกับพวกที่ได้รับความอนุเคราะห์ พวกอิสระคือพวกที่จ่ายค่าโดยสารเรือเดินทางมาเอง ไม่ต้องอาศัยความช่วยเหลือในการอพยพจึงมีอิสระที่จะไปทำงานที่ไหนกับใครก็ได้ กลุ่มนี้เป็นส่วนใหญ่ของผู้อพยพ ส่วนพวกที่ได้รับความอนุเคราะห์หรือพวกตั๋วเงินเชื่อ (Credit Ticket) คือ พวกที่มีผู้ช่วยออกค่าโดยสารให้ก่อน พวกนี้ยังแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทแรกมีนายจ้าง เช่น นายเหมืองออกค่าโดยสารให้และต้องทำงานใช้หนี้แก่นายจ้างจนหมดจึงจะเป็นอิสระ ประเภทที่ 2 เป็นพวกที่มีหัวหน้าจีนหรือบริษัทหาแรงงานซึ่งตั้งขึ้นอย่างแพร่หลายเป็นผู้ออกค่าเดินทางให้ เมื่อมาถึงก็จะถูกกักตัวไว้จนกว่าจะมีคนจ้างไป (Hoong, 1969: 71)

การจัดหาแรงงานจีนใหม่เหล่านี้ก็เป็นธุรกิจที่มีเครือข่ายกว้างขวาง เป็นการประสานประโยชน์กันของกลุ่มนายทุนระหว่างนายเหมืองกับหัวหน้าจีนหรือเจ้าแก่ กล่าวคือ นายเหมืองได้แรงงานราคาถูกและได้ขายสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภคภายในกงสี ส่วนหัวหน้าจีนหรือนายหน้าก็จะได้ค่านายหน้าเป็นรายหัว นอกจากนั้นรัฐบาลก็จะได้ผลประโยชน์ในรูปของภาษีอากรต่างๆ เช่น ค่าผูกปี อากรสุรา อากรฝิ่น ฯลฯ

สำหรับเมืองนครศรีธรรมราช แรงงานชาวจีนอพยพเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะเข้าทำงานกับนายเหมืองชาวจีนด้วยกันในระบบกงสี ภายใต้ระบบกงสีลูกจ้างจะได้รับค่าจ้างเป็นการตอบแทนแรงงาน พวกที่เป็น “อิสระ” ไม่อยู่ในระบบสัญญาได้รับเงินเดือนๆ ละ 30-40 เหรียญมาเลย์ ส่วนพวกที่อยู่ในระบบสัญญา หรือ “ตั๋วเงินเชื่อ” จะต้องทำงานเป็นเวลา 1-3 ปี โดยไม่ได้รับเงินเดือน ทั้งนี้เพื่อหักค่าเดินทางจนกว่าจะครบจึงเป็นอิสระได้ นายเหมืองจะจ่ายเงินเดือน 6 เดือนต่อครั้งหลังจากที่ขายแร่ได้ แต่บางครั้งเมื่อการทำเหมืองประสบภาวะขาดทุน นายเหมืองอาจจ่ายค่าแรงให้เพียงครึ่งหนึ่งหรือหนึ่งในสี่ส่วน หรืออาจไม่จ่ายเลยก็ได้ เป็นเหตุให้เกิดการทะเลาะวิวาทระหว่างนายเหมืองกับลูกจ้างอยู่เนืองๆ (พรรณี อวนสกุล, 2522: 169) สันนิษฐานว่านี่อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้กุลิชาวจีนมักอพยพออกไปทำงานในพื้นที่อื่นจนเกิดภาวะขาดแคลนแรงงานอยู่เสมอ

แรงงานชาวจีนที่เข้ามาทำเหมืองแร่ในเมืองนครศรีธรรมราชส่วนใหญ่ในระยะนี้เป็นพวกจีนจากมลายูทั้งสิ้น มีทั้งพวกที่เป็นอิสระไม่อยู่ในสัญญา (Indenture Labour) หรือไม่ก็เป็นพวกที่หนีนายจ้างทางมลายูมา สถานการณ์แรงงานภายในเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราช แม้จะไม่มี การบันทึกจำนวนแรงงานเหล่านี้อย่างเป็นทางการแต่ปรากฏว่ามักมีภาวะการขาดแคลนแรงงานเกิด

ขึ้นอยู่เสมอ เช่น ในปี พ.ศ.2441 ปรากฏว่ามีกุลีจีนทำงานในเมืองแร่นอนพิบูลย์ซึ่งเป็นพื้นที่ทำเหมืองขนาดใหญ่แต่ดั้งเดิมเพียง 500 คนเศษเท่านั้น ซึ่งถือว่าน้อยมาก อย่างไรก็ตามในปีเดียวกันนั้นมีจีนใหม่อพยพมาจากสิงคโปร์เพื่อเป็นแรงงานในเมืองแร่เพิ่มขึ้นเพียง 100 เศษ (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 49) แม้จะมีผู้อพยพเข้ามาเพิ่มขึ้นในปีต่อๆ มา แต่ก็นับว่าเป็นเพียงจำนวนน้อยมากหากเทียบกับเมืองภูเก็ตที่มีการประมาณกันว่า ในปี พ.ศ.2433 มีคนงานเหมืองแร่ถึง 8,984 คน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2506: 135) และเมื่อถึงปี พ.ศ.2464 แรงงานเหล่านี้เพิ่มมากขึ้นเป็นจำนวนไม่ต่ำกว่า 16,000 คน (สจข., 2458-2464: ร.6 ม.25/5) อย่างไรก็ตามภาวะการขาดแคลนแรงงานในเมืองส่วนหนึ่งนอกจากจะเกิดจากอัตราค่าแรงที่ต่ำกว่าในมลายูดังกล่าวไปแล้ว ยังอาจเกิดจากสภาพความเป็นอยู่ที่ลำบากและขาดสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เช่น โรงพยาบาลสำหรับแรงงานในกรณีที่เกิดอุบัติเหตุหรือเจ็บป่วยด้วยก็เป็นได้

ปัญหาการขาดแคลนแรงงานที่เกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้งทำให้นายเหมืองต้องหาแรงจูงใจให้แรงงานทำงานอยู่ในเมืองตนให้นานที่สุด แรงจูงใจดังกล่าว ได้แก่ อนุญาตภายในกงสี ดังเช่นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบรรยายสภาพภายในกงสีว่า

... มูลเหตุเกิดแต่พวกเหมืองคิดหาผลประโยชน์ เอาเปรียบกุลีด้วยอบายมุขต่างๆ เกิดขึ้นในแดนอังกฤษก่อน แต่จะเล่าเฉพาะที่เกิดในเมืองไทย คือ นายเหมืองรับผูกขาดขายฝิ่นสุรา ตั้งบ่อนเบี้ยในตำบลที่ตั้งเหมืองของตน นอกจากนั้นที่ตั้งขายของกินและเครื่องใช้ต่างๆ ที่ตำบลนั้น ก็เป็นของนายเหมืองตั้งขายเอากำไรอีกชั้นหนึ่ง เหมืองมักตั้งอยู่ไกลบ้านเมือง พวกกุลีที่อยู่ประจำเหมืองต้องทำงานหนักตลอดวัน เมื่อถึงเวลาสิ้นงานก็อยากหย่อนใจให้สนุกสนานก็มักพากันหันมาเล่นบ่อนเบี้ยและสูบฝิ่นกินสุราซื้อของที่ร้านนายเหมือง ที่ไม่รู้คิดจริงๆ ก็ใช้เงินค่าจ้างล่วงหน้าเป็นลูกหนี้นายเหมือง กลายเป็นคนอนาถถูกกดขี่ใช้สอยถูกเร่งเงินได้รับความเดือดร้อน... (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506: 227)

สภาพดังกล่าวมีอยู่ทั่วไปในเมืองเมืองนครศรีธรรมราชและบริเวณอื่นๆ ทว่าภาคใต้การอพยพห่างไกลจากถิ่นฐานเพื่อหนีความยากจนเป็นธรรมดาที่กุลีเหล่านี้จะมีความเครียดอยู่แล้วเมื่อเข้ามาทำงานในเมืองแร่ต้องใช้แรงงานอย่างหนัก ประกอบกับมีสภาพความเป็นอยู่ที่ไม่ถูกสุขลักษณะจึงต้องหาวิธีการผ่อนคลาย การที่เหมืองแร่อยู่ห่างไกลและทุรกันดาร กุลีซึ่งต้องใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่เฉพาะภายในเหมืองจึงต้องหันเข้าหาอบายมุขในกงสีเป็นทางออก ไม่ว่าจะเป็นโรง

โสเภณี โรงบ่อน โรงยาฝิ่น โรงสุรา ฯลฯ เมื่อติดการพนันหรืออบายมุขจนเงินไม่พอจ่ายก็ต้องใช้ค่าแรงล่วงหน้าและต้องทำงานใช้หนี้ผู้อยู่ภายในเหมืองจนกว่าจะหมด กรรมกรบางรายหากมีความคิดรู้จักมัธยัสถ์ถ่อคอมก็สามารถสะสมทุนรอนไปประกอบอาชีพอย่างอื่นได้แต่ก็มีเป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่มักตกอยู่ในวังวนของอบายมุขและต้องทำงานหนักเพื่อใช้หนี้นายเหมือง

นอกจากปัญหาการขาดแคลนแรงงานเหมืองแร่ที่นายเหมืองต้องเผชิญอยู่บ่อยครั้ง ทำให้รัฐบาลกลางต้องแก้ปัญหาด้วยการผ่อนปรนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาทำงานได้ง่ายขึ้น ในทางกลับกันเมื่อเกลือเหล่านี้มีจำนวนมากขึ้น แม้จะเป็นผลดีในแง่ของภาษีอากรและเป็นการเพิ่มพลเมืองแต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดความยากลำบากในการปกครอง บางครั้งก็มีปัญหาการจลาจลและอาชญากรรมตามมา เช่น กรณีการวิวาทของอั้งยี่ที่ร่อนพิบูลย์เมื่อปี พ.ศ.2418 ที่เกิดจากชาวจีนต่างกลุ่มภาษาที่เข้ามาเป็นกรรมกรเหมืองแร่ดิบุกเป็นจำนวนมากได้ร่วมกันก่อตั้งสมาคมยี่หินเพื่อช่วยเหลือกัน มีการเรียกรับเงินสมาชิก โดยเงินว่องเซงฉิงฉัง ชาวกวางตุ้ง ผู้ได้รับมอบหมายให้ดูแลเงิน ไปทวงเงินจากจีนเชื้อวฮอชาวจีนฮกเกี้ยนที่ยังไม่ได้ชำระเงิน ปรากฏว่าเกิดการวิวาททุบตีกันจนเหตุการณ์บานปลาย ผู้คนล้มตายไป 9-10 คน บาดเจ็บอีกจำนวนมาก บ้านเรือนและที่ทำการเหมืองถูกเผาไปถึง 75 หลัง (สจข., จ.ศ.1237: ร.5 กห.เล่ม 61) หรือ กรณีอั้งยี่ปล้นฆ่ากันเมื่อปี พ.ศ.2448 ซึ่งเป็นการวิวาทกันระหว่างจีนกวางตุ้งกับจีนฮกเกี้ยนที่เหมืองร่อนพิบูลย์เช่นเดียวกับครั้งก่อน ในครั้งนี้มีคนตาย 2 คน บาดเจ็บจำนวนหนึ่งและบ้านเรือนที่ทำการเหมืองถูกเผาเสียหายหลายหลังแต่ก็ไม่รุนแรงเท่าครั้งแรก (สจข., ร.ศ.124: มร.5 กษ./6)

ปัญหาดังกล่าวสร้างความหนักใจแก่รัฐบาลไม่น้อยเช่นกัน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยัง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ 1 มีนาคม ร.ศ.124 (พ.ศ. 2448) เนื้อความดังนี้

... เรื่องพวกจีนที่ทำเหมืองแร่ในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช เกิดวิวาทฆ่ากันตาย พระยาสุนทรทราทรธุระกิจได้จัดการระงับปราบปรามและจับพวกจีนที่วิวาทกันได้นั้นทราบแล้ว ได้นึกวิตกอยู่เสมอในเรื่องมีจีนเข้ามามากๆ นั้น เป็นคุณแก่บ้านเมือง แต่กลัวการปกครองจะอ่อนปราบปรามไม่ไหวจะกลับร้าย การจะเอาใจใส่สะกดรอยจัดกำลังให้พอปกครองในที่ที่มีจีนมากเสมอไปผลไม่ได้... (สจข., ร.ศ.124: มร.5 กษ./6)

อย่างไรก็ตามแม้รัฐบาลกลางจะตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวดีแต่ก็ยังไม่มีการใดเพื่อแก้ไขอย่างเป็นรูปธรรม นอกจากการสั่งกำชับให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นควบคุมดูแล จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้มีการหยิบยกเอาปัญหาแรงงานชาวจีนมาพิจารณาอีกครั้ง แต่ก็ยังไม่มีการใด ๆ ที่ชัดเจนนัก นอกจากการแก้ปัญหาเฉพาะในประเด็นที่นายเหมืองเสียวชีวิตเท่านั้น เนื่องจากมีกรณีของจีนกิมพิน เจ้าของเหมืองแร่ที่อำเภอรัตนบุรีลี้ภัยต่อสมปทานบัตรหมายเลขที่ 1000/185 ซึ่งได้ถึงแก่กรรมเมื่อศก 126 (พ.ศ. 2450) ทำให้ประธานบัตรถูกยกเลิก (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 28, ร.ศ.130: 731) ที่สุดก็มีการแก้ปัญหาเกลือเหมืองแร่ที่ตกงานให้หานายจ้างในเมืองแห่งใหม่ ส่วนชาวจีนที่มีความประสงค์จะตั้งรกรากหรือแต่งงานกับสตรีชาวพื้นเมืองนครศรีธรรมราชก็ให้เป็นคนในบังคับสยาม

วิธีการทำเหมืองแร่ เนื่องจากอุตสาหกรรมเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชระหว่างปี พ.ศ.2439-2453 ยังไม่ได้รับการส่งเสริมและพัฒนามากนัก ส่วนใหญ่มักดำเนินการโดยนายทุนชาวจีนซึ่งมีการลงทุนโดยเริ่มต้นจากกิจการขนาดเล็กความเสี่ยงไม่มากจากนั้นจึงค่อยขยายกิจการเหมืองแร่ในพื้นที่ซึ่งมีวิธีการแบบจีนที่ใช้เทคนิคไม่ซับซ้อนแต่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ซึ่งแบ่งได้เป็น 5 ชนิดดังนี้

การร่อนแร่ (Dalang Washing) มีวิธีการคือ ใช้เลียง¹⁹ ตักแร่ที่ปนกับทรายและดินลงไป แล้วร่อนในน้ำจนดินทรายไหลไปตามน้ำเหลือแต่แร่ ในกรณีที่ร่อนแร่ตามลาดเขาไม่มีลำห้วยลำธารก็ต้องใช้น้ำสาคลให้ดินบุกลงตามน้ำลงมา วันหนึ่งร่อนได้ประมาณ 100 เลียง ในเวลา 10 ชั่วโมง เลียงหนึ่งร่อนแร่ได้ครั้งละ 15-25 ปอนด์ (สภาพเผยแพร่พาณิชย์, 2469: 49-50) ด้วยเหตุที่การร่อนแร่ทำได้ง่ายและแทบไม่ต้องลงทุน เพียงแค่ขอใบอนุญาตจากทางการและเสียค่าธรรมเนียมเพียงเล็กน้อยก็สามารถหาแร่ได้ จึงเป็นวิธีการที่คนพื้นเมืองนิยมมากที่สุด แม้วิธีการร่อนแร่จะไม่ถือเป็นการทำเหมืองแต่ก็เป็นวิธีการหาแร่แบบดั้งเดิมที่ทำสืบต่อกันมา แม้ในทศวรรษ 2470 ก็ยังปรากฏว่ามีคนใช้วิธีการนี้หาแร่ดินบุกอยู่เป็นจำนวนมาก

¹⁹ ภาชนะสำหรับร่อนหาแร่ รูปร่างคล้ายกระทะแต่ไม่มีหู

เหมืองแร่ดิน (Ground Slucing) เป็นการทำเหมืองในบริเวณที่มีแร่อยู่ตามผิวดินหรือใต้พื้นดินแต่ตื้นๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นแหล่งลานแร่ที่อยู่บนเนินหรือไหล่เขา สามารถขุดและชักน้ำล้างเอาแร่ได้ง่ายโดยไม่ต้องใช้เครื่องจักรสูบน้ำ เหมืองแบบนี้ทำได้เฉพาะฤดูฝนเท่านั้นอาศัยน้ำฝนที่ไหลหรือขังอยู่ด้านล่างเอามาขาย เหมืองชนิดนี้เป็นเหมืองขนาดเล็กใช้ทุนน้อย มีเครื่องมือง่ายๆ เช่น ชะแลง จอบกับคนงานเพียง 5-10 คนก็สามารถทำได้จึงมีทั้งคนพื้นเมืองและคนจีนลงทุนทำ

เหมืองครา (Hill Mining) เป็นการหาแร่ที่เกิดจากสายแร่เดิมที่สุมฝังตามธรรมชาตินับเป็นล้านๆ ปีมาแล้ว ทำให้แร่หลุดออกมาจากหินเป็นอิสระ เป็นเม็ดเล็กๆ เมื่อน้ำชะนานๆ ก็จะเคลื่อนสู่ที่ๆ ต่ำกว่าลงไปเรื่อยๆ จนถึงที่ราบ เนื่องด้วยแร่มีความถ่วงจำเพาะสูงกว่ากรวด ทราย หิน ขณะเคลื่อนตัวก็จะแทรกตัวลงชั้นล่างรวมกับกรวด เรียกว่าชั้นกะสะ การทำเหมืองคราจะต้องมีน้ำโดยต่อรางชักน้ำมาจากภูเขามาชะล้างดินและกะสะแร่ที่มาร่วมกับชะแลง จอบและขนานที่ทำด้วยหวายกรองเป็นซี่ๆ เพื่อช้อนหินที่โต 1-5 นิ้ว สาดทิ้งออกไปจากร่องคูที่ใช้เป็นที่เก็บกักแร่ ชาวเหมืองจึงเรียกว่าทำคู วิธีใช้กับที่ๆ มีความลาดเอียง เพื่อน้ำจะได้ชะมูลดินตามร่องคูสะดวกและมีเปลือกดินหนาไม่มากนัก ประมาณ 10 ฟุต (กรณีการ์ ดันประเสริฐและคณะ, 2540:274) การทำเหมืองครามีต้นทุนพอสมควรเนื่องจากต้องทำทำนบและจ้างคู่อื่นจำนวนมากน้อยตามขนาดของเหมือง ดังนั้นเจ้าของเหมืองจึงมักจะเป็นนายทุนชาวจีน

เหมืองใหญ่หรือเหมืองหอบ (Opencast or Open-Pit Mining) เป็นวิธีทำเหมืองโดยการลอกเปลือกดินชั้นกองไว้ข้างบนจนถึงที่ที่มีแร่แล้วนำแร่ขึ้นมาล้าง หรือใช้กลีขุดดินเป็นชั้นบันไดจนถึงชั้นที่มีแร่แล้วหาบดินทิ้งจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เหมืองหอบ” การทำเหมืองใหญ่จำเป็นต้องใช้น้ำมาก แม้เหมืองจะอยู่ห่างไกลแหล่งน้ำก็ต้องลงทุนขุดคลองเพื่อทำท่อชักสายน้ำด้านล่างแร่ การทำเหมืองชนิดนี้ต้องใช้ทั้งทุนและแรงงานจำนวนมาก เจ้าของเหมืองส่วนใหญ่มักเป็นชาวจีนที่มีประสบการณ์ในการทำเหมืองแร่หรือเจ้าภาษีนาอากรเดิมที่มีทุนรอนพอสมควร

เหมืองเจาะงัน (Gophering Hole) เป็นการทำเหมืองจากสายแร่ของแหล่งแร่โดยตรง จุดที่ทำเหมืองจะอยู่บนภูเขาที่มีสายแร่โผล่ขึ้นมาให้เห็น ยุคแรกๆ ใช้วิธีการกองไฟเผาบนสายแร่เมื่อหินร้อนเต็มที่ก็ใช้น้ำราดทันที หินที่ร้อนหดตัวไม่ทันก็จะปริแตกร้าว จากนั้นก็ใช้ชะแลงลิ้ม ค้อนตีดหินออกหรือทุบย่อยเอาแร่ออกมา เมื่อทำเหมืองจนลึกลงไปไม่สะดวกที่จะเผาไฟก็เปลี่ยนเป็นการระเบิด ขุด เปิดเป็นร่องหรือเป็นอุโมงค์เข้าไปในภูเขาเพื่อตามสายแร่ ลงไปในแนวตั้งไม่เกิน 10 เมตร แล้วนำหินบนแร่จากสายแร่ขึ้นมาล้างหรือทุบย่อยเอาแต่ก้อนแร่ออกมา

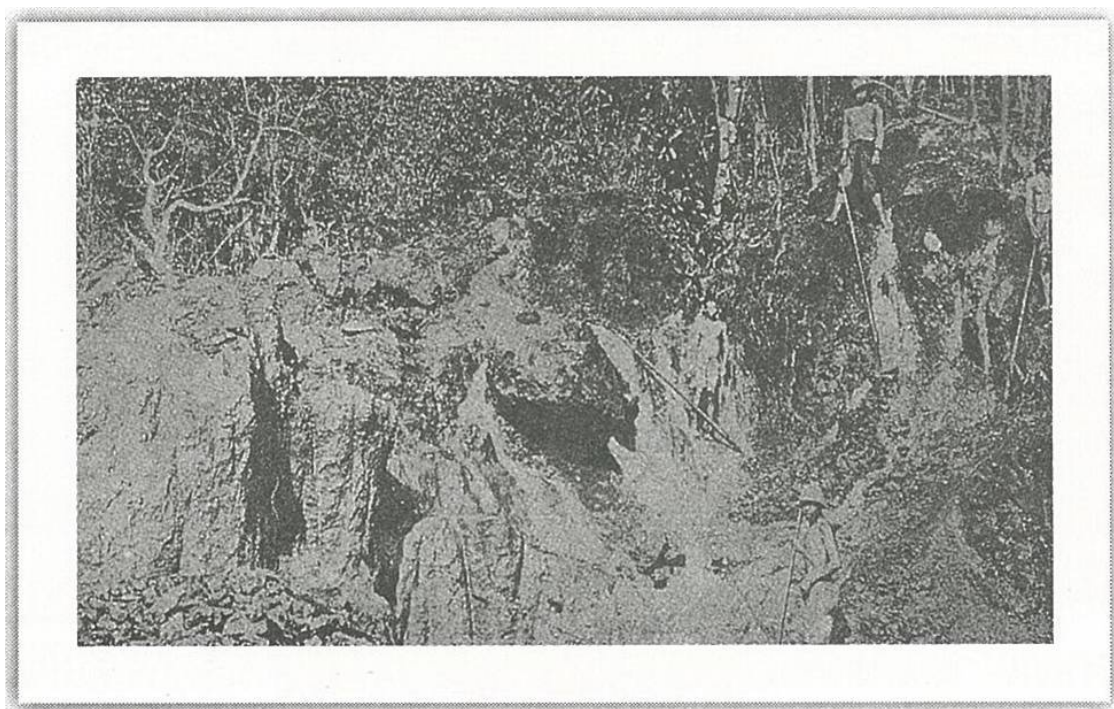
ด้วยเหตุที่เหมืองเจาะกันเป็นวิธีการทำเหมืองแบบพื้นเมือง มักไม่มีการตรวจสอบความสมบูรณ์ของแหล่งแร่จึงทำลึกเข้าไปได้ดินไม่มากนักเพราะจะไม่มีอากาศหายใจ เป็นการทำเหมืองที่เสี่ยงอันตรายและให้ผลตอบแทนที่ไม่แน่นอน หากพบสายแร่ใหญ่ก็จะพัฒนาเป็นเหมืองอุโมงค์หรือเหมืองهابต่อไป

เหมืองปล่องหรือเหมืองอุโมงค์หรือเหมืองรู (Shaft Mining) เป็นวิธีการทำเหมืองที่ไม่มีการลอกเปลือกดินออกเหมือนเหมืองใหญ่ แต่จะขุดหลุมลึกลงไปจนถึงที่มีแร่ โดยทั่วไปมักจะลึกประมาณ 15-25 ฟุต จากนั้นก็ใช้โครงไม้ค้ำจน กรูหลุมด้วยไม้กระดานเพื่อป้องกันการพังทลาย จากนั้นก็ล้วงเอาแร่ขึ้นมา เพื่อให้การทำงานสะดวกขึ้นจะต้องสูบน้ำออกจากกันหลุมเรื่อยๆ การขุดดินรอบๆ หลุมนั้นสามารถขุดได้ในรัศมีไม่เกิน 20 ฟุตจากจุดศูนย์กลางเท่านั้น หากมากกว่านี้ดินอาจถล่มลงมาได้ การทำเหมืองปล่องกลุ่มีความเสี่ยงสูงมาก อุปกรณ์เตือนภัยมีอยู่เพียงอย่างเดียวคือเทียนไขที่จุดให้แสงสว่างเวลาทำงาน กลู่จะต้องคอยสังเกตเปลวเทียน ถ้าเปลวเทียนหดสั้นแสดงว่าออกซิเจนไม่พอ หากเปลวเทียนไหวหรือสั่นแสดงว่าหลุมอาจจะยุบตัวต้องรีบหนีขึ้นจากหลุมทันที

ด้วยวิธีการทำเหมืองข้างต้น เห็นได้ชัดเจนว่าการทำเหมืองแร่ดิบูกเมืองนครศรีธรรมราชยังอยู่ในสภาพที่ล้าหลังมาก การทำเหมืองแร่ด้วยวิธีเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันที่จริงการทำเหมืองแร่ เหมืองครา เหมืองใหญ่ที่เป็นวิธีการทำเหมืองแบบจีนนั้นมีใช้เป็นที่ชาวจีนนำมาจากประเทศจีน แต่เป็นวิธีการทำเหมืองในที่ลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่เดิม เพียงแต่ชาวจีนได้เข้ามาปรับปรุงวิธีการทำเหมืองให้ดีขึ้นเท่านั้น (Hoong, 1969: 83) วิธีการทำเหมืองแร่นี้มีตั้งแต่เหมืองเล็กๆ เช่น เหมืองแร่ที่ใช้คนงานไม่ถึง 10 คน ไปจนถึงเหมืองใหญ่มีคนงานตั้งแต่ 60 -1,000 คน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2506: 122-132)

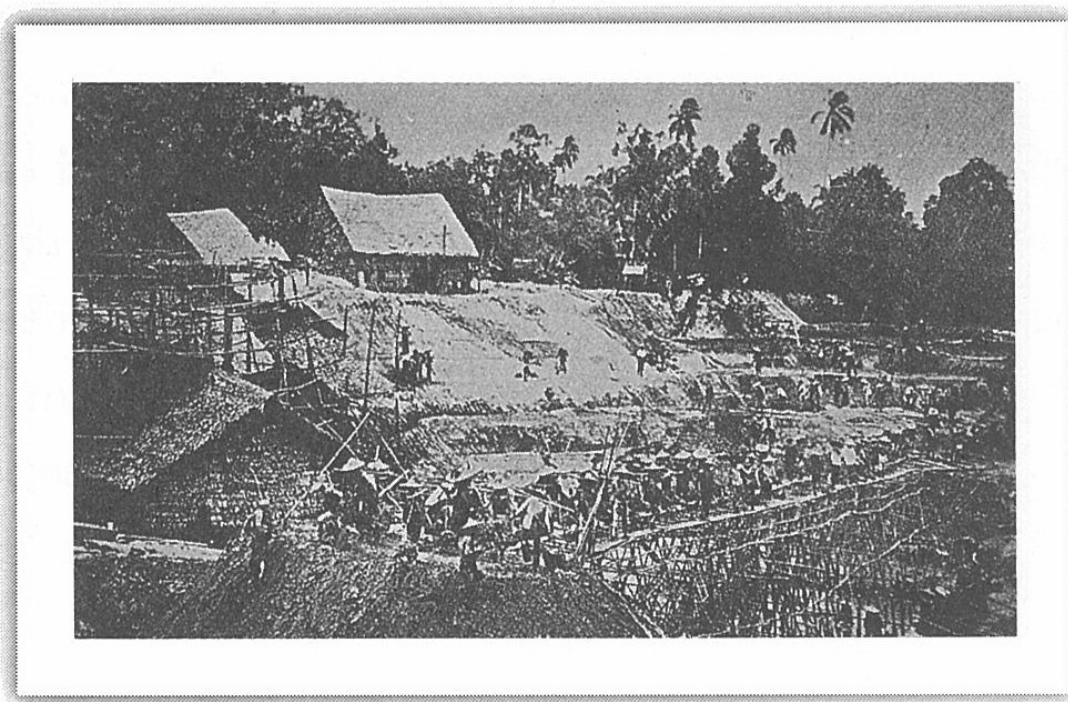
วิธีการทำเหมืองแร่ในพื้นที่เมืองนครศรีธรรมราชนับว่าล้าหลังมาก หากเปรียบเทียบกับมณฑลภูเก็ตที่มีการนำเอาเทคนิคการทำเหมืองสูบ-เหมืองฉีด มาใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 (สจข., ร.ศ.110: มร.5 ม./56) และยังนำเอาเทคนิคการทำเหมืองเรือขุดมาใช้ในปี พ.ศ. 2449 (สจข., ร.ศ.125: มร.5 ม./57) ซึ่งเทคนิคเหล่านี้ทำให้ผลผลิตดิบูกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากข้อเท็จจริงจะพบว่า การที่นายเหมืองชาวจีนเมืองนครศรีธรรมราชนิยมทำเหมืองแบบโบราณที่ต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการทำเหมืองด้วยวิธีดังกล่าวทำให้นายเหมือง

สามารถควบคุมเศรษฐกิจภายในเมืองทั้งในแง่ของความคล่องตัวด้านแรงงานและเงินทุนได้ กล่าวคือ เมืองเล็กๆ นายทุนจะใช้แรงงานญาติหรือผู้ที่คุ้นเคยสนิทสนมกันเพียงไม่กี่คนก็สามารถทำเป็นเมืองได้ไม่ต้องใช้ทุนมากนักกรณีที่เราไม่มากก็เลิกกิจการได้เลย หากเป็นเมืองขนาดใหญ่มีแรมมาก การใช้แรงงานจำนวนมาก นายเมืองก็จะใช้ “ระบบกงสี” เพื่อเป็นเงินทุนหมุนเวียน กล่าวคือ ระบบกงสีจะเป็นการจัดการทุกอย่างภายในเมือง ตั้งแต่ที่พักอาศัย อาหาร การกิน ภายใต้ระบบกงสินี้นายเมืองมักจะเป็นเจ้าของร้านขายเครื่องอุปโภค-บริโภคที่จำเป็น (โดยตั้งราคาสูงกว่าท้องตลาด) นอกจากนั้นอาจเป็นเจ้าของโรงนันทนาการต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นโรงบ่อน โรงยาฝิ่น โรงสุรา หากเป็นเมืองใหญ่อาจมีโรงโสเภณีด้วย เนื่องจากเมืองเร่อยู่ห่างไกล เมืองคู่ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ภายในเมืองจึงต้องใช้จ่ายภายในกงสีทั้งสิ้น ถ้าไรที่ได้นายเมืองก็จะใช้เป็นทุนหมุนเวียนภายในเมืองได้ต่อไป

ภาพที่ 9 แสดงการทำเหมืองแร่

ที่มา: มุลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับงานเหมืองแร่และธรณีวิทยา (2542: 21)

ภาพที่ 10 แสดงการทำเหมืองหอบ

ที่มา: มุลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับงานเหมืองแร่และธรณีวิทยา (2542: 27)

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิธีการการทำเหมืองแร่ได้รับการพัฒนามากขึ้น ประกอบกับเริ่มมีนายทุนชาวต่างประเทศสนใจลงทุนทำเหมืองแร่ในเมืองนครศรีธรรมราชเพิ่มมากขึ้นในทศวรรษ 2450 เป็นต้นไปได้นำเอาเทคนิคที่ทันสมัยแบบตะวันตกมาใช้อีก 2 ชนิด ได้แก่ การทำเหมืองสูบหรือเหมืองฉีดและเหมืองเรือขุดซึ่งมีวิธีการคือ

เหมืองสูบหรือเหมืองฉีด (Hydraulicking or Gravel Pumping) เป็นเทคนิคการทำเหมืองแร่จากออสตรেলีที่นายเหมืองชาวจีนในเมืองมลายูนิยมมาก การทำเหมืองฉีดมีวิธีการคือใช้กำลังน้ำชะดินทรายและแร่ให้พังแล้วไหลลงไปในรางที่เตรียมไว้ ด้วยเหตุที่แร่มีความถ่วงจำเพาะ 6.9-7.2 ส่วนหินกรวดมีความถ่วงจำเพาะ 2.6 ทำให้เนื้อแร่ปลิวออกจากดินและกรวดทรายได้ง่าย ส่วนเหมืองสูบทำในกรณีที่ดินที่เป็นร่องน้ำท้ายเหมืองหรือเป็นเหมืองที่ขุดต่ำลงไปกว่าพื้นดินโดยการสูบน้ำทั้งน้ำ กรวดทรายและแร่ขึ้นมาบนรางลำแร่ หากไม่นับอุปสรรคในเรื่องต้นทุนราคาเครื่องสูบน้ำที่สูงมาก วิธีการทำเหมืองสูบหรือเหมืองฉีดมีข้อดีตรงที่สามารถผลิตแร่ดิบได้เป็นจำนวนมากในเวลาที่รวดเร็วและใช้แรงงานกุน้อยกว่าการทำเหมืองแบบอื่นๆ ก่อนหน้าด้วยการทำเหมืองฉีดได้ถูกนำมาใช้ในเมืองนครศรีธรรมราชและประสบความสำเร็จมาก โดยเหมืองแร่ใหญ่

ที่มีชื่อเสียงในการวิธีการนี้ได้แก่ เหมืองแร่หนองเป็ด เหมืองแร่ไม้หลา อำเภอรัตนพิบูลย์ และ เหมืองแร่โรงเหล็ก อำเภอท่าศาลาของนายอึ้งค่าย่าย เป็นต้น

เหมืองเรือขุด (Dredging) เป็นวิธีการทำเหมืองแร่แบบตะวันตกที่ทันสมัยที่สุดในขณะนั้น ถือเป็นการเปิดศักราชใหม่ของการทำเหมืองแร่ในประเทศไทยก็ว่าได้ เรือขุดลำแรกในประเทศไทยถูกนำเข้ามาโดยบริษัททุ่งคาฮาเบอร์ของกัปตันไมล์ส (Edward Thomas Miles) ผู้ซึ่งประสบความสำเร็จในการทำเหมืองประเภทนี้ที่ทัสมาเนีย ประเทศออสเตรเลียมาก่อน เหมืองเรือขุดสามารถทำการขุดแร่ได้ทั้งบนบกและในน้ำ เรือขุดมีรูปร่างไม่เหมือนเรือแต่จะมีลักษณะเหมือนโรงงานลอยอยู่ในน้ำหรือบนบกเท่านั้น เคลื่อนไหวไปข้างหน้าและข้างๆ ได้ด้วยสายลวดที่รั้งอยู่กับทุ่นในน้ำหรือบนบก ตอนหัวมีกะป้อตักดินข้างหน้าเอาไปเทคว่ำลง เมื่อขึ้นไปถึงแกนหมุนกลับตัวบนและตัวกะป้อจะเลื่อนกลับไปมาตามสายของมันในสภาพคว่ำหน้าไปพลิกกลับตักดินอีกเมื่อวิ่งไปสุดสายถึงที่หมุนกลับตอนล่าง ดินทรายที่คว่ำตกลงไปในตะแกรงหมุนถูกน้ำฉีดให้แตกกระจาย ทรายและแร่ไหลลงตะแกรงลงไปสู่รางล่างแร่ซึ่งจะตักแร่หนักไว้ราวไว้ในราวปล่อยดินทรายซึ่งเทออกไปไว้ท้ายเรือขุด (พรรณี อวนสกุล, 2522: 153) การทำเหมืองเรือขุดมีต้นทุนสูงเนื่องจากเครื่องจักรมีราคาแพงมากแต่ขณะเดียวกันก็ให้ผลตอบแทนที่คุ้มค่าเช่นกัน เห็นได้จากเมื่อดำเนินการไปถึงปี พ.ศ. 2457 บริษัทมีเรือขุดถึง 6 ลำ เทคนิควิธีการนี้ถูกนำมาใช้ในเมืองนครศรีธรรมราชด้วยเช่นกันในทศวรรษ 2460 ทำให้ผลผลิตแร่ดีบุกเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว

การถลุงแร่ดีบุก การถลุงแร่ดีบุกภายในเมืองนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีเทคนิควิธีการแบบดั้งเดิมดำเนินการโดยชาวจีน มีวิธีการคือก่อเตาด้วยดินรูปคล้ายกระบอกริมปลอกเหล็กกรด มีรูเจาะข้างกันเตาสำหรับให้โลหะไหลออกด้านตรงข้ามกับรูให้โลหะไหลออกมีรูสำหรับพ่นลมเข้าไปในเตาซึ่งมีระดับสูงกว่าเล็กน้อย เอาสินแร่ดีบุกปนกับถ่านไม้ใส่ตอนบนของเตาสลับกันเป็นชั้นๆ สูบลมเข้าข้างเตา แร่ดีบุกจะละลายไหลออกจากรูกันเตา แร่ที่ไหลออกมานี้จะถูกนำไปถลุงด้วยวิธีการเดียวกันอีก 2-3 ครั้ง จนได้เนื้อแร่ดีบุกดีแล้ว เอาเทลงในพิมพ์ทิ้งไว้ให้แข็งตัว จะได้ดีบุกเป็นแท่งหรือปึก ประมาณ 13-14 ปึกเท่ากับ 1 หาบ แล้วแต่นาฬิกาพิมพ์เล็กหรือใหญ่ การถลุงแร่แบบนี้เสียเวลามาก ครั้งหนึ่งกินเวลา 2- 3 วัน (สจข., รศ. 109: ร.5 ม.49/44) อีกทั้งยังเสียเนื้อแร่ดีบุกที่ดีโดยใช่เหตุ ดังนั้นเมื่อการคมนาคมขนส่งมีความก้าวหน้าประกอบกับเมื่อบริษัท The Straits Trading Co. ได้ตั้งโรงงานถลุงแร่ที่ทันสมัยที่สุดในภูมิภาคขึ้นที่สิงคโปร์ เมื่อปี พ.ศ.2430 ตามมาด้วยโรงงานถลุงแร่

The Eastern Smelting Co. ที่ปั้งในปี พ.ศ. 2451 (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2535: 7-8) นายเหมืองจึงนิยมส่งออกสินแร่ดิบที่ผลิตได้ออกแทนการถลุงด้วยกรรมวิธีแบบเดิม

เส้นทางคมนาคม เส้นทางคมนาคมทางบกที่ทุรกันดารถือเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมเหมืองแร่ดิบที่เมืองเมืองนครศรีธรรมราชอย่างยิ่ง เนื่องจากพื้นที่เหมืองส่วนใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอลำพูน เมือง จวาง สีชล และร่อนพิบูลย์ ขณะนั้นยังห่างไกลยากลำบากต่อการขนส่งแร่ดิบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งท้องที่อำเภอร่อนพิบูลย์ซึ่งขณะนั้นมีการทำเหมืองแร่มากที่สุดก็ยังคงอยู่ในสภาพที่ทุรกันดารมาก มีเส้นทางเกวียนซึ่งนายเหมืองทำไว้เพื่อขนส่งแร่เพียงไม่กี่ร้อยเส้นเท่านั้น

แม้ว่ารัฐบาลกลางได้พิจารณาแล้วว่าการทำเส้นทางเกวียนในท้องที่ร่อนพิบูลย์อยู่ในวิสัยที่จะทำได้ แต่ปรากฏว่าไม่ได้รับการพัฒนาเลย นายเหมืองชาวจีนต้องขนส่งแร่ดิบโดยใช้เส้นทางเกวียนแล้วต่อด้วยช้าง เสียเงินค่าจ้างถึงหาบละ 48 อัฐ จนกระทั่งปี พ.ศ.2441 รัฐบาลกลางได้ตัดสินใจพัฒนาเส้นทางน้ำแทนโดยการขุดคลองจากโคกครามไปถึงร่อนพิบูลย์เพื่อแก้ไขปัญหาทำให้การขนส่งแร่ดิบสะดวกและประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปมาก (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 49) อย่างไรก็ตาม นอกจากเส้นทางดังกล่าวนี้ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลกลางได้พัฒนาเส้นทางบกในพื้นที่เหมืองอย่างจริงจังจนกระทั่งสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลผลิตแร่ดิบ ถึงแม้จะไม่สามารถระบุปริมาณแร่ดิบที่ผลิตได้ในเมืองนครศรีธรรมราชก่อน พ.ศ.2440 เนื่องจากยังไม่มี การเก็บรวบรวมข้อมูลอย่างเป็นระบบ แต่หากพิจารณาจากรายงานราชการบางปีที่ระบุถึงจำนวนคร่าวๆ พบว่า ผลผลิตแร่ดิบที่ได้จากเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชมีจำนวนไม่คงที่นัก บางปีอาจผลิตได้เป็นหลักร้อยหาบ บางปีอาจมีจำนวนเป็นพันหาบ อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 2450 ซึ่งเริ่มมีการเก็บข้อมูลแร่ดิบเป็นรายมณฑล สันนิษฐานว่าแร่ดิบที่ผลิตได้ในเมืองนครศรีธรรมราชอาจมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นเมืองสงขลายังมีการทำเหมืองแร่ไม่มากนัก ส่วนเมืองพัทลุงไม่มีการทำเหมืองแร่ดิบเลย ผลผลิตเกือบทั้งหมดของมณฑลจึงน่าจะมาจากเมืองนครศรีธรรมราช

ตารางที่ 13 ผลผลิตแร่ดีบุกทรายมณฑล พ.ศ. 2450-2460

(หน่วย: หาบ)

พ.ศ.	สุราษฎร์	นครศรีฯ	ปัตตานี	ภูเก็ต	รวม
2450	908	2,419	4,826	64,285	72,438
2451	1,411	2,768	11,851	64,157	79,284
2452	2,044	2,842	11,851	64,157	79,283
2453	2,782	2,547	6,207	70,719	82,255
2454	2,911	1,279	8,083	87,354	99,627
2455	3,092	1,564	6,067	99,901	110,624
2456	2,558	2,156	8,351	100,297	113,362
2457	2,327	2,025	7,989	98,390	110,731
2458	2,250	2,462	15,469	130,994	151,175
2458	2,278	3,653	10,689	130,739	147,259
2460	2,364	5,899	13,520	131,999	153,782

หมายเหตุ: คัดแปลงโดยผู้เขียน

ที่มา: Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam (1918: 253)

กล่าวได้ว่ากิจการเหมืองแร่ดีบุกเมืองนครศรีธรรมราชก่อนทศวรรษ 2460 ยังไม่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลกลางมากนักแตกต่างจากหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก ผู้ประกอบการเหมืองแร่ในระยะนี้ส่วนใหญ่ยังเป็นชาวจีนซึ่งมีทั้งที่เป็นคนในบังคับสยามและคนในบังคับต่างประเทศ เหมืองแร่ส่วนใหญ่ยังคงใช้เทคนิควิธีการแบบจีนซึ่งต้องใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก ดังนั้นผลผลิตในท้องที่จึงมีจำนวนไม่มากนัก สำหรับผลผลิตแร่ดีบุกในแต่ละปีจะเพิ่มขึ้นหรือลดลงขึ้นอยู่กับจำนวนแรงงานเป็นหลัก

ด้านการค้า

เมื่ออุปสรรคจากการปกครองระบบกินเมืองถูกกำจัดออกไป รัฐบาลเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นมากขึ้น การค้าขายจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว กล่าวได้ว่านับตั้งแต่ปี พ.ศ.2439 เป็นต้นไป นครศรีธรรมราชได้กลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรส่งออกที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้ มีสินค้าสำคัญหลายรายการด้วยกัน เช่น ข้าวเปลือก ข้าวสาร มะพร้าว โค

กระป๋อง เปิด ไข่ สุกๆ ฯลฯ สำหรับคู่ค้านอกจากจะเป็นพื้นที่ใกล้เคียง อาทิ ปัตตานี กลันตัน และ ตรังกานูที่ทำการค้าขายกันจนเป็นปกติอยู่แล้ว ปรากฏว่าเวลานี้สเตรทเซ็ทเทิลเมนต์ โดยเฉพาะ สิงคโปร์ก็ได้กลายเป็นตลาดรองรับสินค้าที่ใหญ่และสำคัญมากของเมืองนครศรีธรรมราชอีกแห่งหนึ่งด้วย

เนื่องจากขณะนี้การเก็บสถิติการค้ายังคงมีลักษณะเป็นภาพรวมทั้งมณฑลจึงไม่สามารถระบุจำนวนผลผลิตหรือสินค้าที่ส่งออกจากเมืองนครศรีธรรมราชในแต่ละปีได้ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากการส่งเสริมของรัฐบาลกลางจนมีพื้นที่เพาะปลูกมากที่สุดในมณฑล และความเติบโตของอุตสาหกรรมต่อเนื่องอย่างโรงสีข้าวในเมืองนครศรีธรรมราชที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงปลายทศวรรษ 2440 มูลค่าสินค้าส่งออกทั้งมณฑลก็น่าจะสามารถสะท้อนภาพสินค้าออกจากเมืองนครศรีธรรมราชได้ชัดเจนพอสมควร

ตารางที่ 14 มูลค่าสินค้าออกคิดเป็นร้อยละของมูลค่าสินค้าออกทั้งหมดในมณฑลนครศรีธรรมราช

พ.ศ.	สินค้า							รวม
	ข้าว	ดิบูก	ยางพารา	หมู	เปิด-ไข่	โค-กระบือ	อื่นๆ	
2450	-	12	-	-	-	1.4	-	-
2451	79	13	-	2	.005	1.6	5	100
2452	66	36	-	9	.31	6.8	13	100
2453	50	11	24	8	-	8	32	100
2454	34	15	.3	3	-	-	40	100
2455	68	15	-	4	-	-	13	100
2456	69	7	-	6	.28	-	18	100

ที่มา: B.P.P. (3/5, 18, 24, 25), Diplomatic and Consular Reports (1907-1913)

จากสถิติข้างต้นเห็นได้ว่า ข้าวเป็นสินค้าเกษตรที่สำคัญที่สุดของมณฑลนครศรีธรรมราช รองลงไปได้แก่ปศุสัตว์ นอกจากนั้นยังมีสินค้าอุตสาหกรรมที่สำคัญ ได้แก่ ดิบูก ถึงแม้ว่าสถิติการค้าดังกล่าวมีลักษณะเป็นภาพรวมทั้งมณฑล แต่อันที่จริงสินค้าหลายรายการ ไม่ว่าจะเป็นข้าว ปศุสัตว์ หรือแม้แต่แร่ดิบูกนั้นเป็นที่ทราบกันดีว่าล้วนแล้วแต่มีแหล่งผลิตที่สำคัญคือเมือง

นครศรีธรรมราช โดยพื้นที่ที่ผลิตข้าวได้มากที่สุดในภาคใต้หลังปี พ.ศ.2439 ได้แก่ ท้องที่อำเภอปากพนัง ซึ่งมีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลง คือ รายงานราชการของพระยาสุขุมนัยวินิตที่มีไปถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงข้าวที่ส่งออกจากปากพนังว่า คิดเป็นข้าวเปลือกถึง 1,970 เกวียน เป็นเงินทุน 88,650 บาท ข้าวสาร 6,206 เกวียน เงินทุน 496,480 บาท (มูลนิธิทักษิณคดี, 2544: 59) เมื่อถึงปี พ.ศ.2451 หลักฐานจากต่างประเทศก็ยิ่งชี้ให้เห็นความจริงข้อนี้ กล่าวคือ มีการบันทึกไว้อย่างชัดเจนว่าข้าวที่ส่งออกจากปากพนังคิดเป็นเงินถึง 115,112 เหรียญ ซึ่งคิดเป็นยอดส่งออกที่สูงกว่าปี พ.ศ.2450 ถึง 5 เท่า (พอลตา แก่นแก้ว, 2528 อ้างถึง Diplomatic and consular report, 1909)

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2439 เป็นต้นไป ศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชไม่ใช่บริเวณอ่าวนครเหมือนในอดีตอีกต่อไปแล้ว แต่ศูนย์กลางการค้าและย่านเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชหลังการปฏิรูปการปกครองจะอยู่ที่ตลาดท่าวัง อำเภอเมือง และอำเภอปากพนังแทน

ตลาดท่าวัง อำเภอเมือง เป็นย่านเศรษฐกิจแห่งแรกๆ ของเมืองนครศรีธรรมราช ตันนิฐานว่าเนื่องจากบริเวณนี้อยู่ใกล้กับอ่าวนครซึ่งเคยเป็นเมืองท่าสำคัญจึงมีชาวจีนมาตั้งรกรากอยู่ตั้งแต่สมัยโบราณและโดยมากประกอบอาชีพค้าขายย่านตลาดจึงก่อตัวขึ้น จากบันทึกของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช เมื่อครั้งเสด็จเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.2427 ได้ทรงบรรยายถึงตลาดท่าวังไว้ดังนี้

... ถึงท่าวังข้างตะวันตกริมคลองมีโรงยาวเลียบด้าน ซื่อ 5 สอก ยาว 25 ห้องเป็นตลาดเครื่องสด ผลไม้ ขนมต่างๆ คนนั่งร้านขายกับพื้นตลาดข้างถนนด้านตะวันออกมีโรงเรือนราษฎรขายสิ่งของบ้าง แล้วถนนเลี้ยวไปทางทิศตะวันออกเป็นทางตรงไปถึงเมืองทางหนึ่งอีกทางหนึ่งเลี้ยวไปทิศตะวันตกมีสะพานไม้ข้ามคลองไปมีโรงเรือนราษฎรตั้งร้านขายของบ้าง ถนนนั้นทอดออกไปวัดประดู่ ถนนที่เลี้ยวไปนั้นมีโรงเรือนราษฎรสองฟากถนนที่เปนตึกบ้างตั้งร้านขายของเป็นเครื่องสำนั่มห้ใช้สอยต่างๆ เปนพวกจีนโดยมาก... (สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, 2471: 88)

จากสภาพดังกล่าวเห็นได้ว่าตลาดท่าวังมีลักษณะเป็นย่านธุรกิจยุคเริ่มต้น สินค้าที่นำมาจำหน่ายมักเป็นอาหารสดและของใช้จำเป็นเท่านั้น เมื่อเวลาผ่านไปประมาณ 12 ปี หลังการปฏิรูปการปกครองเข้าสู่ระบบเทศบาล แม้ว่าบทบาทเมืองท่านานาชาติดิวิเดนอวอร์ได้สิ้นสุดลงไปแล้ว แต่เมื่อมีการตัดถนนราชดำเนินในเมืองนครศรีธรรมราช มีการสร้างสะพานข้ามคูเมืองหรือคลองหน้าเมืองมายังท่าวังทำให้เกิดการขยายตัวเมือง ถึงที่สุดท่าวังก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราชและป็นย่านตลาดที่สำคัญของเมือง ในปี พ.ศ.2440 สภาพของตลาดท่าวังเริ่มแตกต่างกับจากช่วงเวลาก่อนหน้าอย่างชัดเจน เห็นได้จากรายงานราชการของพระยาสุขุมณัณวินิต ในหมวดการค้าขายบางส่วน เนื้อความดังนี้ “...อนึ่งโรงร้านที่ตั้งจำหน่ายสินค้าตามตลาดท่าวังแลในเมืองมีมากขึ้น ชั้นของต่างประเทศ เช่น เครื่องแต่งตัวแลเครื่องใช้สอยก็มีจำหน่ายมาก...” (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 21, 30)

ในปี พ.ศ.2445 ปรากฏว่าบริเวณตลาดท่าวังกลายเป็นชุมชนที่คึกคักมีของวางขายตลอดตามสองฟากถนน สภาพที่อยู่มีทั้งที่เป็นบ้านเรือนและโรงแถวเรียงรายติดกันตลอดสองข้างทาง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, 2540: 75) ยิ่งเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.2452 ชุมชนแห่งนี้ก็ยิ่งเติบโตมากขึ้น เห็นได้ชัดจากบ้านเรือนส่วนใหญ่เป็นตึกแถว ถนนหนทางในตลาดปูด้วยอิฐ นอกจากนั้นสินค้าที่จำหน่ายซึ่งเดิมมักมีเฉพาะของใช้ที่จำเป็น แต่ระยะหลังมีสินค้าฟุ่มเฟือยมากขึ้นที่สำคัญยังมีการลงทุนในกิจการใหม่ๆ เช่น โรงบิลเลียด โรงรถเช่า ฯลฯ เกิดขึ้นด้วย (กรมศิลปากร, 2506: 222) กระทั่งในปัจจุบันท่าวังก็ยังคงเป็นย่านธุรกิจที่สำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชอยู่

อำเภอปากพนัง ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของเมืองนครศรีธรรมราช ปัจจุบันมีพื้นที่ประมาณ 422.452 ตารางเมตร (คณะกรรมการฝ่ายประมวลและจดหมายเหตุฯ, 2455: 23) ทิศเหนือและทิศตะวันออกมีอาณาเขตติดต่อกับอ่าวไทย ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอเชียรใหญ่ ส่วนทิศตะวันตกจดอำเภอเมือง ภายใต้ระบบการปกครองแบบกินเมืองปากพนังเป็นเพียงหมู่บ้านเล็กๆ²⁰ ราษฎร

²⁰ สมัยอยุธยาจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บริเวณปากพนังเป็นหัวเมืองฝ่ายขวาของเมืองนครศรีธรรมราช ประกอบด้วย เมืองพนัง เมืองพิเชียร(อำเภอเชียรใหญ่ปัจจุบัน) ที่เบ็ช้ด (ที่ตั้งอำเภอปากพนัง) ที่ตรง (บริเวณตำบลคลองกระบือและตำบลหูล่อง) ในปี พ.ศ.2440 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการจัดการปกครองท้องที่ ได้ตั้งเป็นอำเภอเบ็ช้ด จนกระทั่งวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2445 จึงได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอปากพนังอย่างเป็นทางการ

ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาและประมงแต่พอยังชีพเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากลักษณะทางภูมิศาสตร์ของอำเภอปากพนังเป็นที่ราบมีแม่น้ำใหญ่ คือ แม่น้ำปากพนัง²¹ ไหลผ่านจึงมีความอุดมสมบูรณ์ถือเป็นอู่ข้าวอู่น้ำของเมืองนครศรีธรรมราชมาแต่โบราณในขณะที่ยังมีพลเมืองไม่มากนัก

ด้วยเหตุที่มีต้นทุนทรัพยากรดินและน้ำที่อุดมสมบูรณ์อยู่แล้ว เมื่อเริ่มจัดการปกครองตามแบบเทศาภิบาลและเปิดโอกาสให้ราษฎรทั่วไปบุกเบิกพื้นที่ทำนา ปากพนังก็ได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุดและถือเป็น “หัวใจ” ของเมืองนครศรีธรรมราช นอกจากความเจริญทางด้านการเกษตร ในปี พ.ศ.2439 ซึ่งเป็นปีที่มีการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชเคำกลางความเติบโตทางด้านค้าเห็นได้ชัดเจนจากรายงานของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นที่ได้ทรงบันทึกเมื่อคราวเสด็จตรวจราชการเมื่อเดือน กันยายน ปีเดียวกันว่า “... ปากพนังเป็นที่ทำสินค้าใหญ่กว่าทุกท่าในเมืองนคร...” (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ , 2520: 116)

การเติบโตของปากพนังที่เป็นไปอย่างรวดเร็วนอกจากจะมีสาเหตุหลักมาจากศักยภาพในการผลิตข้าวส่งออก ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะความสะดวกสบายในการเดินทางเข้าออกด้วยกล่าวคือ เมื่อเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ไม่สามารถแล่นเข้าไปตามลำคลองท่าซัก (ปากพญา) คลองปากนคร และคลองท่าเรือถึงตัวเมืองนครศรีธรรมราชได้เพราะลำน้ำตื้นเขิน ประกอบกับต่อมาเกิดเรือกลไฟเดินทะเลมาวิ่งด้วย เมื่อบริเวณปากแม่น้ำปากพนังเกิดเป็นสันดอนทรายขนาดใหญ่เป็นทำเลดีจึงกลายเป็นความสะดวกที่จะใช้ปากพนังเป็นท่าจอดเรือรับส่งสินค้า เรือไม่ต้องเสียเวลาเดินทางแวะเข้ามาในอ่าวหน้าเมืองนครศรีธรรมราชอย่างแต่ก่อน (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 259)

ภาพความรุ่งโรจน์ของปากพนังในปี พ.ศ.2439 ซึ่งเป็นปีแรกที่เริ่มจัดตั้งเป็นมณฑลนครศรีธรรมราชนั้นสามารถเปรียบได้กับปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ ดังที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ

²¹ แม่น้ำปากพนัง ต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาบรรทัด อำเภอชะอวด ไหลผ่านอำเภอเชียรใหญ่และมีสาขาจากอำเภอไทรใหญ่มารวมกันที่บ้านปากแพรก กลายเป็นแม่น้ำปากพนังไหลลงสู่อ่าวนครศรีธรรมราชหรืออ่าวนคร เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจมาแต่อดีต แม้ในปัจจุบันก็ยังมียับยาด้านการเกษตรกรรมและการคมนาคมอยู่ เห็นได้จากยังมีเรือเดินทะเลเข้ามารับส่งสินค้าอยู่

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ความว่า

...ด้วยที่ปากพนังนั้นสำคัญมากเมืองนครศรีธรรมราชหัวใจอยู่ที่นั่น ผู้คนมาก คนสองฟากแม่น้ำอยู่ในหมื่นเศษ มีเรือทั้งจอดขายของมาก เคี้ยวนี้กำลังต่อแพอยู่ก็มี นานไปถ้าบำรุงให้ดีขึ้นสักนี้มาก พวกที่เคยไปข้างบนพากันว่าเหมือนปากน้ำโพ เรือตะเกาที่เข้าออกอยู่ในปีละ 300 เที้ยว ทูตที่ซื้อขายกันอยู่ใน 120,000 เหรียญ แต่เข้าสารที่ออกอยู่ในปีละ 5,000 เกวียน... (สจข., ร.ศ.115: ร.5 ม.47/3)

การเติบโตด้านการค้าขนานาชาติดของอำเภอปากพนังเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในเวลาเพียงไม่กี่ปีสภาพเศรษฐกิจและบรรยากาศทางการค้าเปลี่ยนแปลงไปมาก แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็รู้สึกแปลกพระทัย เห็นได้ชัดเจนจากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เมื่อครั้งทรงเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราช ลงวันที่ 9 กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก 124 (พ.ศ.2448) เนื้อความบางส่วนดังนี้

... วันที่ 8 เวลาเช้า 3 โมง ได้ลงเรือมาด (ไม่ใช่เพราะน้ำตื้น แต่เพราะเพื่อจะหาความสุข) เรือไฟเล็กลากออกมาจากเรือมหาจักรี... แม่น้ำโครวลสักแม่น้ำเจ้าพระยากรุงเทพฯ บ้านนายอำเภอตั้งอยู่ใกล้ปากน้ำ ต่อขึ้นขึ้นไปเป็นบ้านเรือนทั้งสองฟากแน่นหนา เพราะมีจำนวนพลเมืองถึง 46,000 คนเศษ มีเงินมาก เป็นเงินไหหลำเป็นพื้น รองจำนวนเงินไหหลำเป็นเงินฮกเกี้ยน แต่จิวมีน้อย ...

... อำเภอปากพนังนี้ ได้ทราบอยู่แล้วว่าเป็นที่สำคัญอย่างไร แต่เมื่อไปถึงที่ยังรู้สึกว่ตามที่คาดคะเนนั้นผิดไปเป็นอันมาก ไม่นึกว่าจะใหญ่โตมั่งมีถึงเพียงนี้ น้ำตื้นมีอยู่แต่ตอนปากน้ำประมาณ 200 เส้น เข้าข้างในน้ำลึกตลอดจนถึงปากแพรกซึ่งเป็นแม่น้ำสองแยกๆ หนึ่งเลียบไปตามทะเล ... ถึงตำบลทุ่งพังไกร²²ซึ่งเป็นที่น่าอุดมดี ข้างจีนกล่าวกันว่าดีกว่านาคลองรังสิต และมีที่ว่างเหลืออยู่มาก จะทำนาขึ้นได้ใหม่มากกว่าที่มีอยู่แล้วเคี้ยวนี้อีก 10 เท่า...

²² ปัจจุบัน คือ อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช

... มีเรือลูกค้ามาแต่กลางเมืองและร่อนพิบูลย์จอดอยู่หลายร้อยลำ ในลำนั้นมีเรือกำปั่นแขก ลำเท่าเงินค้าขายทอดอยู่กลางน้ำเกือบ 30 ลำ แต่เป็นเรือเมืองตรังกันถึง 18 ลำ สินค้าไม่มีอื่นสำคัญเท่าข้าว ปลา มีสุกรมีแต่ไม่มาก เรือเหล่านี้มาแต่เมืองสิงคโปร์และเมืองแขก โดยมาก...เงินผลประโยชน์แต่อำเภอเดียวนี้ น้อยกว่าเมืองสงขลา 20,000 บาทเท่านั้น บรรดาเมืองท่าในแหลมมลายูฝั่งตะวันออก เห็นจะไม่มีแห่งใดดีเท่าปากพนัง...

กล่าวได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นไป นอกจากย่านเศรษฐกิจสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราช คือ ย่านตลาดท่าวัง ซึ่งเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่มีความสำคัญมาแต่ดั้งเดิม ศูนย์กลางการค้าต่างประเทศได้ย้ายมาอยู่ที่ปากพนังอย่างสมบูรณ์แล้ว เห็นได้จากการที่ห้างอีสต์เอเชียติกสนใจเข้ามาขออนุญาตเช่าที่ดินเพื่อสร้างโรงเก็บสินค้าถาวรในปี พ.ศ. 2551 (สจข., ร.ศ.127: มร.5 ค./14) หลังจากที่ได้ทำการค้าในพื้นที่นี้มาเป็นเวลานาน ยิ่งไปกว่านั้นยังมีการเปิดที่ทำการไปรษณีย์ขึ้นที่นี้อีกแห่งหนึ่งในปี พ.ศ.2455 เพื่อรองรับความต้องการและอำนวยความสะดวกให้กับพ่อค้าในการติดต่อกับต่างประเทศที่มีมากขึ้นอีกด้วย

บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2461-2475

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า การคมนาคมขนส่งมีส่วนสัมพันธ์กับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นช่องทางระบายสินค้าที่ผลิตได้ในท้องถิ่นออกสู่ตลาดภายนอก หากเส้นทางคมนาคมได้รับการพัฒนา นอกจากจะสามารถลำเลียงสินค้าออกได้อย่างสะดวกรวดเร็วแล้ว ยังเป็นการกระตุ้นให้เกิดการลงทุนและขยายพื้นที่การผลิตตามไปด้วย นับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2439-2460 เห็นได้ชัดว่าการคมนาคมทางน้ำเป็นเส้นทางหลักของเมืองนครศรีธรรมราชใช้ติดต่อค้าขายกับภายนอก การพัฒนาเส้นทางน้ำส่งผลให้สินค้าเกษตรโดยเฉพาะข้าวเข้าสู่วงจรการค้าของโลกอย่างสมบูรณ์ แต่การเติบโตทางเศรษฐกิจดังกล่าวยังจำกัดอยู่ในบางพื้นที่เท่านั้น ต่อเมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายใต้และเปิดใช้อย่างเป็นทางการโดยเชื่อมต่อกับทางรถไฟของสหพันธ์มลายูในปี พ.ศ.2461 ในการคมนาคมทางบกระยะนี้จะส่งผลให้เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ ในส่วนแรกจะกล่าวถึงสาเหตุและการดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ จากนั้นในส่วนหลังจะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เป็นผลสืบเนื่องจากการเปิดใช้เส้นทางสายใต้ต่อไป

สาเหตุของการสร้างทางรถไฟสายใต้

การสร้างทางรถไฟสายใต้จากกรุงเทพมหานครมาทางชายฝั่งทะเลตะวันออกของแหลมมลายู เป็นโครงการพัฒนาท้องถิ่นขนาดใหญ่ที่รัฐบาลสยามได้หยิบยกมาพิจารณาหลายครั้ง โครงการก่อสร้างดังกล่าวแบ่งคร่าวๆ ออกเป็น 2 ช่วง คือ กรุงเทพฯ-เพชรบุรี และเพชรบุรีสู่แหลมมลายู แม้จะมองเห็นว่าโครงการดังกล่าวมีคุณค่าทางเศรษฐกิจ แต่ด้วยเหตุที่ขาดความพร้อมด้านงบประมาณและที่สำคัญ คือ เกรงการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของอังกฤษ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภกับกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการว่า “ถึงคอนแวนต์เมนต์เราจะทำเอง แต่ก็ยังเป็นการนำกลัวจะเป็นที่ขัดขวางมาก ทางนี้ถึงจะเป็นประโยชน์มากก็จริงแต่ใจฉันไม่รักที่จะให้มี กลัวว่าเราจะปกครองไม่ไหว ฤาเหมือนเตือนให้อังกฤษรวบรัดเร็วขึ้น” (สจข., 2439: ร.5 ยธ.5.2/7) รัฐบาลกลางจึงดำเนินการก่อสร้างเพียงช่วงแรก คือ กรุงเทพฯ-เพชรบุรี ก่อนแล้วพักส่วนที่เหลือเอาไว้

สำหรับการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ ช่วงกรุงเทพฯ – เพชรบุรี ดำเนินการก่อสร้างระหว่าง พ.ศ. 2443 – 2446 สร้างจากสถานีรถไฟธนบุรีที่ปากคลองบางกอกน้อยถึงเพชรบุรีระยะทาง 150 กิโลเมตร การก่อสร้างแล้วเสร็จสามารถเปิดการเดินรถได้เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2446 ใช้งบประมาณแผ่นดินในการก่อสร้างประมาณ 7,880,000 บาท หรือเฉลี่ยกิโลเมตรละ 52,000 บาท (การรถไฟแห่งประเทศไทย, 2512: 178) ส่วนที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2452 – 2461 สร้างจากสถานีรถไฟเพชรบุรีไปถึงอำเภอระแงะ มีทางแยกจากชุมทางทุ่งสงเมืองนครศรีธรรมราชไปยังเมืองตรัง การก่อสร้างช่วงนี้ไม่ต่อเนื่องกับการก่อสร้างทางรถไฟช่วงแรก เนื่องจากรัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาที่ไม่สามารถตัดสินใจได้ทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจ

สาเหตุทางการเมือง

นับตั้งแต่ปีพ.ศ.2443 เป็นต้นมา รัฐบาลสยามเริ่มเจรจาทางการทูตกับอังกฤษเกี่ยวกับปัญหาหัวเมืองมลายูที่อยู่ภายใต้อธิปไตยของสยาม ขณะที่มีการเจรจากันอยู่และยังหาข้อสรุปไม่ได้ ในปีพ.ศ. 2466 ทางฝ่ายรัฐบาลอังกฤษได้ขอสัมปทานสร้างทางรถไฟจากหมู่บ้านบูกิต เมอร์ติจาม (Bukit Mertijam) ซึ่งอยู่ในแคว้นเวลเลสลีย์มายังเมืองไทรบุรี โดยจะต่อมาถึงเหมืองแร่ที่เมืองกูลิม (ซึ่งอยู่ในไทรบุรี) (สจช., 2446: กต.5.10/10) ซึ่งฝ่ายไทยได้ตอบปฏิเสธไป แต่ท่าทีของอังกฤษดังกล่าวก็ได้กระตุ้นเตือนให้รัฐบาลสยามตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องหยิบยกเอาเรื่องการเดินทางรถไฟสายใต้ส่วนที่ปักไว้มาพิจารณาอย่างจริงจังอีกครั้งเพื่ออำนวยความสะดวกต่างๆ เช่น การค้า การขนส่ง และเพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้อังกฤษถือเป็นข้ออ้างในการขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตแดนสยามด้วย ยิ่งในปี พ.ศ.2448 เมื่อมีผู้ขอสัมปทานการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพมหานครไปป็นังอีก ทางฝ่ายรัฐบาลสยามได้ตอบปฏิเสธและในครั้งนี้อ้างกลับไปได้ว่า จะดำเนินการสร้างทางรถไฟเอง

ในวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ.2449 รัฐบาลสยามจึงได้ส่งนายเฮนรี กิตตินส์ (Henry Gittins) วิศวกรชาวอังกฤษซึ่งดำรงตำแหน่งเลขานุการกระทรวงโยธาธิการ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และพระยาวชิรธรชัย (เจ้า ศรียาภัย) ออกเดินทางเพื่อตรวจราชการในหัวเมืองมลายู ภายหลังจากกลับมาก็ได้เสนอรายงานว่ารัฐบาลสยามควรรีบสร้างทางรถไฟสายใต้ส่วนที่เหลือโดยด่วน เพื่อประโยชน์ทางด้านการบริหารราชการและด้านการค้า นายเฮนรี กิตตินส์ได้ทำรายงานเสนอให้สร้างทางรถไฟเชื่อมเมืองตรังซึ่งเป็นเมืองท่าเรือในมณฑลภูเก็ตบนฝั่งตะวันตกกับกรุงเทพมหานคร โดยผ่านทางเมืองพัทลุง นครศรีธรรมราช บ้านดอน บางตะพาน

และเพชรบุรี (วิมลพรรณ ปีตวัชชัย, 2547: 549) พร้อมทั้งแสดงความคิดเห็นว่าควรรับดำเนินการให้แล้วเสร็จโดยเร็ว เขาได้อ้างเหตุผลต่างๆ ขึ้นมาสนับสนุนอีกหลายประการ อาทิ (สจข., ร.ศ. 124-128: ร.5 ยช. 5.5/24)

ประการแรก หากรัฐบาลสยามไม่รีบสร้างอาจตกเป็นเป้าหมายให้หนังสือพิมพ์สตรีทส์ (Straits Press) โจมตีเอาได้และอาจทำให้อังกฤษถือเป็นโอกาสเข้าแทรกแซง เนื่องจากในขณะนั้นหัวเมืองทางภาคใต้ของสยามมีความใกล้ชิดกับทางปีนังมากกว่าทางกรุงเทพมหานคร ดังนั้นเพื่อเป็นการกระชับให้หัวเมืองทางภาคใต้ใกล้ชิดกับส่วนกลางมากขึ้นรัฐบาลจึงต้องรีบสร้างทางรถไฟ เหตุผลข้อนี้ปรากฏในหนังสือราชการเนื้อความว่า

... การชักเข้าเปิดทางรถไฟสายนี้ เมื่อจะกล่าวไปถึงโปลิติกแล้วก็จะแปลว่าจะเปิดบ้านเมืองตอนใต้ให้เข้าไป ถ้าเป็นเช่นนี้หนังสือพิมพ์สตรีทส์ก็จะกล่าวขย่งต่างๆ ลงปลายจะทำให้พวกสตรีทส์มีเสียงเข้ามาแทรกแซงในเรื่องนี้ ความซื่อตรงของเจ้าเมืองแขกตามหัวเมืองปักษ์ใต้นั้นเป็นข้อน่าสงไสยมากอยู่ แต่ถึงกระนั้นเมื่อรัฐบาลทำการติดต่อกับหัวเมืองเหล่านี้ตลอดเร็วเข้าแลสนิทสนมกันเข้าแล้ว ความมั่นคงจะมีมากขึ้น สังเกตเมืองภูเก็ตแลตามข้างใต้เมื่อนั้นดูทำการสนิทสนมกับเมืองปีนังมากกว่ากรุงเทพฯ และความคิดทั้งสินค้าดูเหมือนจะดำเนินไปข้างเมืองปีนังเป็นธรรมดาอยู่เอง เพราะมีเรือกลไฟเดินติดต่ออยู่ทุกอาทิตย์ ทางกรุงเทพฯ ห่างทีเดียว ถ้ามีรถไฟเดินตลอดไป แลทำการติดต่อกันได้ทุกๆ วัน ความสนิทสนมแห่งหัวเมืองเหล่านี้จะแข็งแรงขึ้นการที่จะพูดจาโต้ตอบก็ได้รวดเร็วขึ้น เมื่อรัฐบาลเราจัดการแข็งแรงขึ้น แม้ว่าจะมีข้อความที่เข้าใจผิดกันอย่างไรก็อาจจะเยียวยาได้โดยรวดเร็ว ทั้งเมืองไทรและเมืองกลันตัน... (สจข., ร.ศ.124 -128: ร.5 ยช. 5.5/24)

ประการที่สอง หากไม่พร้อมก็ควรให้บริษัททำเสียเพราะทิ้งไว้ก็จะมีผู้เข้ามาขอสัมปทานจำนวนมาก การสร้างทางรถไฟจะเป็นการตัดความรำคาญจากนักล่าสัมปทานขอสร้างทางรถไฟที่เฝ้ารบกวนอยู่เสมอ

ประการที่สาม ขณะนี้รัฐบาลสหพันธรัฐมลายูได้สำรวจรูกกล้าเข้ามาในพระราชอาณาเขตแล้ว หากรัฐบาลสยามไม่ลงมือสร้างทางรถไฟโดยเร็วอาจทำให้อังกฤษถือเป็นโอกาสเข้าแทรกแซงได้

ประการที่สี่ ถ้าจะทำทางเป็นระยะๆ ตามที่กะไว้ เงินก็จะมากกว่าการคิดรวมทำเสียให้แล้วเสร็จภายในระยะ 6-8 ปีและอาจใช้ค่าดอกเบี้ยซึ่งจะคิดที่ใช้ได้ภายใน 5 ปี นับตั้งแต่วันเปิดทางรถเป็นต้นไป (วิมลพรรณ ปีตรวิชัย, 2547: 549)

เหตุผลต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่สอดคล้องกับแนวคิดของพระยาศรีเทพ (เส็ง วิริยะศิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย และนายเจน.ไอ.เวสเตนการ์ด (Jen. I. Westengard) ผู้ช่วยของนายเอ็ดเวิร์ด เฮนรี สโตรเบล (Edward Henry Stroble) ที่ปรึกษาทั่วไปของรัฐบาลไทย ซึ่งได้นำเสนอไว้ภายหลังจากกลับมาจากตรวจราชการมณฑลภูเก็ต มณฑลไทรบุรี และมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งได้เปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างการทำนุบำรุงบ้านเมืองและการคมนาคมของเมืองขึ้นในมณฑลมาลายูของอังกฤษกับหัวเมืองมาลายูภายใต้การปกครองของสยาม อาทิ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิสว่า การบริหารการปกครองและการสาธารณสุขปโภคต่างๆ โดยเฉพาะการคมนาคมทางบก เช่น ถนนและทางรถไฟของฝ่ายอังกฤษเจริญรุดหน้ากว่าไทยมาก เป็นผลให้กิจการพาณิชย์ในหัวเมืองมาลายูของอังกฤษรุ่งเรืองทำให้รัฐบาลเก็บภาษีได้มากและสามารถนำเอารายได้จากการทำเหมืองแร่มาบำรุงบ้านเมืองปรับปรุงการคมนาคมให้ดีขึ้นซึ่งต่างจากสยาม โดยในรายงานฉบับนี้ได้ยกตัวอย่างของมณฑลภูเก็ตว่า มณฑลภูเก็ตนั้นสามารถทำรายได้ถึงปีละประมาณ 4,000,000 บาท แต่รัฐบาลนำเงินมาปรับปรุงมณฑลได้เพียงปีละ 100,000 บาท รายได้ส่วนที่เหลือต้องส่งเข้าเมืองหลวง โดยไม่มีการใช้จ่ายเพื่อความเจริญของบ้านเมืองแต่อย่างใดซึ่งไม่เป็นการยุติธรรม และข้อแตกต่างดังกล่าวนี้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันมาก โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการชั้นสูงของอังกฤษในสหพันธรัฐมาลายู หากรัฐบาลสยามยังเพิกเฉยไม่ปรับปรุงการคมนาคมอังกฤษอาจฉวยโอกาสดำเนินการเอง จากรายงานฉบับนี้ ข้าราชการทั้งสองมีความเห็นร่วมกันว่า ควรสร้างทางรถไฟเสียโดยเร็ว เนื่องจากรถไฟเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับบ้านเมือง เพื่อการพัฒนาให้บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรือง ดังความว่า “...เพื่อจุดมุ่งหมายของการพัฒนา ไม่มีเครื่องมือที่ทรงประสิทธิภาพยิ่งกว่าทางรถไฟและปราศจากทางรถไฟแล้วย่อมไม่สามารถทำการที่ควรแก่การพอใจอย่างแท้จริง ตามความเห็นของเราแล้วรถไฟเป็นสิ่งจำเป็น...” (สจข., ค.ศ.1906: ร. 5 ม. 2.14/50)

หากรถไฟสายใต้เป็นเรื่องที่รัฐบาลสยามให้ความสำคัญและมีการพิจารณาผลได้เสียที่จะตามมาอย่างละเอียดเพื่อประโยชน์ทางด้านการค้าและการบริหารราชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งเพื่อปรึกษาหารือเรื่องนี้อีกครั้ง คณะกรรมการชุดนั้น ได้แก่ พระยาสุริยานุวัตี (เกิด บุญนาค) พระยาสุขุมณัณวินิต (ปั้น สุขุม) และ

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กรรมการมีความเห็นร่วมกันออกมา 3 ข้อ (พิศมัย นันทแสง, 2536: 101)

1. รัฐบาลควรจะสร้างทางรถไฟเป็นของรัฐเพื่อเป็นสาธารณประโยชน์เพราะถ้าอนุมัติสัมปทานแก่บริษัทแล้วจะทำให้บริษัทนั้นมีอำนาจทางอ้อมในการขนส่งแหล่งแร่โดยทางรถไฟด้วย

2. การสร้างทางรถไฟที่จะให้เป็นประโยชน์แก่ทางราชการและการค้าขายแล้วสมควรอย่างยิ่งที่รัฐบาลจะสร้างพร้อมกันจากเหนือ-ใต้, ใต้-เหนือ ถ้าสร้างตั้งแต่เพชรบุรีลงไปทางเดียวย่อมไม่ทันกับความต้องการของบ้านเมือง ถ้าสร้างตั้งแต่แหลมมลายูขึ้นมาถึงเมืองเพชรบุรีจะทำให้ยากลำบากแก่การปกครอง

3. การหาเงินทุนในการสร้าง ควรพิจารณาในภายหลังซึ่งรัฐบาลไม่มีเงินงบประมาณที่จะใช้สร้างทางรถไฟ หนทางที่จะได้เงินมาก็คือกู้จากต่างประเทศ ก่อนหน้านี้นี้ระหว่างปี พ.ศ.2447-2449 รัฐบาลเคยกู้เงินประมาณ 4 ล้านปอนด์สเตอร์ลิงแล้ว เพื่อใช้สร้างทางรถไฟสายเหนือ สำหรับการสร้างทางรถไฟสายใต้ก็มีช่องทางที่จะกู้เงินจากรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษ โดยเจรจาแลกเปลี่ยนกับการยกที่ดินแดนไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิสให้แก่อังกฤษซึ่งยึดเข้ามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2443 และในที่สุดผลของการเจรจาก็ยุติลงด้วยการทำสนธิสัญญาที่กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2451 ซึ่งมีใจความพอสรุปได้ว่า รัฐบาลสยามยอมยกสิทธิการปกครองและบังคับบัญชาเหนือดินแดนไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปะลิสและเกาะใกล้เคียงให้แก่อังกฤษ อังกฤษยอมให้คนในบังคับอังกฤษขึ้นศาลต่างประเทศ ส่วนคนในบังคับอังกฤษที่จดทะเบียนหลังวันให้สัตยาบันในสัญญานี้จะอยู่ในอำนาจศาลของสยาม แต่กงสุลอังกฤษมีสิทธิ์เรียกคดีมาพิจารณาได้จนกว่าสยามจะประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนตามหลักสากล อังกฤษยอมยกเลิกปฏิญญาฉบับที่ทำไว้กับสยามในปี พ.ศ.2440 และรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษยินยอมให้รัฐบาลไทยกู้เงินได้ไม่เกิน 4 ล้านปอนด์ สเตอร์ลิง โดยมีเงื่อนไขว่ารัฐบาลไทยเบิกได้ไม่เกินปีละ 750,000 ปอนด์ ในอัตราร้อยละ 4 ต่อปี จากจำนวนเงินกู้แต่ละปี การจ่ายและชำระเงินกู้จะกระทำที่กรุงลอนดอน การให้กู้ยืมเงินขึ้นอยู่กับเงื่อนไข 3 ประการ คือ (สมใจ ไพโรจน์ธีรรัชต์, 2517: 317)

1) กรมรถไฟแห่งสหพันธรัฐมลายูมีสิทธิ์ในการตรวจสอบดำเนินงานต่างๆ เมื่อสร้างทางรถไฟสายนี้ นับตั้งแต่การวางแผนถึงการก่อสร้างในแต่ละขั้นตอน

2) รัฐบาลสยามต้องแต่งตั้งชาวอังกฤษเป็นหัวหน้าวิศวกรควบคุมการก่อสร้าง

3) รัฐบาลสยามต้องรับประกันว่าจะเชื่อมทางรถไฟของสยามเข้ากับทางรถไฟของสหพันธรัฐมลายู

สาเหตุทางเศรษฐกิจ

ทางรถไฟสายใต้ นอกจากจะสร้างขึ้นด้วยสาเหตุหลักทางด้านการเมืองแล้ว ความต้องการผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็เป็นสิ่งจำเป็น เนื่องจากรัฐบาลต้องการรายได้จากค่าโดยสาร ค่าระวางจากการเปิดเดินรถไฟไปชำระเงินกู้จากต่างประเทศ ดังนั้นจึงมีการพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ด้วยเหตุที่สภาพภูมิศาสตร์ของภาคใต้ฝั่งตะวันตก คือ ระนอง พังงา กระบี่ ภูเก็ต ไม่เหมาะสมที่จะสร้างทางรถไฟ รัฐบาลกลางจึงตัดสินใจสร้างทางรถไฟเลียบชายฝั่งทะเลตะวันออกซึ่งมีที่ราบมากกว่า โดยคำนึงถึงการเชื่อมเศรษฐกิจของชายฝั่งทะเลสองด้าน คือ ชายฝั่งทะเลตะวันออกและชายฝั่งทะเลตะวันตกเข้าด้วยกัน ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีการยกเลิกนโยบายสวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟในปี พ.ศ.2454 เพื่อเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามาลงทุนผลิตสินค้าไว้รอคอยเส้นทางรถไฟเมื่อสร้างเสร็จแล้วจะได้มีรายได้ทันที

สำหรับแนวคิดการเชื่อมเศรษฐกิจชายฝั่งทะเลตะวันออกและชายฝั่งทะเลตะวันตกเข้าด้วยกันนั้น เป็นแนวคิดที่รัฐบาลหวังว่าจะรวบรวมผลผลิตจากดินแดนภาคใต้ฝั่งตะวันออกลำเลียงผ่านมาเมืองตรัง ไปยังเมืองท่ากันตัง จากนั้นก็ส่งสินค้าลงเรือไปยังมณฑลภูเก็ต (สจข., ร.ศ.113-129: ร.5 ม.2.47/19) กล่าวคือ เดิมทีเมื่อรัฐบาลกลางตัดสินใจที่จะสร้างทางรถไฟสายใต้ ก็มีแนวคิดที่จะพัฒนากันตังให้เป็นท่าเรือน้ำลึกที่สมบูรณ์แบบเพื่อที่จะแข่งขันกับเมืองท่าปีนังของอังกฤษ โดยคาดหวังว่าสินค้าเกษตรและแร่ธาตุต่างๆ ในพื้นที่ห่างไกลจากนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ตรัง สุราษฎร์ธานี หลังสวนจะสามารถระบายออกสู่ตลาดต่างประเทศได้สะดวกขึ้น ตั้ดวงจรการพึ่งพิงข้าวพม่าของหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกได้อย่างสิ้นเชิง แนวคิดนี้ได้รับการเสนอแนะจากพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เมื่อได้รับความเห็นชอบก็มีการดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป มีการเตรียมสร้างท่าเรือใหม่ในเขตตำบลกันตังตั้งแต่ทศวรรษ 2430 (พิสมัย นันทแสง, 2536: 104) จากนั้นก็มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมโดยตัดถนนในเขตตำบลกันตังเชื่อมกับตำบลต่างๆ ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและตัดถนนเชื่อมกับเขตเมืองพัทลุงเตรียมไว้ (สจข., ร.ศ.116: ร.5

ม.53/27) โดยรัฐบาลคาดการณ์ว่าจะมีรายได้ประมาณ 2 ล้านกว่าบาทในปีแรกๆ และจะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในปีต่อไป (โปรดดูตารางที่ 15)

ตารางที่ 15 รายได้ที่รัฐคาดว่าจะได้รับจากการเปิดเส้นทางรถไฟสายใต้เมื่อเปิดบริการตลอดสาย

ปีที่	เพิ่มขึ้นร้อยละ	จำนวนเงิน	
		บาท	สตางค์
3	20	2,438,726	40
4	10	2,682,598	04
5	10	2,950,857	84
6	15	3,393,486	51
7	5	3,563,160	83
8	5	3,741,318	87
9	5	3,928,384	81
10	5	4,124,804	05

ที่มา: สจข. (2454: ร.6 น.36/37)

นอกจากความคาดหวังเรื่องเงินรายได้จากค่าโดยสาร ค่าระวางสินค้าแล้ว รัฐบาลกลางยังมีแนวคิดที่จะให้ทางรถไฟสายใต้เป็นเส้นทางลำเลียงแรงงานจากประเทศจีนส่งต่อไปยังมณฑลกุเกี๋ต ดังปรากฏในรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช เนื้อความบางส่วนคือ

... การที่รัฐบาลได้ทำทางรถไฟแหลมมลายูนั้น จะเป็นทางสำหรับให้พวกกุลิจินแลสินค้ามาจากเมืองจีนไปในมณฑลกุเกี๋ตโดยไม่ต้องข้ามทางเมืองสะเตรดเสตเตลเมนต์ คือว่าควรแนะนำบริษัทเดินเรือที่เดินระหว่างกรุงเทพ กับเมืองจีนว่าเมื่อเรือออกจากเมืองจีนมากรุงเทพ ควรจะบรรทุกทั้งกุลิและสินค้าตรงไปขึ้นเมืองสงขลา แล้วพวกกุลิหรือสินค้านั้นจะได้ขึ้นรถไฟต่อไป... (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 143)

ความคาดหวังที่จะใช้เส้นทางนี้เชื่อมโยงเศรษฐกิจชายฝั่งทะเลตะวันออกและชายฝั่งทะเลตะวันตกเข้าด้วยกันโดยใช้เส้นทางมณฑลนครศรีธรรมราช ตรัง- กันตัง-ภูเก็ต ไม่เป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้เนื่องจากมีการระงับโครงการสร้างท่าเรือน้ำลึกที่กันตังเสียก่อน ความสำคัญของเส้นทางรถไฟสายนี้จึงลดลงทันทีและสำคัญที่สุดคือการเรียกร้องเกมบังคับของอังกฤษทำให้รัฐบาลสยามสร้างทางรถไฟสายใต้จากหาดใหญ่ไปสุดทางที่ปาดังเบซาร์ เพื่อต่อกับทางรถไฟของมลายูสู่อะลอร์สตาร์และปีนัง สินค้าจากชายฝั่งทะเลตะวันออกจึงขนส่งโดยอาศัยทางรถไฟมาลงเรือที่ปีนังแล้วจึงส่งต่อมายังภูเก็ตเช่นเดิม (สจข., 2464: ร.6 ม.25/3)

แม้ความต้องการที่จะพัฒนากันตังให้เป็นเมืองท่าสมบูรณ์แบบจะไม่เป็นไปตามที่วางแผนไว้ แต่ปรากฏว่าเมื่อเปิดเดินรถไฟ รายได้ของเส้นทางรถไฟสายใต้ก็ไม่ได้น้อยกว่าที่คาดการณ์ ยิ่งไปกว่านั้นกลับใกล้เคียงและมากกว่าที่คาดการณ์ไว้ด้วยซ้ำ เช่น ในปี พ.ศ. 2461 รายได้ที่ทางรัฐบาลกลางคาดการณ์ไว้เป็นเงิน 2,032,272 บาทแต่รายได้จริงเป็นจำนวนเงินถึง 3,309,706 บาท ซึ่งมากกว่าที่คาดการณ์ไว้ถึง 1,277,434 บาทหรือ ปี พ.ศ.2462 รายได้ที่รัฐบาลกลางคาดการณ์ไว้เป็นเงิน 2,032,272 บาท แต่รายได้จริงเป็นจำนวนเงินถึง 3,852,980 บาท มากกว่าที่คาดการณ์ไว้ถึง 1,820,708 บาท ยิ่งไปกว่านั้น ในปีต่อๆ มารายได้จากการเดินรถไฟก็มากกว่าที่มีการคาดการณ์ไว้ถึง 1,820,708 บาท ยิ่งไปกว่านั้น ในปีต่อๆ มารายได้จากการเดินรถไฟก็มากกว่าที่มีการคาดการณ์ไว้มาโดยตลอด (โปรดดูตารางที่ 16) ซึ่งรายได้ที่เกิดขึ้นย่อมสะท้อนให้เห็นถึงผลกระทบต่อการสร้างทางรถไฟสายใต้ที่มีต่อสภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นโดยรวมด้วยเช่นกัน

ตารางที่ 16 เปรียบเทียบรายได้ที่รัฐคาดว่าจะได้รับกับรายได้จริงจากการเปิดเส้นทางรถไฟสายใต้
(หน่วย: บาท)

พ.ศ.	รายได้ที่รัฐคาดหวัง	รายได้จริง
2461	2,032,272	3,309,706
2462	2,032,272	3,852,980
2463	2,438,726	3,854,246
2464	2,682,598	3,859,180
2465	2,950,857	3,804,288
2466	3,393,486	-
2467	3,563,160	13,618,685
2468	3,741,318	15,733,361
2469	3,928,384	-
2470	4,124,804	-
2471	-	20,025,514
2472	-	18,886,430
2473	-	15,836,965
2474	-	10,527,567
2475	-	10,486,140

ที่มา: สจข. (2454: ร.6 น.36/37) และ สจข. (2461-2470: กค. 0301.1.381/22,/23,/24,/27)

การดำเนินการสร้างทางรถไฟสายใต้

สำหรับการสร้างทางรถไฟสายใต้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายเฮนรี กิตตินส์ ชาวอังกฤษซึ่งเป็นเลขานุการและที่ปรึกษาของกระทรวงโยธาธิการให้ดำรงตำแหน่งวิศวกรผู้บังคับการทางรถไฟสายใต้ มีอำนาจหน้าที่ควบคุมการสร้างทางรถไฟสายใต้ทั้งหมด ส่วนการดำเนินการก่อสร้างนายเฮนรี กิตตินส์ได้กำหนดไว้ว่าจะสร้างให้แล้วเสร็จในเวลา 7 ปีตามรายการที่กะไว้แต่เดิมคือ (สจข., ร.ศ.124 -128: ร.5 ยธ. 5/24)

ปีที่ 1 จะลงมือทำทางตั้งแต่เมืองเพชรบุรีไปชุมพร จากตรงมาพัทลุง จากสงขลามาพัทลุง โดยเริ่มต้นพร้อมๆ กันและประมาณว่าทางจากเพชรบุรีไปชุมพรระยะยาว 285 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 4 ปี ทางจากเมืองตรงมาพัทลุงระยะยาว 100 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 4 ปี ทางจากสงขลาไปพัทลุง ระยะยาว 100 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 3 ปีต่อจากนั้นจึงสร้างทางตามระยะระหว่างกลางเพื่อเชื่อมเส้นทางเหล่านั้นเข้าด้วยกัน

ปีที่ 2 จะลงมือสร้างทางตอนเมืองพัทลุงมาเมืองนครศรีธรรมราช ระยะยาว 91 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 3 ปี และจากสงขลาไประแงะระยะทาง 180 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 4 ปี

ปีที่ 3 จะสร้างทางตอนเมืองนครศรีธรรมราชมาไชยา (บ้านคอน) มาเมืองชุมพรระยะยาว 174 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง 5 ปี²³

การที่จะจับสร้างทางข้างได้ในขั้นแรกนั้นเพราะสงขลาและตรงเป็นเมืองสำคัญซึ่งจะเป็นท่าเรือเอาเครื่องเหล็กทำทางรถไฟขึ้นท่า ณ เมืองทั้งสองแล้วจะส่งเครื่องเหล็กรถไฟไปตามทางรถไฟที่จะสร้างในตอนนี้อย่างปลอดภัยจากสงขลาถึงพัทลุงและนครศรีธรรมราช ทางทิศใต้ก็จะส่งจากสงขลาไประแงะด้วย เมื่อทางรถไฟตอนใดเสร็จก็จะเปิดการเดินรถทันทีเพื่อนำรายได้มาเป็นทุนการสร้างต่อไป

หลังจากที่รัฐบาลกลางได้ตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายใต้ลงไปสู่แหลมมลายูในปี พ.ศ.2452 ก็ได้ประกาศนโยบายสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟสายใต้เพื่อเป็นการสกัดกั้นการขยายอิทธิพลของชาวต่างชาติโดยเฉพาะการอิทธิพลของชาวอังกฤษ แต่ในที่สุดถึงปี พ.ศ. 2454 ก็ต้องยกเลิกนโยบายสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟดังกล่าว เนื่องจากต้องการให้มีการลงทุนผลิตสินค้าป้อนรถไฟ รัฐบาลจะได้มีรายได้สำหรับผ่อนชำระเงินกู้ทันทีหลังจากเปิดการเดินรถ

การก่อสร้างเริ่มต้นขึ้นในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2452 แต่ต่อมาก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงเส้นทางจากเดิมอีกครั้ง โดยเริ่มทางจากสงขลามาพัทลุง พังงาและตรง เพื่อเป็นการย่นระยะให้สั้นเข้าจึงใช้วิธีการสร้างทางจากบ้านคอนมาตรง และจากบ้านคอนมาพัทลุงโดยตรง และได้ตัดเส้นทาง ตรง-พัทลุงออก โดยให้มีจุดแยกเส้นทางสายตรงและสายพัทลุงที่ทุ่งสง (การรถไฟแห่งประเทศไทย,

²³ โครงการนี้เป็นไปตามที่นายเฮนรี กิตตินส์ เสนอต่อพระยาสุขุมนัยวินิตเมื่อวันที่ 10 มกราคม ร.ศ.125 (พ.ศ.2449) ต่อมามีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงอีก

2512: 180) ส่วนการสร้างทางในระยะอื่นยังคงเป็นไปตามกำหนดการเดิมที่วางไว้ ส่วนระยะเวลาในการก่อสร้างเดิมที่กำหนดให้สร้างแล้วเสร็จภายในเวลา 7 ปีต่อมาได้ยืดระยะเวลาออกไปให้แล้วเสร็จภายในเวลา 10 ปี รวมทั้งการสร้างทางรถไฟสายสงขลา-ระแงะด้วย

ตารางที่ 17 แสดงกำหนดการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ จากเพชรบุรีถึงระแงะ

เส้นทางระหว่าง	ระยะทาง	ปีที่ดำเนินการ	ปีที่สร้างเสร็จ	จำนวน
	ก.ม.	พ.ศ.	พ.ศ.	ปี
เพชรบุรี ถึง บ้านชะอำ	42	2452	2454	3
ตรัง ถึง ท่งสง	100	2452	2455	4
สงขลา ถึง พัทลุง	100	2452	2455	4
ชุมพร ถึง นครศรีธรรมราช	319	2453	หลัง 2458	6
พัทลุง ถึง นครศรีธรรมราช	91	2454	2456	3
บ้านชะอำ ถึง ชุมพร	243	2455	2458	4
สงขลา ถึง ระแงะ	180	2459	2461	3
รวม	1075	-	-	9

ที่มา: สจช. (ร.ศ.128: ร.5 ยธ. 5.5/24)

เส้นทางรถไฟสายใต้เมื่อก่อสร้างแล้วเสร็จก็ได้เปิดทำการเดินรถเป็นตอนๆ ไป กล่าวคือ วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2454 ได้เปิดการเดินรถจากสถานีเพชรบุรีถึงบ้านชะอำ วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454 เปิดการเดินรถจากสถานีบ้านชะอำถึงหัวหิน วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2456 เปิดการเดินรถจากสถานีหัวหินถึงวังคัง วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2457 เปิดการเดินรถจากสถานีวังคังถึงประจวบคีรีขันธ์ วันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2458 เปิดการเดินรถจากสถานีประจวบคีรีขันธ์ถึงบ้านกรูด วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2458 เปิดการเดินรถจากสถานีบ้านกรูดถึงบางสะพานใหญ่ วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2458 เปิดการเดินรถจากสถานีบางสะพานใหญ่ถึงชุมพร วันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458 เปิดการเดินรถจากสถานีท่งสงถึงบ้านนา วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2457 เปิดการเดินรถจากสถานีท่งสงผ่านถ้ำที่ร้อนพิบูลย์ถึงพัทลุง วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2456 เปิดการเดินรถจากสถานีพัทลุงถึงอุตะเถา สำหรับสถานีชุมทางอุตะเถาต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2458 กรมรถไฟได้ขอซื้อที่ดินบริเวณที่ตั้งสถานีรถไฟหาดใหญ่ปัจจุบันซึ่งอยู่ห่างจากสถานีชุมทางอุตะเถามาทางใต้ 3 กิโลเมตร และในปี พ.ศ. 2460 ก็ได้ขยายสถานีจากอุตะเถามาอยู่ที่หาดใหญ่ เนื่องจากบริเวณสถานีอุตะเถาเป็น

ที่ลุ่มน้ำท่วมอยู่เป็นประจำ ทำให้ไม่เหมาะสมแก่การตั้งสถานี ต่อมาในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2460 ได้ทำการเปิดเดินรถจากสถานีชุมทางหาดใหญ่ถึงคลองทราย ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2463 เปิดการเดินรถจากสถานีบालอถึงตันหยงมัส วันที่ 17 กันยายน พ.ศ.2464 เปิดการเดินรถจากสถานีตันหยงมัสถึงสุไหงโก-ลก (การรถไฟแห่งประเทศไทย, 2512: 179-180) เป็นอันสิ้นสุดการเปิดเดินรถไฟสายใต้ช่วงเส้นทางสายหลักโดยมีปลายทางต่อเชื่อมกับทางรถไฟของสหพันธรัฐมลายูที่มาจากกลันตันที่สถานีสุไหงโก-ลก เป็นสถานีร่วมซึ่งอยู่ในเขตประเทศไทย ส่วนเส้นทางสายแยกจากสถานีที่ชุมทางหาดใหญ่ไปสู่ชายแดนเมืองไทรบุรี (เกดะ) นั้นได้เปิดการเดินรถในวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2461 (โปรดดูตารางที่ 18)

ตารางที่ 18 แสดงการเปิดเดินรถไฟสายใต้แต่ละตอน

วันที่เปิดเดินรถ	เปิดเดินรถจาก
9 มิถุนายน พ.ศ.2454	เพชรบุรี ถึง บ้านชะอำ
25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2454	ชะอำ ถึง หัวหิน
1 มกราคม พ.ศ. 2546	หัวหิน ถึง วังก์พง
1 มิถุนายน พ.ศ. 2456	วังก์พง ถึง ประจวบคีรีขันธ์
1 ธันวาคม พ.ศ. 2458	ประจวบคีรีขันธ์ ถึง บ้านกรูด
15 มีนาคม พ.ศ. 2458	บ้านกรูด ถึง บางสะพาน
1 ตุลาคม พ.ศ. 2459	บางสะพานใหญ่ ถึง ชุมพร
14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2458	ทุ่งสง ถึง บ้านนา
1 ตุลาคม พ.ศ. 2457	ทุ่งสง ถึง พัทลุง
1 มกราคม พ.ศ. 2456	พัทลุง ถึง อุตะเกา
1 เมษายน พ.ศ. 2460	ชุมทางหาดใหญ่ ถึง คลองทราย
1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2463	คลองทราย ถึง บาลอ
1 มีนาคม พ.ศ. 2463	บาลอ ถึง ตันหยงมัส
17 กันยายน พ.ศ. 2464	ตันหยงมัส ถึง สุไหงโก-ลก
1 กรกฎาคม พ.ศ. 2461	ชุมทางหาดใหญ่ ถึง ปาดังเบซาร์

ที่มา: การรถไฟแห่งประเทศไทย (2507: 179-180)

ภาพที่ 11 แสดงเส้นทางรถไฟ
ที่มา: การรถไฟแห่งประเทศไทย (2507)

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการเปิดใช้เส้นทางรถไฟสายใต้ พ.ศ.2461-2475

การกู้เงินจากรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษถึง 4,000,000 ปอนด์สเตอร์ลิง ทำให้รัฐบาลสยามต้องวางแผนล่วงหน้าเพื่อให้มีรายได้จากค่าโดยสาร ค่าบรรทุกสินค้าทันทีเมื่อเปิดเดินรถไฟ เพื่อนำไปผ่อนชำระเงินต้นและดอกเบี้ย ในที่สุดเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าวจึงประกาศยกเลิกนโยบายสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟในปี พ.ศ. 2454 เพื่อให้พื้นที่สองข้างทางรถไฟเป็นเขตการลงทุน เป็นการเตรียมผลผลิตไว้คอยทำเมื่อเปิดใช้เส้นทางรถไฟจะได้มีรายได้ทันที ปรากฏว่าเมื่อรัฐบาลกลางยกเลิกนโยบายดังกล่าวก็เกิดการขยายตัวด้านการผลิตอย่างเห็นได้ชัด มีชาวต่างชาติสนใจเข้ามาขอสัมปทานลงทุนทำเหมืองแร่และขอพื้นที่ทำการเพาะปลูกขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก จนเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง กล่าวได้ว่าทางรถไฟสายใต้ที่ผ่านเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเริ่มเปิดใช้อย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2461 ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชในช่วง พ.ศ.2461-2475 ในด้านต่างๆ คือ เกิดการขยายตัวทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงทางด้านการค้าพรมแดน และการขยายตัวของชุมชนการค้า ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ด้านเกษตรกรรม

การขยายพื้นที่ปลูกข้าว ข้าวถือเป็นพืชเศรษฐกิจอันดับหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราช ในยุคเทศบาลเมื่อมีการส่งเสริมให้ปลูกข้าวเพื่อส่งออกทั่วทั้งเมืองนครศรีธรรมราชก็เต็มไปด้วยพื้นที่นา อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อขายยังคงจำกัดอยู่ในบริเวณใกล้ๆ เมืองท่าที่สะดวกต่อการขนส่งสินค้า เช่น อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ที่ราบลุ่มน้ำปากพนังเป็นหลัก (มูลนิธิตักษิณคดีศึกษา, 2544: 30) ส่วนพื้นที่รอบนอกมักจะผลิตเพื่อบริโภคเท่านั้น อาจมีผลผลิตส่วนเกินเล็กน้อยเท่านั้น

พื้นที่ห่างไกล การคมนาคมขนส่งมักเป็นไปด้วยความยากลำบาก ชาวนาไม่นิยมนำข้าวออกไปขายเพราะไม่คุ้มกับการลงทุน ผลผลิตส่วนเกินที่เหลือจากการบริโภคส่วนใหญ่มักมีพ่อค้าคนกลางมาขอแลกเปลี่ยนกับสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวัน อาทิ ท้องที่ฉวาง²⁴ซึ่งห่างไกลจากท่าเรือ มีรถไฟสายใต้ผ่านก่อนที่จะมีถนนรถยนต์หลายสิบปี (สภาจังหวัดนครศรีธรรมราช, 2527: 110) ในอดีตหลังฤดูเกี่ยวข้าวจะมีพ่อค้าคนกลางนำเรือล่องตามลำน้ำตาปี จากบ้านดอน สุราษฎร์ธานี

²⁴ ฉวาง มีอาณาเขตทางทิศเหนือและทิศตะวันตกติดกับจังหวัดสุราษฎร์ธานี

เข้าไปรวบรวมข้าวจากท้องถิ่น การเดินทางไป-กลับ ระหว่าง สุราษฎร์-ฉวางใช้เวลาประมาณ 10 วัน พ่อค้าจะนำเอาหอม กระเทียม กะปิ และสินค้าต่างๆ ไปแลกกับข้าวเปลือกของชาวนา (พิสมัย, 2536 อ้างถึง สชช., ถ.สบ.2.4/29, 2523) การแลกเปลี่ยนเช่นนี้ย่อมไม่ก่อให้เกิดแรงจูงใจในการผลิต เนื่องจากผลตอบแทนที่ได้ไม่ได้อยู่ในรูปเงินตราซึ่งขณะนั้นได้เข้ามามีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของชาวนนครศรีธรรมราชแล้ว

อย่างไรก็ตาม หลังจากมีการสร้างทางรถไฟสายได้ผ่าน ท้องที่ห่างไกลซึ่งเดิมไม่มีความกระตือรือร้นในการผลิตข้าวส่งออกมากนักก็เริ่มเพิ่มปริมาณการผลิตเพราะมีช่องทางในการลำเลียงสินค้าออกสู่ท้องตลาดมากขึ้น สภาพการณ์ดังกล่าวสังเกตได้จากปริมาณข้าวเปลือกที่ส่งออกขายจากสถานีรถไฟ เช่น สถานีทานพอ²⁵ สถานีฉวาง และสถานีท่าเสม็ด²⁶ เป็นต้น

ตารางที่ 19 จำนวนข้าวเปลือกที่ได้ส่งออกจากสถานีทานพอ สถานีฉวาง และสถานีท่าเสม็ด

(หน่วย: ตัน)

พ.ศ.	สถานีทานพอ	สถานีฉวาง	สถานีท่าเสม็ด
2461	958	854	-
2462	752	572	-
2463	126	120	-
2464	629	148	4,168
2465	1,364	542	696
2466	1,612	839	1,190
2467	1,880	1,077	5,824
2468	1,438	848	7,650
2469	1,178	737	4,762
2470	1,110	407	6,601
2471	919	563	3,168
2472	658	751	571

ที่มา: Ministry of Finance (1952, 1925-26, 1926-27, 1929-30, 1928-29)

²⁵ สถานีรถไฟทานพออยู่ในเขตอำเภอฉวาง

²⁶ ท่าเสม็ดอยู่ในเขตอำเภอชะอวด สถานีรถไฟท่าเสม็ดปัจจุบันคือสถานีรถไฟชะอวด

การขยายพื้นที่ปลูกยางพารา ยางพารา²⁷ เป็นพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่เนื่องจากขณะนั้น ยางพาราเป็นพืชผลทางการเกษตรเพียงชนิดเดียวที่ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ในการผลิตเพื่อบริโภค ภายในประเทศแต่เป็นการผลิตเพื่อส่งขายเป็นสินค้าออกเท่านั้น

การทำสวนยางพาราเมืองนครศรีธรรมราชเริ่มต้นหลังมณฑลภูเก็ต มีการส่งเสริมให้ปลูกกันอย่างจริงจังภายหลังจากที่รัฐบาลมีนโยบายประกาศยกเลิกการสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟสายใต้เมื่อปี พ.ศ. 2454 ด้วยเหตุที่ยางพาราเป็นพืชเศรษฐกิจที่รัฐบาลสยามต้องการนำมาใช้เพื่อเป็นเครื่องมือสกัดกั้นอิทธิพลทุนอังกฤษและทุนตะวันตกอื่นๆ ในพื้นที่ภาคใต้ ยิ่งไปกว่านั้น ยังเตรียมที่จะให้เป็นผลผลิตสำหรับทำรายได้แก่รถไฟสายใต้เมื่อเปิดให้บริการ (ประวัติกรมโลหกิจ, 2506: 141) ในระยะแรกรัฐบาลจึงเน้นส่งเสริมการลงทุนในพื้นที่ขนาดใหญ่ก่อน การลงทุนปลูกยางพาราในเบื้องต้นมีค่าใช้จ่ายต่างๆ ดังนี้

1. ค่าแรงงานถางป่า เฝ้าปรน²⁸ไร่ละ 4 บาท
2. ค่าแรงงานขุดหลุม กว้างสอกคืบ กว้างสอกคืบ 4 เหลี่ยม หลุมละ 5 สตางค์
3. ค่าแรงงานปลูกต้นยางระยะห่างกันต้นละ 4 วา ไร่หนึ่งปลูกได้ 25 ต้น ค่าปลูกต้นละ 2 สตางค์

²⁷ ยางพาราเป็นไม้ยืนต้น มีถิ่นกำเนิดในลุ่มแม่น้ำอเมซอน ประเทศบราซิล ชาวยุโรปเริ่มรู้จักยางพาราในปี พ.ศ. 2036 เมื่อคริสโตเฟอร์ โคลัมบัส เดินทางไปสำรวจทวีปอเมริกาครั้งที่ 2 จากนั้นชาวยุโรปละออเมริกาใช้เวลาไม่น้อยกว่า 2 ศตวรรษในการค้นคว้าจนสามารถนำยางพารามาใช้ในภาคอุตสาหกรรม เมื่อยางพาราสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้หลากหลาย เช่น ประดิษฐ์เครื่องมือแพทย์ อุปกรณ์ประกอบรถยนต์ยานพาหนะและเครื่องยุทโธปกรณ์จึงเริ่มเป็นที่ต้องการของตลาดโลก ด้วยเหตุที่ยางพาราเป็นพืชเมืองร้อน ชอบลักษณะภูมิอากาศแบบร้อนชื้น มีฝนตกสม่ำเสมอตลอดปี อุณหภูมิระหว่าง 70-90 องศาฟาเรนไฮต์ มีปริมาณน้ำฝนระหว่าง 2,700 - 5,00 มิลลิเมตรไม่สามารถปลูกในยุโรปได้ แต่จากอุปสงค์ยางพาราในตลาดโลก ทำให้ชาวอังกฤษนำพันธุ์ยางจากเมืองพารา ประเทศบราซิลไปทดลองปลูกที่อินเดียในปี พ.ศ. 2416 ต่อมาได้นำไปทดลองปลูกที่เกาะลังกา สิงคโปร์ และเปรักในมาลายูเมื่อปี พ.ศ. 2419 ปรากฏว่าประสบความสำเร็จมากฮอลันดาจึงได้นำพันธุ์ยางไปปลูกที่สุราบายาในเกาะชวาและแพร่หลายไปยังพม่า บอร์เนียวเหนือ ซาราวัก อินโดจีนของฝรั่งเศส ฟิลิปปินส์และไทยในที่สุด (โปรดศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในวิจิต กาฬกาญจน์, “นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ. 2444-2503”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528).

²⁸ เฝ้าปรน คือ หลังจากถางป่าแล้วก็เฝ้าให้เถาถานเป็นปุย

4. ค่าเมล็ดพันธุ์ยาง เมล็ดละ ½ สตางค์ ไร่หนึ่งได้ 12 สตางค์

สรุปว่าปลูกยางพาราไร่หนึ่งต้องลงทุนเป็นเงิน 5 บาท 87 สตางค์ ค่าบำรุงรักษาอีกประมาณไร่ละ 5 บาท 66 สตางค์ต่อปี กว่าต้นยางจะโตต้องใช้เวลาราว 5 ปี คิดเป็นเงินทั้งหมดถึงไร่ละ 28 บาท 30 สตางค์ (สจข., ม.ป.ป.: ร.5 กษ. 10.2/5) นอกจากนั้นราคายางจะสูงหรือต่ำยังขึ้นอยู่กับตลาดภายนอก การลงทุนในลักษณะนี้แม้แต่ข้าราชการเองยังมีความเห็นว่าเสี่ยงต่อการลงทุนมาก ดังความเห็นของหลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์ที่ว่า “...ยางรับเบอร์пенของที่ต้องลงทุนเงิน ลงความคิดมาก จึงจะได้รับผลอันดี ถ้าทำไม่จริงไม่จึงเป็นให้ความเสียหายมากกว่าความมั่งมีเปนแน่. . . พุดอย่างง่าย ๆ ว่ายางรับเบอร์นั้นต้องเอาเงินต่อ-เงิน...” (สจข., 2453: กส. 5/34) การลงทุนลักษณะนี้เกินวิสัยที่ชาวพื้นเมืองจะทำได้ ดังนั้นเพื่อที่จะระดมทุนชาวจีนโพ้นทะเลจากอาณานิคมของอังกฤษและฮอลันดามานุกเบิกสร้างสวนยางพารา และเพื่อใช้เป็นข้ออ้างในการขอปิดการขอสัมปทานสร้างสวนยางพาราขนาดใหญ่ของทุนอังกฤษและทุนตะวันตกอื่นๆ ในภาคใต้ ในปีพ.ศ. 2463 รัฐบาลสยามยังได้มีคำสั่งถึงสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่างๆ ทั่วภาคใต้ให้อนุญาตชาวจีนทุกคนที่ไม่ได้อ้างตัวเป็นคนในบังคับชาวตะวันตก สามารถจับจองที่ดินทำสวนยางพาราได้ไม่เกิน 100 ไร่ต่อคน โดยทางราชการอนุญาตให้ผู้ขอเหล่านั้นแต่ละรายให้เสร็จสิ้นภายในเวลาเพียง 1 วัน ถ้าหากพ่อค้าชาวจีนผู้ใดต้องการสร้างสวนยางพาราในพื้นที่มากกว่า 500 ขึ้นไป ขอให้ทำเรื่องรាយขึ้นต่อนายอำเภอของแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะเป็นผู้นำเรื่องดังกล่าวขออนุมัติอีกครั้งหนึ่งจากสมุหเทศาภิบาลแต่ละแห่ง โดยจะทราบผลภายในเวลา 2-3 เดือน (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2535:72)

จากนโยบายข้างต้นนี้ นครศรีธรรมราชจึงมีสวนยางพาราขนาดใหญ่เพิ่มมากขึ้น เช่น สวนยางพาราของลิ้มซุ่นหงวนที่ตำบลท่าจีว อำเภอมะนังนครศรีธรรมราชซึ่งมีเนื้อที่ถึง 2,000 ไร่ เป็นต้น (สจข., 2454: มร.6 กษ./10) ยิ่งไปกว่านั้นผลของนโยบายดังกล่าวยังเปิดโอกาสให้ชาวจีนซึ่งมีทั้งสกเกี้ยน แต้จิ๋ว ไหหลำ และ สกจิ๋ว²⁹ ซึ่งเข้ามาเป็นกรรมกรก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ โดยเฉพาะบริเวณสถานีนาบอนถึงสถานีคลองจันดี ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอทุ่งสง และอำเภอฉวางก็เต็มไปด้วยสวนยางพารานับตั้งแต่นั้น (สุธีวงศ์และคณะ, 2544: 258)

ขณะที่ชาวจีนกำลังบุกเบิกทำสวนยางพารา ปรากฏว่าชาวพื้นเมืองยังคงประกอบอาชีพทำสวนผลไม้ไม่นิยมปลูกยางพารา ยิ่งไปกว่านั้น บางคนนอกจากตนเองจะไม่ปลูกแล้วยังสั่งห้ามไม่ให้ลูกหลานปลูกด้วย โดยให้เหตุผลว่า “ปลูกลูกไม้ถึงขายไม่ได้เล็กๆ ยังได้กิน ปลูกยางถ้าขาย

²⁹ ชาวจีนสกจิ๋ว (Hokchiu) เป็นชาวจีนกลุ่มน้อยในเมืองนครศรีธรรมราช อพยพมาจากเมืองต่างๆ ในมลายู เช่น เปรัก ไทปิง ปีนัง เป็นต้น คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เคยมีประสบการณ์เป็นลูกจ้างทำสวนยางพาราในมลายูมาก่อน

ไม่ได้ก็ไม่ต้องเอาไปทำอะไร” (วิจิต กาพกาญจน์, 2528: 67) อย่างไรก็ตาม ชาวพื้นเมืองซึ่งเดิมเคยต่อต้านเมื่อได้เห็นความสำเร็จของชาวจีนก็เริ่มสนใจประกอบประกอบขงในเวลาต่อมาด้วย ทำให้มีสวนยางพาราขนาดเล็กเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในระยะหลัง

สำหรับพื้นที่ปลูกยางพาราเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีการระบุไว้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม หากสังเกตจากแหล่งเพาะปลูกในระยะแรกที่แทบทั้งหมดจะอยู่บริเวณภาคใต้ พออนุมานได้ว่าจำนวนผลผลิตยางพาราที่ส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศที่เพิ่มขึ้นแทบทุกปี น่าจะมีจำนวนไม่น้อยที่มีที่มาจากเมืองนครศรีธรรมราชด้วย

ตารางที่ 20 แสดงปริมาณและมูลค่าการส่งออกยางพาราของไทยของไทย พ.ศ. 2461-2476

พ.ศ.	ปริมาณการส่งออก (หีบ)	มูลค่า (บาท)
2461	495	30,212
2462	911	67,684
2463	5,354	428,229
2464	7,534	204,446
2465	18,670	697,451
2466	35,107	1,879,451
2467	59,416	3,419,619
2468	53,257	10,182,459
2469	59,804	5,907,415
2470	92,458	6,959,356
2471	86,024	3,183,121
2472	94,514	3,140,985
2473	73,839	1,319,394
2474	58,539	538,167
2475	57,692	396,692
2476	192,509	2,359,923

ที่มา: Ministry of Finance (1928-29: 432-433)

เมื่อถึงทศวรรษ 2470 ขางพาราได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่ทั้งชาวจีนและชาวพื้นเมืองนิยมปลูกกันมาก แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าการปลูกขางพาราของคนทั้งสองกลุ่มนี้มีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือ

สวนขางของชาวจีน ชาวจีนเป็นผู้ที่มีทุนรอนมาก กล้าเสี่ยง กล้าลงทุน สวนขางพาราของชาวจีนจึงเป็นสวนขนาดกลางและขนาดใหญ่แทบทั้งสิ้น³⁰ (Jame, 1971: 103) แต่ละสวนจะมีเนื้อที่ประมาณ 50 ไร่ขึ้นไปจนถึง 2,000-3,000 ไร่ สวนขางของชาวจีนตั้งแต่ยุคบุกเบิกและยุคต่อๆ มา มักจะมีแบบแผนและถูกหลักการ คือ มีการปลูกเป็นแถวเป็นแนว มีการเว้นระยะห่างระหว่างต้นเหมือนสวนยางในมลายู ไร่หนึ่งจะปลูกขางพาราได้ประมาณ 25 ต้น (สจข., มปฟ.: ร.5กษ.10.2/5) มีการขายหัววัชพืชและเอาใจใส่ดูแลอย่างสม่ำเสมอ ลักษณะเช่นนี้ทำให้เป็นข้อสังเกตได้ดังที่หลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์ได้เขียนรายงานถึงพระยารัษฎาฯ กล่าวถึงสวนของชาวจีนว่า “...สวนหรือไร่ไหนที่แลเห็นราบรื่นอยู่สักหน่อย มักไม่ต้องถามก็ทราบได้ว่าเป็นของพวกจีน...” (สจข., 2453 : กส.5/34)

สวนขางของชาวพื้นเมือง มักเป็นสวนขนาดเล็กที่ปลูกสร้างตามชาวจีนในพื้นที่ สามารถแบ่งเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1. การปลูกแบบดั้งเดิม คือ เอาเมล็ดพันธุ์ลงปลูกในสวนข้างบ้านปะปนกับพืชอื่นๆ

2. การปลูกแบบจับจองพื้นที่ป่า ลักษณะเช่นนี้เข้าใจว่าน่าจะเป็นการเอาอย่างสวนของชาวจีนจึงปลูกเพียงอย่างเดียว แต่ด้วยเหตุที่ขณะนั้นชาวพื้นเมืองยังขาดความรู้เกี่ยวกับพืชชนิดนี้ จึงประยุกต์การปลูกตามความเข้าใจของตนไม่มีการเว้นระยะห่างที่แน่นอน มักจะปลูกชิดติดกันจนแน่น เพราะเข้าใจว่ายิ่งปลูกแน่นเท่าไรก็ยิ่งจะได้ผลมากเท่านั้นจึงเป็นการยากที่จะบอกได้ว่าขางแต่ละไรมีจำนวนกี่ต้น แต่ประมาณว่าน่าจะมีราว 80 ต้น (วิจิต กาพกาญจน์, 2528: 7 อ้างถึงสัมภาษณ์นายนา ไบเรือง อายุ 58 ปี บ้านเลขที่ 86 ม.1 ต.ท่าดี อ.ลานสกา จ.นครศรีธรรมราช วันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ.2526) เช่นนี้สวนของชาวบ้านพื้นเมืองจึงมีลักษณะเหมือนป่ามากกว่าเป็น

³⁰ การจำแนกขนาดของสวนขางพารา รัฐบาลได้กำหนดไว้ดังนี้

เนื้อที่ตั้งแต่ 2 ไร่ แต่ไม่เกิน 50 ไร่ เป็นสวนขางขนาดเล็ก

เนื้อที่ตั้งแต่ 50 ไร่ แต่ไม่เกิน 250 ไร่ เป็นสวนขนาดกลาง

เนื้อที่ตั้งแต่ 250 ไร่ ขึ้นไปจัดเป็นสวนขนาดใหญ่ (ราชกิจจานุเบกษา (แผนกฎีกา), 2503: 688)

สวน ลักษณะดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนจากรายงานของหลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์ที่ว่า “...ที่ดินสักกะเบะมือหนึ่งก็ปลูกหรือวางหรือโยนพรรณไม้ลงไว้ให้มากที่สุด . . . แต่ความโง่ปดตาคนพวกนี้มีให้มองเห็นว่าการที่ปลูกพรรณไม้จนชิดกันไปนั้น ต้นไม้ไม่งาม...” (สจข., 2453: กส. 5/34)

ด้านอุตสาหกรรม

ทางรถไฟสายใต้มีบทบาทอย่างมากในการขยายพื้นที่ทำเหมืองแร่ กล่าวคือ เป็นสิ่งดึงดูดให้นักลงทุนรายใหญ่สนใจบุกเบิกทำเหมืองแร่ขนาดใหญ่มากขึ้น ด้วยเหตุที่ชาวจีนและชาวตะวันตกมีลักษณะการลงทุนที่ต่างกัน ตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

... วิธีจีนโดยมากทำแร่ทำเหมืองนั้นไปเที่ยวตรวจดูโดยลำพังตน ที่ใดมีแร่ก็ไปขุดร่อนแร่ทำเป็นเหมืองเล็กๆ เช่นที่เรียกว่าเหมืองแล่น แลเหมืองคลา ถ้าที่นั้นมีแร่ร่อนทำพอหมดแร่ แล้วก็ย้ายไปทำที่อื่น ถ้าหากว่าเปนที่แรมมากก็เรียกลูกจ้างเพิ่มเติม แลต่อทุนรอนทำออกไปจนเปนเหมืองใหญ่ ตามวิธีค่อยเขยิบขึ้นไปตามผลที่ได้ . . . ส่วนวิธีที่ฝรั่งทำเหมืองนั้น ขึ้นต้นคาดว่าจะมีแร่ที่ใด ก็ขอใบอนุญาตออกไปตรวจ...จนพบว่ามิได้อยู่ในที่ใดแล้วก็ขอใบอนุญาตผูกขาดเฉพาะตำบลนั้น เปนวิธี พอหวังกันผู้อื่น เมื่อได้ตัวอย่างแรมมาก็เที่ยวชักชวนพวกเพื่อนที่จะลงทุนรอนขึ้นต้นในการที่จะตั้งบริษัท แลขอประทานบัตรเมื่อได้ประทานบัตรไปแล้วก็ไปประกาศตั้งบริษัทกำหนดหุ้นแลเรียกฟรีแชร์ ถ้าหาทุนได้ก็ตั้งผู้อำนวยการ แลกรรมการเสียจนเสร็จ แล้วจึงไปลงมือทำการเหมืองแร่... (มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา, 2542: 19)

ด้วยความคล่องตัวของการทำเหมืองแบบจีน จึงไม่น่าแปลกใจที่ก่อนหน้าการสร้างทางรถไฟสายใต้จึงมีเหมืองของนายทุนท้องถิ่นชาวจีนเกือบทุกท้องที่ที่เปิดเหมืองได้ เหลืออยู่ก็เพียงท้องถิ่นที่มีแรมมากแต่ทุระกันดารเหลือกำลังของทุนท้องถิ่นที่จะบุกเบิกได้ ดังที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

...เหมืองแร่ที่อยู่ริมทางรถไฟสายแหลมมลายูที่สร้างขึ้นใหม่...ทำที่สำคัญนั้นอยู่ตอนในเมืองนครศรีธรรมราช เจริญบรรทัดข้างตะวันตกที่รถไฟจะผ่านไป ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่ามีแรมมากตลอดจนท้องที่อำเภอเขาขาวเมืองตรังที่รถไฟจะผ่านไปก็มีแรมมาก แร่ในที่เหล่านี้ที่จะเปิดเป็นเหมืองได้จีนได้เปิดหมดแล้ว ที่ยังไม่ได้เปิดเป็นเหมืองนั้น เพราะเปิดไม่ได้ ด้วยไปมาลำบาก ต่อมีรถไฟแล้วจึงจะเปิดเป็นเหมืองได้ ที่อย่างนี้ในมณฑลปัตตานีแขวง

เมืองราแะ รามันท์ก็ยังมีอยู่อีกที่ซึ่งมีแร่ดีแต่เป็นที่ไม่ได้กะว่ารถไฟจะผ่านไปในั้นว่ายังเปิด
เป็นเหมืองไม่ได้ก็ยังมี คือที่อำเภอสิชลเมืองนครศรีธรรมราชมีแร่ดีบุกดี... (สจข., 2452:ร.
6 กษ. 612)

การเข้ามาของเส้นทางรถไฟสายใต้จึงถือเป็นการเปิดศักราชใหม่ของอุตสาหกรรมเหมือง
แร่เมืองนครศรีธรรมราชที่มีส่วนสำคัญอย่างมากที่ทำให้การทำเหมืองแร่เกิดการขยายตัวทั้งในด้าน
ของทุน เทคโนโลยีและปริมาณการผลิต จนกลายเป็นแหล่งผลิตแร่สำคัญตลอดยุคเทศาภิบาล

กลุ่มทุน หลังจากมีโครงการสร้างทางรถไฟสายใต้และมีการยกเลิกนโยบายสงวนพื้นที่
สองข้างทางรถไฟสายใต้นอกจากนายทุนท้องถิ่นที่ลงทุนอยู่เดิมแล้ว ปรากฏว่ามีนักลงทุนทั้งชาว
ไทยเชื้อสายจีน ชาวจีน และชาวตะวันตก เข้ามาขอสัมปทานเพื่อลงทุนทำเหมืองแร่ดีบุกในท้องที่
ที่มีรถไฟผ่านเป็นจำนวนมาก โดยบริษัทเหมืองแร่ใหญ่ๆที่มีทุนจดทะเบียนสูงนิยมทำเหมืองในเขต
อำเภอร่อนพิบูลย์และอำเภอทุ่งสง (โปรดดูตารางที่ 21)

ตารางที่ 21 ตัวอย่างบริษัทชาวต่างชาติที่ลงทุนทำเหมืองแร่ดีบุกในเมืองนครศรีธรรมราช

บริษัท	ที่ตั้ง	สำนักงานใหญ่	ทุนจดทะเบียน (ปอนด์)
Nawng Pet Tin, Ltd.	อำเภอร่อนพิบูลย์	เปรัก	500,000
Ronpibon Tin, N.L.	อำเภอร่อนพิบูลย์	ออสเตรเลีย	300,000
Ronpibon Extended N.L.	อำเภอร่อนพิบูลย์	ออสเตรเลีย	300,000
เบอร์ลีเยกเกอร์ แอนด์ คอมปะนี	อำเภอร่อนพิบูลย์	-	-
Tung Song Mining And Planting, Ltd.	-	-	-
คลองจันทน์ไมนส์	อำเภอทุ่งสง	เปรัก	-
The Sichon Tin Syndicate, Ltd.	อำเภอสิชล	ปีนัง	75,000
Ratrut Basin Tin Dredging Co., N.L.	อำเภอสิชล	ปีนัง	280,000

ที่มา: Ministry of Commerce and Communication (1930: 188-189)

เดิมทีการคมนาคมขนส่งเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการบุกเบิกพื้นที่ทำเหมืองแร่อย่างมาก บางท้องที่ซึ่งเป็นแหล่งแร่สำคัญอย่างร้อนพิบูลย์ก็ยังมีนายทุนรายใหญ่สนใจทำเหมืองไม่มากนัก เพราะการขนส่งแร่จากเหมืองเป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้องจ้างเกวียนและช้างขนไปลงเรืออีกทอดหนึ่ง อัตราค่าจ้างและบรรทุกราคา 48 อัฐต่อหาบ (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 49) สำหรับพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำอาจเสียค่าใช้จ่ายน้อยลงแต่ก็ยังมีแหล่งแร่สำคัญอีกมากที่ห่างไกลและไม่คุ้มค่าการลงทุน แม้รัฐบาลจะเปิดโอกาสให้ยื่นเรื่องราวต่อกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาเพื่อขอทำทางเชือกใช้ในกรณีขนส่งแร่และสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ได้ แต่นายทุนท้องถิ่นก็ไม่อยากจะลงทุนมากนัก เพราะต้องใช้ต้นทุนสูงมาก

อย่างไรก็ตาม เมื่อมีทางรถไฟสายใต้ผ่าน มีทุนขนาดใหญ่จากหลายที่สนใจยื่นขอสัมปทานทำเหมืองแร่ขนาดใหญ่จำนวนมาก หลังจากสำรวจพบว่ามีแหล่งแร่ขนาดใหญ่แม้จะเป็นท้องที่ห่างไกลเส้นทางรถไฟและทุรกันดารตามป่าเขา นายทุนเหล่านี้ก็ยังสนใจที่จะลงทุน โดยมีการยื่นเรื่องขออนุญาตสร้างทางรถไฟตัดถล่มขึ้นเพื่อเปิดเหมืองและเดินรถขนาดเบาสำหรับบรรทุกเครื่องมือชุดแร่ เชื้อเพลิง และลำเลียงแร่จากเหมืองมาบรรทุกลงเรือ แม้บริษัทจะต้องออกค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างเองทั้งหมดก็ยินดี ในระยะนี้มีเหมืองแร่ในท้องที่ห่างไกล เช่น อำเภอสิชล ได้รับการพัฒนาขึ้นอีก เช่น บริษัทราตรุต เบซิน ทินเดรดจิง (Ratrut Basin Tin Dredging Co., N.L.) ได้เปิดเหมืองและขอสร้างทางรถไฟตัดถล่มจากปากคลองสิชล ไปถึงที่ทำการชุดแร่ของบริษัท ต. ฉลอง อ. สิชล ซึ่งทางรัฐบาลกลางก็ได้อนุญาตให้ทำในปี พ.ศ. 2470 หรือ ร้อนพิบูลย์ ทิน (Ronpibon Tin N.L.) ที่ได้ขอสัมปทานสร้างทางรถไฟตัดถล่มเป็นระยะทางถึง 75 กิโลเมตร ก็ได้รับอนุญาตเช่นกัน (สจข., 2470: ร.7 สบ.2.42/96)

กล่าวได้ว่าตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นไป ทั้งทางรัฐบาลกลางและเอกชนได้ร่วมมือกันพัฒนาเส้นทางคมนาคม จนสามารถลดต้นทุนการขนส่งแร่ลงได้มาก สามารถดึงดูดให้นักลงทุนรายใหญ่ สนใจลงทุนในอุตสาหกรรมเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชเพิ่มขึ้น

เทคโนโลยีมีส่วนสำคัญอย่างมากในการเพิ่มผลผลิต ก่อนทศวรรษ 2460 การทำเหมืองแร่แบบจีน เช่น เหมืองถ่าน เหมืองครา เหมืองหาบ ฯลฯ ซึ่งมีวิธีการที่ไม่ซับซ้อน เน้นการใช้แรงงานมากกว่าเทคโนโลยี ผลผลิตที่ได้จึงไม่แน่นอนนักจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนแรงงานเป็นหลัก แต่เมื่อถึงทศวรรษ 2460 เป็นต้นไป อุปสงค์และราคาแร่ดิบในตลาดโลกที่สูงขึ้นรวมทั้งนโยบายของรัฐบาลที่เอื้อต่อการลงทุนดึงดูดให้วิธีการทำเหมืองแร่ถูกพัฒนาเพื่อเพิ่มศักยภาพ

ในการผลิต ระยะนี้มีการนำเอาเทคโนโลยีที่ทันสมัยเข้ามาใช้ ทั้งการทำเหมืองสูบ (Gravel Pumping) เหมืองจืด (Hydrauliclicking) และเหมืองเรือขุด (Dredging) โดยเฉพาะเหมืองเรือขุดถือเป็นนวัตกรรมใหม่ที่ทันสมัยที่สุดและมีบทบาทในการเพิ่มผลผลิตแร่ดีบุกในเมืองนครศรีธรรมราชและมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระราชนิพนธ์ไว้บางส่วนดังนี้

... ความผันแปรที่เกิดในการทำเหมืองแร่ นั้น มูลเหตุมาใช้เรือขุดแร่ด้วยเครื่องจักรเป็นสำคัญ เพราะวิธีทำเหมืองใหญ่อย่างแต่ก่อน ต้องใช้แรงกุดหลายร้อย และทำงานแต่ในเวลากลางวันวันละ 10 ชั่วโมง ขุดด้วยเครื่องจักรใช้แรงกุดเพียงสี่สิบห้าคนแบ่งเป็น 3 ผลัด เป็นเครื่องจักรขุดแร่ทั้งกลางวันกลางคืนวันละ 20 ชั่วโมง เสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าแต่ได้เร็วกว่าทำเหมืองใหญ่อย่างแต่เก่า แต่ว่าการขุดแร่ด้วยเครื่องจักร ต้องลงทุนในขั้นแรกสำหรับสร้างเครื่องจักรตั้งด้านบาท... (ประวัติศาสตร์โลกกิจ, 2506: 157)

ยังมีการประยุกต์ใช้เรือขุดจากเดิมที่นิยมใช้ขุดแร่เฉพาะในทะเลให้มาใช้ขุดบริเวณลานแร่ในที่ราบอย่างแพร่หลาย โดยมีการขุดสระขังน้ำเพื่อลอยเรือขุดได้ แล้วขุดดินทางด้านหัวเรือมาเททิ้งข้างด้านท้ายเรือ และสูบน้ำในสระนั้นมาล้างแร่ยังทำให้ประหยัดต้นทุนและแก้ไขปัญหาแรงงาน ผลผลิตแร่จากเมืองนครศรีธรรมราชก็ยิ่งเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา, 2542: 86-87)

ตารางที่ 22 จำนวนดีบุกที่ผลิตโดยวิธีต่างๆ ภายในมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2454-2467

(หน่วย: หาบ)

พ.ศ.	เรือขุด	อื่นๆ	ผลผลิตทั้งหมด	เฉลี่ย 3 ปี
ของมณฑลนครศรีธรรมราช				
2454	-	1,279	1,279	
2455	-	1,564	1,564	
2456	-	2,155	2,155	1,666
2457	-	2,025	2,025	
2458	-	2,462	2,462	
2459	-	3,653	3,653	2,713

ตารางที่ 22 (ต่อ)

(หน่วย: หาบ)

พ.ศ.	เรือชุด	อื่นๆ	ผลผลิตทั้งหมด ของมณฑล นครศรีธรรมราช	เฉลี่ย 3 ปี
2460	3,163	2,736	5,899	
2461	6,572	8,729	15,301	
2462	8,116	1,909	10,025	10,408
2463	6,409	4,944	11,553	
2464	8,401	5,109	13,510	
2465	7,905	5,434	13,339	8,287
2466	7,139	627	7,766	
2467	10,832	296	11,128	

หมายเหตุ: แม้ไม่สามารถระบุกำลังการผลิตโดยจำแนกออกเป็นเมืองได้แต่ผลผลิตที่ได้ส่วนใหญ่ก็มาจากนครศรีธรรมราช รองลงมาเป็นสงขลา ส่วนพัทลุงไม่มีการทำเหมืองแร่ สถิติดังกล่าวจึงน่าจะสามารถสะท้อนภาพรวมกำลังการผลิตของเมืองนครศรีธรรมราชได้

ที่มา: กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา (2468: 103-104)

การค้าพรมแดน

แม้ว่าทางรถไฟสายใต้ถูกสร้างขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมืองเป็นหลัก แต่การกักขังเงินจากรัฐบาลสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษเพื่อใช้ในการก่อสร้างจำเป็นต้องมีการวางแผนทางเศรษฐกิจรองรับเพื่อให้มีรายได้ไปผ่อนชำระเงินต้นและดอกเบี้ยตามสัญญา โครงการดังกล่าว คือการพัฒนาที่ดินให้เป็นเมืองท่าสมบูรณ์แบบเพื่อแข่งขันกับปีนัง ในตอนแรกรัฐบาลกลางคาดการณ์ว่าจะสร้างรถไฟผ่านไปสู่เมืองตรังเพื่อจะไปยังเมืองท่ากันตังจะได้ขนส่งสินค้าเกษตรโดยเฉพาะข้าวที่ผลิตในมณฑลนครศรีธรรมราชลงเรือไปยังมณฑลภูเก็ต (สจข., ร.ศ.129: ร.5 ม.2.47/49) เพื่อตัดวงจรการพึ่งพาสินค้าจากภายนอก เนื่องจากขณะนั้นมณฑลภูเก็ตตกอยู่ใต้อิทธิพลข้าวม้าและต้องบริโภคสินค้าจากปีนังแทบทั้งหมด หากเป็นไปตามแผนทางรถไฟสายนี้จะเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงเศรษฐกิจชายฝั่งทะเลทั้งสองด้านคือ ฝั่งทะเลตะวันออกและฝั่งทะเลตะวันตกเข้าด้วยกัน การลำเลียงสินค้าเกษตรจากนครศรีธรรมราชที่สะดวกรวดเร็วก็จะช่วยกระตุ้น

การผลิตอีกทางหนึ่งด้วย ยิ่งไปกว่านั้นตามเส้นทางเดิมรัฐบาลสยามมีแผนที่จะสร้างรถไฟเชื่อมต่อกันกับสิงคโปร์ทางพรมแดนกลันตัน หากเป็นไปตามนั้นมณฑลนครศรีธรรมราชจะกลายเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรที่สำคัญที่สุดของภาคใต้การข้ามพรมแดนก็จะเติบโตตามไปด้วยอย่างรวดเร็ว

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ไม่ได้เป็นไปตามที่รัฐบาลสยามคาดไว้ มีการระงับโครงการสร้างท่าเรือน้ำลึกที่กั้นดังหลังจากที่พระยารัษฎาฯ ถึงแก่อสัญกรรม ยิ่งไปกว่านั้นอังกฤษยังเรียกร้องเกมบังคับให้สร้างทางรถไฟจากสายใต้ไปสู่ป่าดงเบงกาลี เพื่อต่อกับทางรถไฟของมลายูผู้ลออสตาร์และปีนัง แผนการสร้างท่าเรือกั้นดังเพื่อแข่งขันกับปีนังต้องเป็นอันล้มเลิก เมื่อพิจารณาแล้วรัฐบาลสยามตกลงที่จะสร้างทางรถไฟเชื่อมต่อกับสหพันธรัฐมลายูของอังกฤษทางไทรบุรี (เกดะห์) ตามที่อังกฤษต้องการส่วนทางกลันตันได้ระงับไว้ก่อน ด้วยเหตุผลที่ปรากฏในข้อความบางตอนว่า

... อนึ่ง มิสเตอร์กิตตินส์สืบได้ความว่า ความคิดของรัฐบาลเฟเดอเรเลตเด็มมะเลสเต็ดในตอนหลังนี้ การทำทางรถไฟแต่สิงคโปร์ขึ้นไปทางเมืองกลันตันนั้นยังสงบอยู่ไม่มีกำหนดว่าจะทำเมื่อไร ถ้าหากว่าเราจะทำทางรถไฟไปถึงเขตแดนเมืองกลันตันแล้ว ก็คงไม่มีกำหนดว่าจะติดต่อกันได้ เหตุฉะนั้นมิสเตอร์กิตตินส์จึงมีความเห็นว่าควรควรการทำรถไฟตอนแต่ อุตะเกาไปยังเขตแดนเมืองกลันตันนั้นเสีย เปลี่ยนทางเป็นท่าแต่ตำบลอุตะเกาไปยังเขตแดนเมืองไทร... ถ้ารัฐบาลจะตกลงเปลี่ยนทางรถไฟตอนนี้แล้ว ฝ่ายข้างรัฐบาลเฟเดอเรเลตเด็มมะเลสเต็ดก็จะเป็นที่พอใจและเป็นที่เข้าใจต่อกันว่ารัฐบาลได้ประพฤติตามสัญญาภูเงิน พ.ศ. 2453 นั้น... เพราะเขา[อังกฤษ - ผู้เขียน] ต้องการจะให้ปีนังเป็นท่าเรือสำหรับทางรถไฟสายใต้ของเราด้วย และในตอนหลังนี้ ที่มีข่าวว่ารัฐบาลจะคิดบำรุงเมืองตรังให้เป็นที่ท่าเรือใหญ่ยิ่งขึ้น พวกปีนังก็ยังยิ่งหึงจัดขึ้น เพราะฉะนั้นการสร้างทางรถไฟแต่ตำบลไทร ซึ่งอยู่ตรงข้ามเกาะปีนังแลซึ่งเป็นต้นทางของรถไฟเฟเดอเรเลตเด็มมะเลสเต็ดลงไปทางสิงคโปร์ มาทางเมืองไทร เพื่อบรรจบกับรถไฟของเรานั้น คงสำเร็จเป็นแน่ เพราะเป็นประโยชน์แก่เขาหลายอย่าง... (สจข., 2456: กต. 5.5/7)

การเปลี่ยนแปลงเส้นทางดังกล่าวเกิดจากความกลัวของพ่อค้าในหัวเมืองมลายูของอังกฤษที่คาดการณ์ล่วงหน้าไว้ ว่าหากปล่อยให้สร้างตามเส้นทางเดิมปีนังจะหมดความสำคัญลงการข้ามพรมแดนที่เปลี่ยนแปลงจะทำให้ภาคใต้ของสยามเติบโตขึ้นแทนที่ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคุณค่าทางเศรษฐกิจของทางรถไฟสายใต้ลดลง ไม่เป็นไปตามคาดเพราะต้องขนส่งสินค้าผ่านปีนังเช่นเดิม แต่เมื่อเปิดใช้เส้นทางเชื่อมกับรถไฟของสหพันธรัฐมลายูจริง ปรากฏว่าลักษณะของการค้า

พรมแดนก็เปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างที่ชัดเจน ได้แก่ การค้าปศุสัตว์จำพวกโค กระบือ ก่อนเปิดใช้เส้นทางรถไฟ มักจะทำการเป็นกองคาราวานโดยใช้เส้นทางนครศรีธรรมราช-สงขลา-ไทรบุรี (เพื่อส่งต่อไปยังปีนังและสิงคโปร์) ที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2520: 8) แต่เมื่อเปิดใช้เส้นทางรถไฟพ่อค้าทั้งชาวพื้นเมืองชาวมลายูก็หันมาใช้เส้นทางรถไฟมากขึ้นเพราะสะดวกและรวดเร็วกว่ามาก

ตารางที่ 23 จำนวนสัตว์มีชีวิตที่ส่งออกและรับเข้าที่สถานีทุ่งสง

(หน่วย: ตัว)

พ.ศ.	โค		กระบือ		สุกร	
	ส่ง	รับ	ส่ง	รับ	ส่ง	รับ
2461	126	-	594	-	846	307
2462	142	-	561	-	1,859	135
2463	135	-	452	-	1,374	145
2464	195	-	39	-	2,433	69
2465	10	-	16	-	1,998	25
2466	15	-	-	-	936	-
2467	32	-	8	-	352	-
2468	-	-	-	-	77	-
2469	2	-	2	-	481	-
2470	-	-	16	-	1,539	-
2471	539	-	1,091	-	1,365	-
2472	287	-	470	-	1,753	-

ที่มา: Ministry of Finance (1923, 1925-26, 1926-27, 1928-29, 1929-30)

นอกจากการค้าสัตว์กับตลาดภายนอกแล้ว ในช่วงที่เกิดปัญหาโรคระบาดในสัตว์ เช่น ปี พ.ศ. 2469 ทางรัฐบาลไทรบุรีห้ามนำเข้าโคจากมณฑลนครศรีธรรมราช ทำให้โคจำนวน 13,867 ตัว (สจข., 2454: ร.6 กส. 13/1371) ถูกบรรทุกมายังบางกอกน้อยเพื่อทำการค้าที่นั่นแทน สำหรับการค้าสินค้าประเภทอื่นก็มีส่วนเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน กล่าวคือ เดิมที่พ่อค้าชาวนครศรีธรรมราชนิยมส่งสินค้าทางเรือโดยมีจุดหมายปลายทางที่สิงคโปร์ แต่เมื่อทางรถไฟสายใต้เปิดให้บริการ

จุดหมายปลายทางก็เปลี่ยนเป็นปิ้งแทน เช่น กรณีของขุนบวรรัตนรักษ์ ซึ่งมีต้นตระกูลทำการค้าโดยมีเรือสำเภาระหว่าง นครศรีธรรมราช-สิงคโปร์ ต่อมาได้ล้มเลิกกิจการค้าโดยเรือสำเภาหันมาเป็นตัวแทนจำหน่ายสินค้าชนิดต่างๆ โดยนำเข้าสินค้าจากปิ้งทางรถไฟสายใต้แทน (พิสมัย นันทแสง, 2536:109 อ้างถึง สจข., ถ.สบ.2.4/1 สัมภาษณ์นายยุติ บวรรัตนรักษ์ อายุ 67 ปี บริษัท บวรพาณิชย์ จำกัด อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช 14 มกราคม 2523)

การขยายตัวของชุมชนการค้า

ก่อนมีทางรถไฟสายใต้เส้นทางน้ำเป็นเส้นทางหลักในการติดต่อค้าขายระหว่าง นครศรีธรรมราชกับกรุงเทพมหานครและสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์ ดังนั้นชุมชนการค้าจึงอยู่บริเวณท่าเรือ ได้แก่ ปากพนัง นครศรีธรรมราช แต่เมื่อมีทางรถไฟสายใต้ผ่านชุมชนการค้าแห่งใหม่บริเวณสถานีรถไฟที่สำคัญที่สุดของเมืองนครศรีธรรมราชอย่างทุ่งสงจึงเกิดขึ้น

ทุ่งสง เป็นอำเภอที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบทางตะวันตก มีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นที่ราบเชิงเขาและที่ราบหุบเขา ปรากฏหลักฐานการเกิดชุมชนในสมัยอยุธยา ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้ ทุ่งสงเป็นชุมชนขนาดเล็กตั้งอยู่บริเวณเส้นทางขนส่งสินค้าทางบกระหว่างภาคใต้ฝั่งตะวันออกกับภาคใต้ฝั่งตะวันตก (นครศรีธรรมราชและตรัง) บริเวณที่ต้องผ่าน เรียกว่า ทางช่องเขา ด้วยเหตุที่เส้นทางนี้อยู่ห่างไกลเมืองท่าจึงถูกละเลย ไม่ได้ได้รับการพัฒนาเท่าที่ควร ดังจะเห็นได้ว่าจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2452 ทุ่งสงก็ยังคงมีสภาพเป็นชุมชนเล็กๆ มีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างๆ กัน แม้จะมีการทำถนนแต่พาหนะที่สะดวกที่สุดในการเดินทางยังคงเป็นช้างไม่ใช้รถยนต์ (จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128, 2506: 203-205)

เมื่อมีการตกลงสร้างทางรถไฟสายใต้โดยกำหนดให้ทุ่งสงเป็นชุมทางรถไฟ ค่ากลางความเป็นศูนย์กลางทางธุรกิจแห่งใหม่เริ่มชัดเจนขึ้น เนื่องจากบรรดากรรมกรสร้างทางรถไฟและพ่อค้าจากที่ต่างๆ เข้ามาสร้างบ้านเรือนและร้านค้า สภาพดังกล่าวปรากฏในรายงานตรวจราชการของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ.2455) ว่า “...วันที่ 28 มารดยนต์ 2 ชั่วโมงถึงทุ่งสง ที่ทุ่งสงบ้านเรือนมีผู้คนมากมายแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก ถึงมีตลาดยี่สามร้านโรงต่อไป เห็นจะเป็นที่ประชุมใหญ่แห่งหนึ่งด้วยเป็นที่ทางรถไฟ...” (สจข., 2455: มร.6ม./4) ยิ่งเมื่อเปิดใช้เส้นทางรถไฟสายใต้อย่างเป็นทางการในปี

พ.ศ. 2461 ตลอดเส้นทาง ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนทุ่งสงเห็นได้ชัดจากรายงานของ เจ้าพระยาสุรสีห์ ลงวันที่ 29 ธันวาคม ปีเดียวกันที่มีเนื้อความบางส่วนดังนี้

... ตั้งแต่เปิดรถไฟสายใต้ ตำบลที่ตั้งที่ว่าการอำเภอทุ่งสงมั่งคั่งสมบูรณ์อย่างรวดเร็วและ กำลังจะเจริญต่อไปด้วยผู้คนพากันยกไปตั้งซื้อขายทำมาหากินมากขึ้นเพราะเป็นทางรถไฟ ผ่านไปมาถึง 3 สาย แต่ยังขาดการสุขาภิบาลกับที่รักษาพยาบาลผู้คนที่เจ็บป่วย ผู้ว่านครฯ และนายอำเภอทุ่งสงจึงช่วยกันเรียไร้ได้เงินรวม 5,980 บาท แบ่งเป็น 3 ส่วน จ่ายการสุขาภิบาล 2,229 จ่ายสร้างโรงพยาบาลและเรือนแพทย์ 2,367 บาท ซื้อมาและเครื่องมือแพทย์กับ เครื่องใช้สอย 691 บาท เหลือเงินเก็บไว้ใช้ในการบำรุงต่อไป 682 บาท นอกจากนี้ยังมี ผู้ให้สิ่งของและเครื่องใช้ต่างๆ สำหรับโรงพยาบาลอีก... (สจข, 2462: ร.6.ม.12.2/8)

พัฒนาการด้านการค้าและการลงทุนที่เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว เห็นได้จากรายรับของสถานี ทุ่งสงช่วงปีแรกที่เปิดให้บริการที่มีเงินรายได้จำนวนมาก พอๆกับสถานีนครศรีธรรมราชและ สงขลา (โปรดดูตารางที่ 24) แนวโน้มดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่ทำให้รัฐบาลกลางตัดสินใจในตั้งธนาคาร สยามกัมมาจลสาขาภูมิภาคแห่งแรกขึ้นที่ทุ่งสง (สจข., 2463: ร.7 ค.10/1) ยิ่งเป็นการส่งเสริมให้ ทุ่งสงมีความสำคัญในแง่ของการเป็นศูนย์กลางทางธุรกิจและการเงินที่ทันสมัยแห่งใหม่ของภาคได้ มากขึ้นไปอีก

ตารางที่ 24 แสดงรายรับของสถานีรถไฟต่างๆ ในเส้นทางรถไฟสายใต้ พ.ศ. 2460-2477

(หน่วย: บาท)

พ.ศ.	สุราษฎร์	ทุ่งสง	นครศรีฯ	สงขลา	หาดใหญ่	ตรัง	กันตัง
2460	72,656	92,532	112,101	97,968		30,477	83,644
2461	94,151	113,379	111,208	139,418	3,693	38,318	88,782
2462	96,011	145,032	111,376	157,058	11,918	48,234	97,721
2463	84,339	131,018	106,89	118,220	18,894	41,844	76,688
2464	87,802	111,929	90,243	161,918	34,770	43,564	52,612
2465	83,501	94,969	90,979	113,449	65,866	23,576	59,849
2466	98,579	87,716	88,228	99,881	80,141	25,394	46,894
2467	113,372	101,763	94,656	120,949	103,830	20,086	54,040
2468	128,786	125,311	126,681	117,119	145,200	25,831	60,986
2469	138,252	123,854	128,978	88,378	169,368	1,141	63,737

ตารางที่ 24 (ต่อ)

(หน่วย: บาท)

พ.ศ.	สุราษฎร์	ทุ่งสง	นครศรีฯ	สงขลา	หาดใหญ่	ตรัง	กันตัง
2470	159,024	126,483	137,418	107,342	205,660	22,795	67,236
2471	166,612	129,290	175,820	81,742	201,445	30,622	84,752
2472	160,869	125,273	166,901	74,078	185,477	26,213	83,601
2473	-	-	-	-	-	-	-
2474	79,628	58,933	67,145	42,608	95,143	16,933	22,450
2475	82,972	51,767	50,445	61,156	105,117	20,489	32,603
2476	102,108	59,569	76,886	53,732	139,897	18,634	46,509
2477	119,985	62,766	70,122	49,030	155,792	21,519	52,736

ที่มา: สจข. (2460-2477: กค. 0301.1.38.1/21-27)

นอกจากการเป็นชุมทางรถไฟและเขตการค้าทุ่งสงยังเป็นเขตลงทุนกิจการเหมืองแร่ (สจข., 2461: ร.6 กค. 5.2/12) และเขตเพาะปลูกพืชพรรณต่างๆ เพื่อป้อนตลาดป่านัง (สจข., 2462: ร.6 กค. 13.1450) ทั้งสินค้าเกษตร ปศุสัตว์ ดิบก ทำให้ทุ่งสงเป็นชุมชนการค้าแห่งใหม่ที่เจริญขึ้นเรื่อยๆ จนทำให้รัฐบาลต้องตั้งด่านภาษีศุลกากรขึ้นที่นี้อีกแห่งพร้อมๆ กับด่านภาษีอีก 3 แห่ง คือ ปาดังเบซาร์ สงขลา และกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2461 เพื่อที่พ่อค้าจะได้ไม่ต้องลำบากในการขนส่งสินค้า (พิศมัย นันทแสง, 2536: 112 อ้างถึง สจข., 2458-2460 : ร.6 กค. 0501.1.8/10)

ตารางที่ 25 ปริมาณสินค้าบางชนิดที่ได้ส่งออกจากสถานีรถไฟทุ่งสง พ.ศ. 2461-2472

พ.ศ.	สินค้า (ตัน)	หีบห่อ (ตัน)	ข้าวสาร (ตัน)	รำข้าว (ตัน)	โค (ตัว)	กระบือ (ตัว)	สุกร (ตัว)
2461	-	557	101	60	126	594	846
2462	-	827	205	13	142	561	1,895
2463	-	906	393	20	135	452	1,374
2464	-	890	490	48	195	39	2,433
2465	-	780	155	5	10	16	1,998
2466	-	1,080	230	-	15	-	936
2467	-	1,268	343	10	32	8	352

ตารางที่ 25 (ต่อ)

พ.ศ.	สินค้า (ตัน)	หีบห่อ (ตัน)	ข้าวสาร (ตัน)	รำข้าว (ตัน)	โค (ตัว)	กระบือ (ตัว)	สุกร (ตัว)
2468	129	1,410	290	10	-	-	77
2469	111	1,467	278	10	2	2	481
2470	81	1,519	165	40	-	16	1,539
2471	61	1,457	85	20	539	1,091	1,365
2472	37	1,447	50	23	287	470	1,753

ที่มา: Ministry of Finance (1923, 1925-26, 1926-27, 1928-29, 1929-30)

บทที่ 5

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อสภาพสังคม พ.ศ. 2439-2475

เนื่องจากระยะเวลาก่อนการปฏิรูปนครศรีธรรมราชยังคงเป็นพื้นที่ทุรกันดารห่างไกล ศูนย์กลางการปกครอง การติดต่อสื่อสารระหว่างกันเป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้องใช้เวลานานนับแรมเดือน (สจข., ม.ป.ป.: ร.5 ม.49/6) โดยเฉพาะอย่างยิ่งก่อนปี พ.ศ. 2439 ด้วยแล้ว เส้นทางที่นิยมใช้และถือว่ารวดเร็วที่สุดยังต้องใช้เวลาประมาณ 2 สัปดาห์เป็นอย่างน้อย¹ จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่หลักฐานที่จะอธิบายเกี่ยวกับสภาพสังคมและวิถีชีวิตของชาวนครศรีธรรมราชในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีอยู่อย่างจำกัด อย่างไรก็ตาม ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าชาวนครศรีธรรมราชเองได้แบ่งคนในท้องถิ่นออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ๆ ตามลักษณะภูมิประเทศที่อยู่อาศัย คือ ชาวเมือง ชาวนอก ชาวเหนือ ชาวนอกเขา (พอดา แก่นแก้ว, 2528: 11) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ชาวเมือง

ชาวเมือง หมายถึง กลุ่มคนที่ตั้งรกรากในบริเวณตัวเมืองนครศรีธรรมราช ระยะเวลาก่อนการเลิกทาส และยกเลิกระบบไพร่ ชาวเมืองนั้นหมายรวมตั้งแต่ เจ้าเมือง ข้าราชการ ไพร่ทาส ตลอดจนชาวจีนที่ประกอบอาชีพค้าขายและเป็นเจ้าภาษีนายอากรด้วย

¹ อันที่จริงการคมนาคมระหว่างกรุงเทพมหานครกับนครศรีธรรมราชก่อน พ.ศ.2439 มี 2 เส้นทางคือ 1) โดยสารเรือจากกรุงเทพมหานครไปขึ้นที่ชุมพรแล้วเดินทางบกโดยช้าง ม้า ไประนอง พังงา ตรัง และนครศรีธรรมราชใช้เวลาประมาณ 2 สัปดาห์เป็นอย่างน้อย 2) การโดยสารเรือจากกรุงเทพมหานครไปขึ้นที่นครศรีธรรมราชแม้จะเป็นเส้นทางตรงแต่ก็เพิ่งจะนิยมใช้ภายหลังประกาศจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชแล้ว เนื่องจากความก้าวหน้าของเทคนิคการเดินเรือทำให้ปลอดภัยกว่าและใช้เวลาเพียง 1 อาทิตย์ โดยเวลานั้นรัฐบาลให้สัมปทานกับบริษัทอีสต์เอเชียติก จำกัดเป็นผู้ทำการเดินเรือรับส่งผู้โดยสารและสินค้าในเส้นทางสายนี้

ชาวนอก

ชาวนอก หมายถึง กลุ่มคนที่ตั้งรกรากอยู่นอกเขตเมืองนครศรีธรรมราช บริเวณที่ราบริมทะเลทางตะวันออกของตัวเมือง รวมถึงพื้นที่บางส่วนของอำเภอเมืองซึ่งติดกับอำเภอปากพนัง อำเภอปากพนัง อำเภอหัวไทร อำเภอเชียรใหญ่และอำเภอชะอวดในปัจจุบัน ด้วยลักษณะภูมิประเทศบริเวณนี้ซึ่งมีทั้งที่ราบชายฝั่งทะเล ที่ราบลุ่มแม่น้ำปากพนังทำให้ราษฎร บริเวณนี้ประกอบอาชีพทำนา ทำประมงทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม มีความชำนาญเป็นพิเศษในการทำกะปิ กุ้งแห้ง ปลาเค็ม ปูเค็มมาตั้งแต่โบราณ โดยผลผลิตเหล่านี้เป็นสินค้าที่ทำรายได้จำนวนมาก ตัวอย่างดังปรากฏในบัญชีสินค้า ศก .117 ด้วยเหตุที่เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์แต่ขาดการบุกเบิกพัฒนา ทำให้ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองพื้นที่นี้จึงมีผู้คนอาศัยอยู่ไม่มากนัก แต่เมื่อถึงยุคเทศบาลกลับมีประชากรเพิ่มขึ้นมากและถือเป็นพื้นที่ที่มีสภาพเศรษฐกิจดีมากเป็นพิเศษ เป็นอยู่ข้าวอู่่น้ำของเมืองนครศรีธรรมราช

ชาวเหนือ

ชาวเหนือ หมายถึง กลุ่มคนที่ตั้งรกรากบริเวณตอนเหนือของตัวเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งมีลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบเชิงเขา มีพื้นที่ครอบคลุมอำเภอลานสกา อำเภอพรหมคีรี และบางส่วนของอำเภอท่าศาลา ราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพทำไร่ ทำสวนผลไม้

ชาวนอกเขา

ชาวนอกเขา หมายถึง กลุ่มคนที่ตั้งรกรากบริเวณที่ราบตะวันตกของเทือกเขาหลวง หรือก็คือคนท้องที่ อำเภอทุ่งสง อำเภอฉวาง อำเภอพิปูน อำเภอบางขัน อำเภอฉ่ำพรรณรา และอำเภอนาบอนในปัจจุบัน เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวเป็นป่าที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ทำให้ราษฎรบางส่วนมีอาชีพเก็บของป่า ยิ่งไปกว่านั้น ลักษณะภูมิประเทศซึ่งเป็นที่ราบสูงบ้างต่ำบ้าง คล้ายลูกฟูก ประกอบกับดินมีสภาพดี ชาวนอกเขาส่วนใหญ่จึงมีอาชีพทำสวนผักและผลไม้

ด้วยเหตุที่ก่อนยุคเทศบาลพื้นที่บริเวณนี้ทุรกันดาร ห่างไกลจากตัวเมืองและถือเป็นหน้าด่านป้องกันข้าศึก ก่อนที่จะเข้าถึงตัวเมืองนครศรีธรรมราช ดังนั้นชาวนอกเขาซึ่งต้องเผชิญกับอันตรายก่อนคนกลุ่มอื่นๆ จึงมีบุคลิกลักษณะเฉพาะที่เป็นเอกลักษณ์ กล่าวคือ นอกจากเข้มแข็ง

อดทนแล้วยังสนใจกฎหมาย ช่างคิด วิเคราะห์ตีความเหตุการณ์ต่างๆ เพื่อรักษาตัวรอดจนเรียกได้ว่า “เจ้าถ้อยหมอความ” หรือ “หัวหมอ” เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ เสด็จประพาสทวายครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2454 ขณะนั้นเป็นฤดูฝนมีฟ้าผ่าหลายแห่ง มีอยู่แห่งหนึ่งฟ้าได้ผ่าวัวตาย เจ้าของวัวได้ทำหนังสือร้องเรียนกล่าวโทษสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ว่าพระองค์เป็น “เจ้า” ของ “ฟ้า” ว่าเหตุใดจึงปล่อยให้ฟ้าเพ่นพ่านไปทำร้ายวัวของตนตาย พระองค์ต้องจ่ายค่าเสียหายตามราคาวัวที่ตายนั้นให้ด้วย ผลปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงจ่ายค่าเสียหายให้ราษฎรผู้นั้นทันที (ชาลี ศิลปรัศมี, 2536: 234) แม้เรื่องดังกล่าวจะเป็นเพียงเกร็ดขำขัน แต่ก็สามารถสะท้อนบุคลิกของชาวนอกเขาได้อย่างชัดเจน

ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชนต่างๆ ก่อนปี พ.ศ. 2439

จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เห็นได้ชัดเจนว่านครศรีธรรมราชเป็นเมืองท่าที่มีปฏิสัมพันธ์กับภายนอกตลอดเวลา จึงเป็นปกติวิสัยที่นอกจากชาวพื้นเมืองซึ่งอาศัยในพื้นที่แต่ดั้งเดิมแล้ว ยังมีกลุ่มคนหลากหลายเชื้อชาติอพยพเข้ามาไม่ว่าจะเป็น ลาว พม่า ญวน มลายู (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1218: จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 173) อินเดีย และจีน อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความแตกต่างกันทั้งทางด้านเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรมแต่เมื่อตั้งรกรากอยู่เป็นเวลานาน เข้าใจว่ากลุ่มคนดังกล่าวได้มีการปฏิสัมพันธ์กันจนปราศจากความรู้สึกแปลกแยกและกลายเป็นชาวนครศรีธรรมราชไปในที่สุด

เนื่องจากข้อจำกัดด้านหลักฐาน ทำให้บริบทด้านสังคมและวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนครศรีธรรมราชยุคกินเมืองไม่ชัดเจนมากนัก อย่างไรก็ตาม จากรายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ ทำให้พอทราบรายละเอียดเกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชในช่วงปี พ.ศ.2427 ว่ามีพลเมืองประมาณ 90,000-100,000 คนโดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ชาวไทย ชาวจีน ชาวมลายู และชาวอินเดีย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 101)

กลุ่มชนชาวไทย

จัดเป็นชนกลุ่มใหญ่ซึ่งมีจำนวนมากที่สุดในขนาดนั้น กล่าวคือ ประมาณ 70,000 คน กระจายกันตั้งถิ่นฐานตามท้องถิ่นต่างๆ ทั่วทั้งเมือง ด้วยเหตุที่ก่อนปี พ.ศ.2439 เมือง นครศรีธรรมราชยังคงมีระบบการเมืองและสังคมแบบศักดินา ชนชั้นในสังคมขณะนั้นจึงมีอยู่ 4 ระดับด้วยกัน (พนิตา เอี่ยมสุวรรณ, 2542 : 191-192) ได้แก่

ระดับสูงสุด คือ เจ้าเมืองนครฯ เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองหัวเมืองถือศักดินา 10000

ระดับที่สอง คือ กรรมการเมืองซึ่งประกอบด้วยขุนนาง ข้าราชการสังกัดกรมกองต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นบุตรชายของเจ้าเมืองนครฯและมีโอกาสเป็นเจ้าเมืองนครได้ ดังตัวอย่างจาก ทำเนียบข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่ากรรมการเมืองนครศรีธรรมราชมีทั้งสิ้น 424 คน แบ่งเป็นยศ พระ9 คน หลวง 21 คน เมือง 2 คน ขุน 225 คน หมื่น 149 คน พัน 14 คน จ่า 4 คน จ่าเนกเป็น 32 กรม และ 3 กอง ถือศักดินา ตั้งแต่ 1600 ลงไปถึง 200 (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1173: จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 เลขที่ 21/ ก)

ระดับที่สาม คือ ไพรหรือเลก ต้องสังกัดมูลนายทุกคน ไม่ปรากฏว่าถือศักดินาเท่าไร

ระดับที่สี่ คือ พวกทาสจัดเป็นชนชั้นต่ำสุดของสังคม ไม่ปรากฏศักดินาเช่นกัน

ในสังคมเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเมืองและกรรมการเมืองถือเป็นชนชั้นปกครอง สองชนชั้นนี้มีจำนวนไม่มากนักหากเทียบกับไพร่และทาสซึ่งเป็นชนชั้นได้ปกครอง โดยเฉพาะไพร่ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ภายในเมืองเป็นกำลังสำคัญในการผลิต มีหน้าที่ต้องจัดส่งผลประโยชน์ทั้งในรูปแบบแรงงานและสิ่งของต่างๆ ให้กับชนชั้นปกครอง

ด้วยข้อจำกัดด้านหลักฐานทำให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานการณ์ไพร่เมืองนครศรีธรรมราช สมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่ชัดเจนนัก แต่หากประเมินจากลักษณะการปกครองพบว่าชาวเมืองนครศรีธรรมราชเองก็ถูกพันธนาการด้วยระบบไพร่ โดยมีการแบ่งสถานะไพร่เป็น 2 รูปแบบ คือ ไพร่หลวงและไพร่สมเหมือนภูมิภาคอื่นๆ และไพร่ดังกล่าวต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 4 เดือน เช่นเดียวกัน จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2352 ไพร่

เมืองนครศรีธรรมราชจึงถูกเกณฑ์แรงงานลดลงเป็น 3 เดือน(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2482: 140-148) จนกระทั่งสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงปรากฏการเปลี่ยนแปลงกำหนดเวลาการเกณฑ์ไพร่หลวงเข้ารับราชการเป็นปีหนึ่งเพียง 3 เดือน ส่วนไพร่สมและทาสต้องถูกเรียกเกณฑ์แรงงานเพียงปีละ 1 เดือนและ 8 วัน ตามลำดับ² และในกฎหมายฉบับนี้ยังมีอนุญาตให้มีการเสียเงินแทนการเข้ารับราชการพร้อมทั้งระบอบตราไ่ว้อย่างชัดเจนดังนี้

...โบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน เลขไพร่หลวง เลขไพร่สมต่อๆมาเป็นสองจำพวก พวกไพร่หลวงรับราชการปีหนึ่ง 3 เดือน เดือนหนึ่งค่าถึงถึง (6 บาท) ปีหนึ่ง 4 ค่าถึงถึง (18 บาท) ไพร่สมรับราชการ ปีละเดือนๆ ละค่าถึงถึง (6 บาท) ทาสรับราชการปีละ 8 วัน เป็นเงินปีละหกสลึง เป็นธรรมเนียมมาถึงปี ก็ได้บอกเกณฑ์ ไปตามจำนวนสักทุกหมู่ทุกกรม... (ขจร สุขพานิช, 2519: 40-41)

ด้วยเหตุที่การคมนาคมติดต่อระหว่างนครศรีธรรมราชกับกรุงเทพมหานครขณะนั้นเป็นไปด้วยความยากลำบากการเรียกเกณฑ์แรงงานในเมืองที่ห่างไกลย่อมไม่สะดวก ประกอบกับเมืองนครศรีธรรมราชมีทรัพยากรธรรมชาติที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจเหมาะสมเป็นสินค้าส่งออก อาทิ ดีบุก ฝาง พริกไทย งาช้าง กรักจี เป็นต้น ราชสำนักจึงอนุโลมให้ส่งเป็นส่วยแทนได้ในรูปของส่วยสิ่งของหรือส่วยเงินตรา ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาจากหลักฐานปรากฏว่าการขอเกณฑ์แรงงานจากราชสำนักมักจะทำเท่าที่จำเป็น โดยส่วนใหญ่เป็นงานที่ต้องใช้ความชำนาญเฉพาะด้านตามวาระโอกาส เช่น การขอเกณฑ์ไพร่เมืองนครศรีธรรมราชจำนวน 8 คน เข้าไปปร่อนทองในกรุงเทพมหานคร (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1201: จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 167) การเกณฑ์ช่างทองจำนวน 30 คนเข้าไปกรุงเทพมหานครเพื่อช่วยทำเครื่องยศที่พระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์เมื่อปี พ.ศ. 2423 (สจข., กร.5 ร.ล.-ก.ห. ม้วนที่ 22: 86-87) ทำให้พอประเมินได้ว่าไพร่เมืองนครศรีธรรมราชส่วนใหญ่มีสภาพเป็นไพร่ส่วย³แทบทั้งสิ้น

² กฎหมายฉบับนี้ให้บังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ.2420

³ ไพร่ส่วย เป็นไพร่สมหรือไพร่หลวงซึ่งมิได้เข้ามาปฏิบัติงานตามที่ถูกเกณฑ์แรงงาน ยังคงทำมาหากินในภูมิลำเนาของตน แต่ส่งสิ่งของให้รัฐหรือมูลนายตามอัตราที่กำหนดปีละครั้งแทนการเข้าเวร ไพร่ส่วยส่วนใหญ่จะอยู่ตามเมืองพระยามหานคร การส่งส่วยเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การส่งส่วยแทนการเกณฑ์แรงงานเริ่มทำกันอย่างแพร่หลาย

ยิ่งเมื่อพิจารณาจากหลักฐานเมื่อปี พ.ศ.2418 ที่ยกกระบัตรและผู้ช่วยราชการเมือง นครศรีธรรมราชห้ามปรามไม่ให้มีการเกณฑ์ไพร่พลด้วยแขวงเมืองนครศรีธรรมราชไปใช้ในการ โยธาโดยเด็ดขาด เพื่อให้ทำการตัดไม้ที่ไม่มีเจ้าของมาใช้สอยและทำไร่ปลูกพืชต่างๆ (สจข.,2432: กร.5.ร.ล. ก.ห., ม้วนที่50 :301-302) สำหรับทำมาหากิน เป็นไปได้ว่าความเข้มงวดของการเกณฑ์ แรงงานไพร่ค่อยๆ ผ่อนคลายลง เพื่อให้ไพร่มีเวลาประกอบอาชีพและมีเวลาผลิตหรือจัดหาสิ่งของ สินค้าหรือเงินตรามากขึ้น เพื่อรองรับกับสภาพทางเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิต เพื่อค้าในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประมาณ 1 ทศวรรษก่อนการปฏิรูปการปกครองมีหลักฐานระบุไว้ชัดเจนว่าชาวนครศรีธรรมราชส่วนใหญ่ ยังคงมีสภาพเป็นไพร่พลด้วยต้องเสียส่วยทอง ดิบก เงิน ส่วยห่วย ส่วยกระดานแก่รัฐ แต่ในขณะเดียวกันคนเหล่านี้ก็ประกอบอาชีพที่หลากหลายตามสภาพภูมิประเทศที่อยู่อาศัย เช่น ทำนา ทำสวน ทำไร่ข้าว ไร่ฝัก ไร่แดง ประมง ทำหัตถกรรมทอผ้า จักสาน ทำทอง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, 2471: 101-106)

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองและชนชั้นได้ปกครองยุคกินเมืองเป็นไปในลักษณะผู้ใหญ่กับผู้น้อยตามแบบสังคมศักดินาเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ในขณะนั้น อาจแตกต่างกันอยู่บ้างตรงที่ชาวจังหวัดนครศรีธรรมราชมีนิสัยขาดยาเกรงผู้มีบรรดาศักดิ์มากกว่าเมืองข้างเคียง เช่น เมืองพัทลุง และเมืองสงขลา สังกัดได้จากเมื่อเห็นข้าหลวงเทศาภิบาลถึงกับนั่งลง (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 21-22) การที่เป็นเช่นนี้สันนิษฐานว่าส่วนหนึ่งน่าจะมีสาเหตุมาจากถูกกดขี่มานาน เห็นได้จากการตั้งข้อสังเกตของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เกี่ยวกับลักษณะนิสัยของราษฎรและขุนนางท้องถิ่นเมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ความบางส่วนดังนี้

...พลเมืองนี้ไซ้เป็นคนว่าง่าย ถ้าจัดการให้แลเห็นเป็นที่ไว้วางใจว่าจะจัดจริงและเพื่อจะ ทำนุบำรุงมิให้กดขี่อันใดแล้วจะว่ากล่าวประการใดก็ว่าง่าย ไม่มีนิสัยที่จะดื้อดึงหรือเป็น เจ้าถ้อยหมอความอันใด แต่จะมีที่ยากในส่วนตัวคนในท้องที่ที่อยู่ในชั้นพวกบุคคลที่เป็น นายเคยกดขี่คุมเหงราษฎรด้วยการแสวงหาผลประโยชน์ โดยเชื่อตัวว่าเป็นผู้อยู่ในท้องที่ จำเป็นต้องได้เป็นมูลนายผู้คน ทั้งจะทำประการใดก็เป็นที่ยากทางไกล การที่จะทำนั้นไม่ ใครทราบถึงพระเนตรพระกรรณ... (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราช, 2520: 118)

การใช้อำนาจเกินขอบเขตของขุนนางท้องถิ่นน่าจะมีมานานแล้ว และพบได้ในทุกระดับชั้น เพราะแม้แต่ช่วงเวลาเริ่มต้นปฏิรูปการปกครองที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเริ่มถูกจำกัดบทบาท ขุนนางผู้น้อยบางส่วนยังถูกเกณฑ์มาใช้งานในบ้านเจ้าเมือง ตามรายงานของพระยาสุมนัชนียินดีที่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาการทรงทราบ ความบางตอนดังนี้

... พระยาสุมนัชนียินดีเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเพราะมีความสับสนในเรื่องที่เกณฑ์พวกขุนหมื่นมา ใช้อาศัยในบ้านมากกลัวว่าพระยาสุมนัชนียินดีจะเขี่ยคืบขึ้น พวกที่ถูกเกณฑ์พากันรอคอยฟัง ข่าวอยู่เหมือนกัน ถ้าคืบขึ้นแล้วพระยาสุมนัชนียินดีไม่มีคนใช้สั่งเหตุดูเหมือนจะไม่ใคร่มี ทาส คนที่ใส่ๆ อยู่เป็นบุตรหม้อยู่ด้วยอำนาจ ถ้ามีช่องเมื่อใดเป็นนอกหมด แต่ในเวลานี้ คนยังกลัวมาก ที่สุดพวกที่มาหาพระยาสุมนัชนียินดี ถ้าเห็นพระยาสุมนัชนียินดีอยู่ด้วย เป็นต้องกลับ... (เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2520: 254)

ด้านการแต่งกายของชาวนครศรีธรรมราช ก่อนปี พ.ศ.2439 เป็นแบบง่ายๆ ตามสบาย ในมุมมองของชาวกรุงเทพมหานครขณะนั้นถือว่าอยู่ชั้นอัตคัดขัดสน ไม่เรียบร้อย ดังรายงานของ พระยาสุมนัชนียินดีว่า

...การแต่งตัวแลนุ่งห่มก็เลวทราม ดูเหมือน หนึ่งคนที่เปนน้ไข้อยู่เสมอ ผมเผ้าก็ไม่หวีให้ เรียบร้อย เปนดังนี้ทั่วกันทั้งเมือง พิศระห์ดูโดยรอบก็เห็นว่าที่เปนน้ไข่นี้ด้วยเหตุสอง ประการ ประการที่ 1 ไม่มีผู้ใดจะแนะนำหรือเริ่มให้เป็นตัวอย่างในการนุ่งห่ม กลับคอย หัวเราะเยาะกันในเวลาที่มิผู้นุ่งใหม่ห่มใหม่อันเป็นเครื่องจูงใจ ไม่ให้คนรักษาความสะอาด ในร่างกาย ประการที่ 2 การที่นำสิ่งของไปมาค้าขาย ไม่เลือกว่าของชนิดใดใช้ทุนสีสะทุก อย่าง ที่สุดจนถึงตะกร้ากึ่งสกลาสด ก็ทุนบนสีสะ ในเวลาเมื่อทุนของเช่นนี้ไป น้ำคาว กึ่งปลาไหลนองลงมาสีสะบ้างตามตัวบ้างดูไม่ถือกันว่าเปนนการโสโครกอย่างใดอย่างหนึ่ง ไซ้แต่เท่านั้น จะหวิผมให้เรียบร้อยดีก็ไม่อยู่ได้ก็ประเดี้ยว แต่พอนำของขึ้นทูลผมหลุบหลู ไปเสียหมด... (มูลนิธิตักษิณคดีศึกษา, 2544: 21)

หากพิจารณาจากสินค้าประเภทเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มที่มีอยู่หลากหลายในท้องตลาดขณะนั้น ไม่ว่าจะเป็นฝ้ายกดอก ฝ้ายม่วง ฝ้ายพื้น ฝ้ายตาตาราง ฝ้ายขาวม้าไหม ฝ้ายขาวม้าด้าย ฝ้ายโสร่งไหม ฝ้าย โสร่งด้าย เป็นต้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 106-107) สันนิษฐานได้ว่าการแต่งกายลักษณะดังกล่าวที่เป็นกันทั่วเมือง ไม่เว้นแม้กระทั่งข้าราชการผู้ใหญ่

ผู้น้อย ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะฐานะยากจนจริง อย่างไรก็ตาม น่าจะมีจำนวนไม่น้อยที่พอจะมีกำลังทรัพย์สามารถซื้อหาเครื่องนุ่งห่มได้แต่ไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องพิถีพิถันกับการแต่งกาย เนื่องจากการประกอบอาชีพและการคมนาคมที่ยากลำบากทำให้มีโอกาสประกอบอาชีพได้ตลอดเวลา เครื่องนุ่งห่มดี ๆ มักมีไว้สวมใส่ในโอกาสสำคัญมากกว่า

กลุ่มชนชาวมลายู

จัดเป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนมากเป็นอันดับสองจากชาวไทยพื้นเมือง ในปี พ.ศ.2427 ประมวลกันว่ามีถึง 7000 คนเศษ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 101) เดิมที่คนกลุ่มนี้ไม่ใช่ราษฎรพื้นเมือง แต่ถูกกวาดต้อนมาเมื่อครั้งที่เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ชนะศึกเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ.2364 เหตุการณ์ครั้งนั้นมีชาวเมืองไทรบุรีถูกส่งมายังเมือง นครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมากเพื่อตัดกำลัง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 176) กลุ่มคนดังกล่าวจึงได้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่นั้น

ด้วยเหตุที่มีเชื้อสายต่างกันบางส่วนที่ไม่เต็มใจเข้ามาอยู่จึงต้องมีการควบคุมกันมากกว่าปกติ เพื่อป้องกันการก่อความไม่สงบ ดังนั้นชาวมลายูจึงถูกจัดให้อยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ สันนิษฐานว่า ระยะแรกคงมีการตั้งรกรากอยู่บริเวณที่เรียกว่า “บ้านศาลามีชัย” อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช เนื่องจากปรากฏว่าเป็นชุมชนมลายูขนาดใหญ่แต่ดั้งเดิม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, 2450: 71)

จากสารตราของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่มีไปถึงราชสำนักเมื่อปี พ.ศ.2399 (ตรงกับสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งมีเนื้อความว่า

...ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยานครศรีธรรมราช...บอกมายังออกพันนายเวณ ขอได้นำขึ้น กราบเรียน พณ ห้วเจ้าท่านลูกขุนสลา ด้วยมีตราขลิห์โปรดเกล้าฯออกไป ใจความว่า มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีมีตราออกไปทูลหัวเมืองว่า ไพรพลเมือง มีทั้งคนไทยในประเทศและคนต่างประเทศ เช่น ลาว มอญ เขมร พม่า ญวน แวก คน ทั้งปวงนี้พึงพาอาศัยอยู่ในหมวดใดกรมใด ยกให้สักข้อมือหมายหมู่ไว้ทุกคน เพราะถือเป็นคนคงอยู่ในประเทศ มีข้าราชการทัพศึกสงครามก็โปรดเกล้าฯให้เกณฑ์ไปสู้รบข้าศึกศัตรู ถ้าไม่มีราชการทัพศึก ก็ให้จัดเป็นเวณผลัดเปลี่ยนกันมาทำการพระนครเสมออยู่ทุกเดือน... (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1218:เลขที่173)

สังเกตได้ว่าช่วงเวลาก่อนปฏิรูปการปกครอง ชาวมลายูเหล่านี้ถูกรับเข้ามาอยู่ในระบบไพร่ ถูกชักซื้อมือขึ้นทะเบียนสังกัดกรมกองต่างๆ เพื่อให้เป็นคนในประเทศ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากไม่ได้เป็นพลเมืองดั้งเดิมจึงอาจจะถูกเกณฑ์ให้ทำงานหนักกว่าชาวเมืองบ้าง หรือหากมีการศึกษา สงครามคนกลุ่มนี้อาจถูกเรียกเกณฑ์ก่อนคนกลุ่มอื่น นอกจากนั้นพบว่ามีจำนวนไม่น้อยที่มีสภาพ เป็นทาสต้องทำงานหรือส่งส่วยเช่นเดียวกับทาสและเลกไพร่อื่นๆ (พนิตา เอี่ยมสุวรรณ, 2542: 209)

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่ระบบไพร่เริ่มคลาย ความเข้มงวดลง ปรากฏหลักฐานว่าชาวมลายูจะถูกเกณฑ์ราชการเป็นครั้งคราวและส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพทำเกษตรกรรม ประมง หัตถกรรมและค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เช่นเดียวกับชาวไทยพื้นเมือง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, 2471: 101) ระยะนี้ชาวมลายู น่าจะมีสภาพเป็นไพร่พลเมืองชาวนครศรีธรรมราชไปแล้ว เพียงแต่อาจมีความแตกต่างกับชาวพื้นเมืองเดิมอยู่บ้างตรงที่ยังคงนับถือศาสนาอิสลาม ยึดถือแบบแผนประเพณีการดำเนินชีวิตและการแต่งกายแบบมุสลิมแต่ก็สามารถอยู่ร่วมกันกับคนกลุ่มอื่นๆ ได้โดยไม่รู้สึกแปลกแยกแต่อย่างใด

กลุ่มชนชาวจีน

ชาวจีนเป็นชาวต่างชาติกลุ่มใหญ่ที่มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ นครศรีธรรมราช แม้ไม่มีความชัดเจนว่าชาวจีนกลุ่มแรกที่อพยพเข้ามาเป็นกลุ่มใดเข้ามาเมื่อใด แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นแผ่นศิลาหน้าหลุมศพของชาวจีน⁴ ที่เก่าแก่ที่สุดพบในเมือง นครศรีธรรมราชขณะนั้น ซึ่งเป็นของ หลิมยี่กุง หรือดาขุนลก⁵ และคนอื่นๆ ในสุสาน ทำให้ทราบ ว่าอย่างน้อยที่สุดในสมัยอยุธยาได้มีชาวจีนสกลีเย่นอพยพเข้ามาตั้งรกรากในเมืองนครศรีธรรมราช เป็นการถาวรแล้ว

⁴ แผ่นศิลาหน้าหลุมศพเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถยืนยันการตั้งรกรากของชาวจีนได้เป็นอย่างดี เนื่องจากข้อความที่ปรากฏประกอบด้วยส่วนสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ ชื่อ-แซของผู้ตาย ถิ่นกำเนิด ปีที่ตาย (โดยทั่วไประบุปีในรัชสมัยกษัตริย์จีน) และผู้จัดพิธีศพ (ส่วนใหญ่มักเป็นบุตรของผู้ตาย)

⁵ สันนิษฐานว่าท่านอาจเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับการเคารพนับถือจากกลุ่มชาวจีนโพ้นทะเล อาจเป็นบุคคลเดียวกับดาขุนลกในตำนานดาขุนลกกับหลวงพ่อดวงเหยียบน้ำทะเลจืด แผ่นศิลาหน้าหลุมศพของท่านได้จารึกปีที่สร้างไว้ว่า สร้างขึ้นในสมัยราชวงศ์ชิง รัชสมัยพระเจ้าคังซีตรงกับ พ.ศ.2206 หรือประมาณ 344 ปี มาแล้ว ขณะนั้นเป็นเวลาที่มีการค้าขายทางทะเลรุ่งเรืองมาก

หากพิจารณาที่ชาวจีนอพยพเข้าสู่สยามซึ่งมีการแบ่งออกเป็น 2 ระลอกที่สำคัญ ระลอกแรก คือ การอพยพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเป็นช่วงที่อพยพโดยเรือสำเภาจากท่าเรือจางหลินเข้ามาตั้งรกรากในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระลอกที่ 2 คือ การอพยพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 โดยใช้เรือกลไฟจากท่าเรือชานโจว (วรศักดิ์ มหัทธโนบล และสุภางค์ จันทรวาณิช, 2539: 1) พบว่าชาวจีนส่วนใหญ่อพยพมายังนครศรีธรรมราชมากที่สุดในช่วงระลอกที่ 2 หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงซึ่งเอื้อต่อการประกอบอาชีพของชาวจีน เช่น การค้าขายและการทำเหมืองแร่ (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 165)

ในยุคกินเมืองชาวจีนที่ชาวจีนอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชถือเป็นแรงงานอิสระสามารถประกอบอาชีพหรือเดินทางทั่วพระราชอาณาจักรได้อย่างเสรี ผิดกับชาวไทยพื้นเมือง ดังนั้นการควบคุมและตรวจสอบคนจีนอพยพจึงใช้วิธีที่เรียกว่าการการผูกปี่ข้อมือจีน จากสารตราที่ราชสำนักมิไปถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามิชาวจีนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานเป็นระยะเวลาเท่ากับเลขไพร่สมคือปีละ 1 เดือน (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ.1218: จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 173) แต่เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ต้องการหาเงินส่งกลับไปเลี้ยงครอบครัวในประเทศจีนจึงนิยมเสียเงินให้กับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชแทนการถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อจะได้มีเวลาประกอบอาชีพเต็มที่ เงินทดแทนดังกล่าวเรียกว่า เงินผูกปี่ข้อมือจีน ส่วนบุตรและหลายชาวจีนที่เกิดในเมืองนครศรีธรรมราชเข้าใจว่าจะถูกจัดให้เป็นไพร่พลเมืองชาวนครศรีธรรมราชไป (หอสมุดแห่งชาติ, จ.ศ. 1218: จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 173)

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ชาวจีนจะเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช เป็นเวลาช้านานแล้ว แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงบทบาททางเศรษฐกิจของคนกลุ่มนี้เท่าใดนัก ผิดกับชาวจีนในหัวเมืองชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกที่สามารถพัฒนาบทบาททางเศรษฐกิจได้อย่างรวดเร็วในระบบเหมืองเมือง บทบาทชาวจีนในเมืองนครศรีธรรมราชเริ่มเด่นชัดและค่อยๆ ขยายอิทธิพลครอบคลุมธุรกิจทุกสาขาดังแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นไปพร้อมๆ กับการหมดบทบาทของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและการปกครองแบบกินเมือง เมื่อรัฐบาลเริ่มลดอำนาจเจ้าเมืองและเปิดโอกาสให้ชาวจีนมีบทบาทมากขึ้น ชาวจีนซึ่งแต่เดิมมักประกอบอาชีพค้าขายเมื่อสะสมทุนได้ก็เริ่มผันตัวเองมาอิงกับขุนนางท้องถิ่นและเลื่อนฐานะมาเป็นเจ้าภาษีนายอากรรับผูกขาดจัดเก็บภาษีแทบทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นเจ้าภาษีสุรา นายอากรบ่อนเบี้ย (เอกสารราชการ

มณฑลนครศรีธรรมราชฯ, 2520: 279) เจ้าภาษีฝิ่น เจ้าภาษีดีบุก นอกจากนั้นยังเข้ามาตั้งโรงถลุงดีบุก รับจ้างทำเหมือง ฯลฯ (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544:46-49)

สำหรับการแบ่งชั้นหรือระดับของชาวจีน เนื่องจากคนเหล่านี้อยู่นอกการควบคุมของระบบไพร่ การเลื่อนฐานะจึงเป็นไปได้ง่ายกว่าชาวไทยพื้นเมืองโดยใช้ฐานะทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องแบ่ง กลุ่มคนจีนฐานะดี ได้แก่ เจ้าภาษีนายอากร ส่วนชาวจีนระดับต่ำลงมา ได้แก่ พ่อค้าทั่วไปที่มีกิจการไม่ใหญ่โตนัก ช่างฝีมือ ลูกจ้าง กรรมกรเหมืองแร่ เป็นต้น ด้วยเหตุที่ชาวจีนอพยพมีเงินติดตัวน้อยมาก บางคนไม่มีมาเลยแต่ต้องรับทำงานหาเงินเพื่อส่งกลับไปช่วยเหลือครอบครัวที่กำลังเดือดร้อนจึงนิยมพักอาศัยอยู่ในย่านตลาดท่าวังซึ่งเป็นย่านธุรกิจแห่งแรกของเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อทำการค้าหรือไม่ก็ไปขายแรงงานเป็นกรรมกรเหมืองแร่บริเวณอำเภอรัตนพิบูลย์ เพราะไม่ต้องลงทุน

ผู้อพยพส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ก่อนปี พ.ศ. 2436 สตรีจีนแทบไม่ได้อพยพออกจากประเทศจีนเลย (Skinner, 1962: 126) ดังนั้นเมื่อตั้งรกรากนานเข้าชายชาวจีนจึงแต่งงานกับสตรีพื้นเมืองก่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กัน แม้ว่าคนจีนเหล่านี้จะยังแต่งกายแบบจีน มีวิถีปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีจีนละให้ความสำคัญกับพิธีกรรมต่างๆ เช่น ตรุษจีน สารทจีน ไหว้พระจันทร์ ฯลฯ ยึดถือหลักความเชื่อลัทธิเต๋า ขงจื้อ และศาสนาพุทธนิกายมหายาน แต่ก็สามารถปรับตัวให้เข้ากับคนไทยได้ไม่ยากเนื่องจากศาสนาพุทธหินยานที่ชาวพื้นเมืองนับถือมีความยึดหยุ่นสูงเมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าก็มีการยอมรับขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมแบบไทยและผ่อนคลายวัฒนธรรมดั้งเดิมบ้างเพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมและการประกอบอาชีพทำให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างลงตัว

กลุ่มชนชาวอินเดีย

ชาวอินเดียโดยเฉพาะกลุ่มพราหมณ์ถือเป็นกลุ่มเล็กๆ ที่มีบทบาทสูงในแง่พิธีกรรมของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชถือเป็นพราหมณ์แท้ ตามตำนานได้กล่าวถึงถิ่นกำเนิดของพราหมณ์เหล่านี้ว่ามาจากเมืองรัมเหตุ รัมเหตุ หรือรามราชูร์ซึ่งก็คือเมืองเดียวกันทำให้สันนิษฐานได้ว่าเป็นพราหมณ์อพยพมาจากรัฐทางภาคใต้ของอินเดีย 5 รัฐด้วยกันเรียกว่า ปัญจทราวิท (Five Dravidian Regions) คือ ทมิฬ (Tamils) กานารัส (Danarese) อันชระหรือเตลุกุ (Andhra or Telugu) มหาราชูร์ (Maharashtra) และคุชราช (Gujarat) (โครงการอาศรมวัฒนธรรม

มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์, 2545: 4) พราหมณ์เหล่านี้มีความสำคัญต่อราชสำนักที่กรุงเทพมหานครมาก ในคราวใดที่พระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูพิธีหรือทางราชธานีขาดพราหมณ์ผู้รู้ พิธีกรรมก็ต้องเชิญพราหมณ์จากนครศรีธรรมราชไปทุกครั้ง

พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชเป็นกลุ่มที่ได้รับอภิสิทธิ์จากพระเจ้าแผ่นดิน ผู้ใดจะทำ อันตรายไม่ได้หากมีเหตุวิวาทกันก็จะตัดสินกันเอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศล้านภลัยถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปกครองพราหมณ์เมือง นครศรีธรรมราชเสมือนว่าเป็นแผนกหนึ่งของระเบียบการบริหารราชการแผ่นดิน พวกพราหมณ์แต่ละคนจะมี ขสฐาบรรดาศักดิ์และถือศักด์ิตามยศ ส่วนใหญ่มักมีบรรดาศักดิ์เป็นขุน เช่น ขุนท้าวเพชรถือศักดินา 200 พนักงานชิงช้าและรักษาเทวสถาน ขุนรามราชถือศักดินา 200 พนักงานรักษาสถานพระนารายณ์ เป็นต้น นอกจากนั้นยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นรายปี (เล่มเดียวกัน, 2545: 5,7)

นอกจากลักษณะความเชื่อแตกต่างจากชาวพื้นเมืองทั่วไป กลุ่มพราหมณ์เหล่านี้ยังมีลักษณะ การแต่งกายที่ผิดกับคนทั่วไปกล่าวคือ นุ่งห่มด้วยเครื่องขาว ไว้ผมยาวแล้วเกล้ามวยไว้ข้างหลังไม่ มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสมัยนิยม อย่างไรก็ตามเนื่องจากพราหมณ์มีการยึดถึงประเพณีการ แต่งงานในกลุ่มพราหมณ์ด้วยกันอย่างเคร่งครัด ทำให้กลุ่มคนนี้มีจำนวนลดลงเรื่อยๆ เมื่อถึง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนปฏิรูปการปกครองมีหลักฐานระบุถึงจำนวน พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชว่ามีประมาณ 500 คนเท่านั้นและอาศัยอยู่ร่วมกันบริเวณเทวสถาน โบสถ์พราหมณ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 92) สำหรับพิธี พราหมณ์ต่างๆ ที่เคยจัดมาตั้งแต่สมัยโบราณ อาทิ พิธีตรียัมปวาย ยังคงมีจัดสืบเนื่องกันมาจนถึง รัชการพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประมาณ พ.ศ. 2471 จึงได้เลิก ทำให้บทบาทของ พราหมณ์ลดน้อยลงไปเรื่อยๆ ตามกาลเวลา (กรมศิลปากร, 2517: 19)

ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชนต่างๆ พ.ศ. 2439-2475

ผลพวงของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในยุคเทศาภิบาล ดึงดูดให้ บุคคลภายนอกเดินทางมุ่งสู่เมืองนครศรีธรรมราชอย่างต่อเนื่อง บางกลุ่มมีจุดมุ่งหมายเพื่อประกอบ อาชีพชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วกลับออกไป แต่มีจำนวนไม่น้อยที่ดำรงกรากอยู่เป็นการถาวร เห็นได้ จากจำนวนประชากรในปี พ.ศ. 2440 ที่มีประมาณ 196,955 คน จำนวน 30,650ครัวเรือน แต่เมื่อ

ผ่านไปเพียง 10 กว่าปี จำนวนคนและครัวเรือนทั่วทั้งเมืองเพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัว (โปรดดูตารางที่ 26) ในจำนวนประชากรเหล่านี้มีหลากหลายเชื้อชาติ ศาสนา ทั้งที่เป็นชาวพื้นเมือง ชาวต่างด้าว บางส่วนก็มีการผสมกลืนกลายกัน อย่างไรก็ตาม สามารถแบ่งประชากรออกตามเชื้อชาติได้เป็น 3 กลุ่ม คือ ชาวไทย ชาวมลายูและชาวไทยเชื้อสายมลายู ชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีน

ตารางที่ 26 บัญชีสำมะโนครัวมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2457

เมือง	ทำเมื่อปี	หลังคาเรือน	จำนวนราษฎร		รวม
			ชาย	หญิง	
นครศรีธรรมราช	2440	30,650	-	-	196,955
	2457	62,057	116,506	116,241	232,747
สงขลา	2439	29,397	46,543	41,775	88,318
	2457	59,902	89,406	91,394	180,800
พัทลุง	2439	12,296	20,456	20,537	40,993
	2457	26,187	41,266	42,101	83,367

หมายเหตุ: ดัดแปลงโดยผู้เขียน

ที่มา: สจช. (2441: ร.5 ม.47/19, มร.6 บ./11)

กลุ่มชนชาวไทย

ในยุคเทศาภิบาลชาวไทยพื้นเมืองยังคงเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ที่สุด (โปรดดูตารางที่ 27) เมื่อมีการเลิกทาสและยกเลิกระบบไพร่ คนกลุ่มนี้ได้กลายเป็นแรงงานอิสระ สามารถประกอบอาชีพต่างๆ ได้ตามความถนัด ทั้งเกษตรกรรม หัตถกรรม ประมง ค้าขาย รับจ้าง ฯลฯ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวไทยแทบทั้งหมดนิยมประกอบอาชีพเกษตรกรรม ส่วนพืชผลที่ปลูกก็ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ที่จะเอื้ออำนวย อาทิ ชาวเมืองและชาวนอกมักทำนาเป็นหลัก ชาวเหนือและชาวนอกเขาส่วนใหญ่จะทำสวนผลไม้ นอกจากนั้นเมื่อชาวพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจก็มีการทำสวนยางพาราอย่างแพร่หลายด้วย ส่วนอาชีพอื่นๆ เช่น ประมง และค้าขายถือเป็นอาชีพเสริมทำกันเพียงเล็กน้อย เมื่อว่างเว้นจากการเพาะปลูก

หลังปี พ.ศ. 2439 เมื่อรัฐบาลเร่งพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ ตอบสนองความต้องการสินค้าจากการภายนอก มีการส่งเสริมให้ราษฎรทำการเพาะปลูกเพื่อการค้า ชาวพื้นเมืองจึงหันมาทำการเพาะปลูกมากขึ้น มีการบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกอย่างกว้างขวางดังกล่าวยุติไปแล้วข้างต้น ในระยะนี้แม้จะมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่เรียบง่ายตามอัตภาพ แต่การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างเศรษฐกิจ ก็ส่งผลให้ระบบเงินตราเข้ามามีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของคนมากขึ้น สถานะดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

การผลิตเพื่อยังชีพแบบดั้งเดิม เป็นการผลิตเพื่อเพียงพอต่อการบริโภคภายในครัวเรือน เมื่อมีผลผลิตส่วนเกินจึงนำไปขายหรือแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ วิธีการผลิตแบบนี้เปิดโอกาสให้คนในชุมชนสามารถขอแรง หรือที่เรียกเป็นภาษาท้องถิ่นว่า “ออกปาก” ผลิตเปลี่ยนหมุนเวียนมาช่วยกันทำงานได้ ไม่ต้องพึ่งชุมชนอื่นมากนัก แต่เมื่อวัตถุประสงค์ในการผลิตเปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิตเพื่อค้า การผลิตสินค้าจำนวนมากในฤดูกาลเดียวกัน ทำให้ทุกคนต่างเร่งทำงานของตนเอง การออกปากจึงลดลงไป แต่จะมีการจ้างงานที่เรียกว่า “หว่า” หรือ “หะ” เพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามลักษณะเช่นนี้แม้จะทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนคลายความแน่นแฟ้นลง แต่ก็ถือว่ามิใช่อะไรอยู่บ้างตรงที่ การพึ่งพาแรงงานจากภายนอกก็ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของคนต่างชุมชนมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น เห็นได้ชัดเจนจากกรณีของชาวอำเภอปากพนัง กับชาวอำเภอลานสกา ที่มีการหว่าในฤดูเกี่ยวข้าวอยู่เสมอ

ชาวปากพนังมีอาชีพหลักคือทำนา ส่วนชาวลานสกาส่วนใหญ่มีอาชีพทำสวนผลไม้ ขณะที่การค้าข้าวกำลังเฟื่องฟูมากยุคเทศาภิบาล ทั้ง 2 ชุมชนมีความใกล้ชิดกันเป็นพิเศษ กล่าวคือเมื่อชาวปากพนังขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้น บางครอบครัวมีที่ดินมากอาจใช้แรงงานในครอบครัวทำการไถและปักดำได้ แต่เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยวต่างก็เร่งเกี่ยวเกี่ยวเนื่องจากพันธุ์ข้าวที่ปลูกนั้นถ้าปล่อยให้สุกจนแก่จัดรวงจะเปราะหักง่าย เมล็ดข้าวจะร่วง ยิ่งถ้ามีฝนตกลงมาในช่วงนั้นจะทำให้ข้าวออกและเสียหายทั้งหมด ดังนั้นจึงต้องไปรับชาวลานสกาซึ่งขณะนั้นยังไม่ถึงฤดูที่ผลไม้ออกผลมาช่วยเกี่ยวข้าว โดยจะมีการจ่ายค่าจ้างเป็นข้าวเปลือกหรือเป็นเงินก็ได้ตามแต่จะตกลงกัน ดังคำสัมภาษณ์ของเลี่ยม รัตนวรรณ อดีตคลังจังหวัดปากพนังความว่า

... ครั้นถึงฤดูเกี่ยวเกี่ยว ชาวนาที่ทำนามากๆ มักไม่มีแรงงานพอที่จะเกี่ยวเกี่ยวให้ทันเวลา ชาวนาจึงต้องไปรับชาวลานสกามาช่วยเกี่ยวเกี่ยว ชาวลานสกาที่มาเกี่ยวเกี่ยวข้าวส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง จะมาอาศัยอยู่ที่บ้านชาวปากพนังจนเกี่ยวเกี่ยวเสร็จ จำนวนแรงงานที่รับมามาก

น้อยก็ขึ้นอยู่กับความจำเป็น ถ้ามีข้าวมากก็อาจจะใช้คน 5-6 คน ใช้เวลา 15-20 วัน ผลตอบแทนที่ได้รับเป็นข้าวเปลือกอัตรา 20: 3 คือ เก็บได้ 20 เลียง จะได้ 3 เลียง หรือร้อยละ 15 แล้วแต่ตกลงกัน คนที่เก็บเก่งๆ วันหนึ่งเก็บได้ 60-70 เลียง... (พอลา แก่นแก้ว, 2528:68)

ส่วนชาวลานสกา นอกจากจะได้ข้าวเปลือกเป็นค่าจ้างแรงงาน การมารับหัวเป็นการหาตลาดผลไม้อีกไปด้วย เนื่องจากสองอำเภอนี้สามารถใช้เส้นทางน้ำขนส่งสินค้าสะดวกที่สุดไม่เหมือนอำเภออื่นที่ไกลออกไปจึงกลายเป็นแหล่งระบายพืชผลทางการเกษตรในยุคที่ถนนหนทางยังไม่ดี การค้าขายผลไม้ระหว่างกันมีอยู่อย่างสม่ำเสมอ ดังคำกล่าวของนายแมน หนูมาศ ชาวลานสกาว่า

... เอาผลไม้ไปขายที่ปากพนัง เดือนหนึ่งต้องไปสักครั้ง ขายสัก 50 ปีมานี้ มะพร้าว 2 ลูก 3 สตางค์ หมาด 100 ละ 25 สตางค์ ขนไปทางเรือที่เรียกว่าเรือเหินือ ผลไม้ที่นำมาค้าก็ เช่น หมาด พลู ทุเรียน มะพร้าว มังคุด ลำไย ฯลฯ เวลาขาย เป็นพวกๆ ละ 5-10 คน ทั้งหมู่บ้านมีเรือประมาณ 50 ลำ บางครอบครัวไม่มีเรือมาก็เช่าเรือมา ค่าเช่าเรือเที่ยวละ 7 บาท ครั้นซึ่งเอาของไปขาย พอไปถึงก็เอาเขาสัตว์ไปให้คนมาซื้อ ผู้ที่มาซื้อก็คือพวก ชาวนาหรือข้าราชการ บางคนขายแม่ค้าที่ปากพนัง ซื้อเหมาทั้งลำ อย่างมากขายทั้งลำ 50 บาท ในปี พ.ศ.2472 ... (พอลา แก่นแก้ว, 2528: 54)

เนื่องจากผลไม้เป็นสินค้าที่เน่าเสียง่าย การหาตลาดไว้ล่วงหน้าจึงมีความจำเป็น มิฉะนั้นอาจจะถูกกดราคากันไม่คุ้มทุน อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครอบครัวชาวปากพนังและชาวลานสกาบางครอบครัวทำให้เกิดการผูกมิตรที่เรียกว่า “มัดเกลอ” มีการไปมาหาสู่แบ่งปันและช่วยเหลือกันอยู่เสมอคล้ายเป็นเครือญาติ บางรายที่เชื่อถือกันมากเมื่อหมดฤดูกาลหวานใดบางพื้นที่อาจมีน้ำท่วมทำให้ข้าวควายขาดอาหาร ชาวปากพนังจะเอาหัวมาฝากไว้กับชาวลานสกาฝากไว้นานประมาณ 5 เดือน ระหว่างที่รับเลี้ยงหัว หากมีลูกวัวเกิดใหม่ขณะที่ชาวลานสกาเลี้ยงหัวตัวนั้นก็จะตกเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้รับฝากเป็นการตอบแทน (ศิริพันธ์ , 2526: 241)

สำหรับการแต่งกายของชาวนครศรีธรรมราชยุคเทศาภิบาล ไม่ปรากฏหลักฐานไว้ชัดเจนนัก แต่จากรายงานตรวจราชการของพระยาสุขุมณวินิจเมื่อปี พ.ศ. 2441 ที่มีเนื้อความบางตอนว่า

... อนึ่ง โรงร้านที่ตั้งจำหน่ายสินค้าตามตลาดท่าวังแลในเมืองมีมากขึ้น ชั้นของชาวต่างประเทศเช่น เครื่องแต่งตัว แลเครื่องใช้สอยก็มีจำหน่ายมากด้วยเวลานี้ การประดับร่างกายและที่อยู่คู่ประกวดประชันกันขึ้นมาก แต่ก่อนของเครื่องแต่งตัวอย่างยุโรปไม่มีใครจะใคร่แต่ง ... (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 30)

จากสภาพดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนว่าเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้ลักษณะการแต่งกาย และคุณภาพชีวิตของชาวนครศรีธรรมราชเริ่มมีแนวโน้มดีขึ้น ระยะแรกลักษณะดังกล่าวน่าจะจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มคนหบดีและผู้อยู่อาศัยในเขตอำเภอเมืองเท่านั้น ส่วนอำเภอรอบนอกต้องใช้เวลาอีกพอสมควรจึงจะเกิดการเปลี่ยนแปลง ดังจะเห็นได้จากบันทึกของผู้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. 2458 ที่กล่าวถึงชาวไทยพื้นเมืองที่อยู่อาศัยในเขตชนบทรายทางที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านความบางส่วนดังนี้

... ราษฎรชาวเมืองซึ่งมาอยู่ใกล้ๆ คอยชมพระบารมี มีผ้าถุงมาผืนหนึ่ง ผ้าขาวม้ายี่โปผืนหนึ่ง ซึ่งแลดูเฟิ่นๆ ก็ดูเหมือนคนจนเสียเต็มที เพราะไม่ได้สวมเสื้อแบบราชการ สวมหมวกสานหรือหมวกสักหลาดแลสวมถุงน่องรองเท้า อย่างคนบางจำพวกอยากจะเห็นเช่นนั้น แต่แท้จริงคนที่มิได้ผ้าถุงหาเสื้อชั้นในมิได้แต่ผู้นั้นอาจมีนา 50-100 ไร่ มีควายหรือวัวตัว 20-30 ตัว การหาเลี้ยงชีพพออยู่พอกินของเขาไม่ต้องร้อนใจไม่ต้องเหนื่อยเป็นสินใคร สวมถุงน่องรองเท้ายิ่งเสียกว่าการลงโทษ... (สัทธิ, 2548: 341)

กลุ่มชนชาวมลายู

ตั้งแต่ชาวมลายูกลุ่มใหญ่อพยพเข้ามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2364 จนกระทั่งถึงช่วงเวลาแห่งการปฏิรูป นับเป็นเวลากว่าครึ่งศตวรรษที่ชาวมลายูตั้งรกรากถาวรในเมืองนครศรีธรรมราช แม้กลุ่มคนแรกจะมีจำนวนไม่มากนัก เมื่อเวลาผ่านไปจำนวนประชากรก็เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ เห็นได้จากปี พ.ศ. 2427 ที่มีจำนวนประชากรประมาณ 7,000 คนเศษ ต่อมาในปี พ.ศ. 2445 ประมาณกันว่าทั้งชาวมลายูและชาวไทยเชื้อสายมลายูมีจำนวนถึง 32,580 คน (โปรดดูตารางที่ 27) ซึ่งจัดว่าใกล้เคียงกับจำนวนชาวจีนในเวลาเดียวกัน

ตารางที่ 27 แสดงจำนวนพลเมืองเชื้อชาติต่างๆ ใน 3 เมืองหลักของภาคใต้ในปี พ.ศ. 2445

เมือง	เชื้อชาติ			
	ไทย	มลายู	จีน	รวม
ปัตตานี	39,563	138,466	19,780	197,809
นครศรีธรรมราช	130,034	32,580	32,439	195,053
สงขลา	78,307	15,662	31,323	125,292
รวม	247,907	186,708	83,542	518,154

ที่มา: Annandale, Nelson (1930: 11)

ในยุคเทศาภิบาลทั้งชาวมลายูและชาวไทยเชื้อสายมลายูซึ่งเป็นคนรุ่นต่อๆ มา น่าจะมีสภาพพลเมืองเสมอภาคกับชาวไทยพื้นเมืองแล้วเนื่องจากไม่ปรากฏห้ามหรือข้อบังคับใดที่ใช้สำหรับคนกลุ่มนี้เป็นพิเศษ ทั้งในด้านการประกอบอาชีพ การดำเนินชีวิต และด้านการศึกษา ตรงกันข้ามฝ่ายปกครองยังมีความพยายามที่จะให้พลเมืองเหล่านี้รู้สึกว่าเป็นชาวไทยมุสลิมมากกว่าชาวมลายู โดยให้อิสระในการปกครองตนเองตามหลักศาสนาตราบใดที่ไม่มีการฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมือง นอกจากนั้นยังให้สิทธิในการสร้างศาสนสถาน การประกอบพิธีกรรม หรือแม้แต่ให้การศึกษาตามหลักศาสนาอิสลามได้

ด้านการประกอบอาชีพ ปรากฏว่าชาวไทยเชื้อสายมลายูสามารถประกอบอาชีพได้ตามความถนัดและความสามารถของตน ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรม ประมง หรือค้าขาย ส่วนวิถีการดำเนินชีวิตของชาวมุสลิมเหล่านี้มีลักษณะเรียบง่าย มีการยึดหลักศาสนาอิสลามตามคัมภีร์อัลกุรอานในการดำเนินชีวิตอย่างเคร่งครัด มีโต๊ะครู หรือ “อิหม่าม” เป็นผู้นำทางสังคมและเป็นผู้ชี้แนะแนวทาง

เนื่องจากชาวไทยเชื้อสายมลายูส่วนใหญ่มักจะแต่งงานกันภายในหมู่ผู้นับถือศาสนาเดียวกันและอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ อีกทั้งการดำเนินชีวิตขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ก็ยังอยู่ในกรอบของศาสนาอย่างเคร่งครัด ทำให้ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นๆ มากนัก แต่ก็สามารถร่วมกิจกรรมและให้ความร่วมมือในการจัดกิจกรรมทางสังคมตามวาระโอกาสได้ เห็นได้จากเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ.

2458 ชาวไทยเชื้อสายมลายูร่วมรับเสด็จ มีการตกแต่งอาคารบ้านเรือนและชุมชนด้วยประทีปโคมไฟอย่างสวยงามเป็นการร่วมเฉลิมฉลองกับคนกลุ่มอื่นๆ ด้วย (ศักดิ์, 2458: 273)

ช่วงเวลาก่อนปฏิรูปการปกครอง เห็นได้ว่าชาวไทยเชื้อสายมลายูจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มในบางพื้นที่ เพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแล อาทิ บริเวณศาลามีไชยเขต อำเภอเมือง เป็นต้น แต่หลังการปฏิรูปการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ไม่ปรากฏข้อมูลการทำสำมะโนประชากรโดยการแยกเชื้อชาติพลเมืองอย่างชัดเจน แต่หากพิจารณาจากจำนวนมัสยิดซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจและศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาที่มีถึง 24 แห่ง (สจข., 2458: มร.6 บ./11) เห็นได้ชัดว่าชาวไทยเชื้อสายมลายูได้กระจายกันตั้งถิ่นฐานอยู่ทั่วพื้นที่เมืองนครศรีธรรมราชแล้ว

กลุ่มชนชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีน

ด้วยภาวะบีบคั้นทางเศรษฐกิจและความสับสนวุ่นวายทางการเมืองในประเทศจีน ส่งผลให้ชาวจีนอพยพสู่เมืองนครศรีธรรมราชเพิ่มมากขึ้นเพื่อแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ในปี พ.ศ. 2445 จากการสำรวจพบว่ามีจำนวนพลเมืองเชื้อชาติจีนเป็นจำนวนถึง 32,439 คน (Nelson, 1930: 11) ซึ่งมากพอๆ กับพลเมืองเชื้อสายมลายูในช่วงเวลาเดียวกัน

นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2439 อันเป็นปีที่เริ่มตั้งมณฑลเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ขณะที่รัฐบาลกลางพยายามส่งเสริมให้เกิดการลงทุน มีการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อส่งออกอย่างเต็มที่ก็ได้ประสบกับปัญหาขาดแคลนแรงงานซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการผลิต การที่ชาวพื้นเมืองมีความเชี่ยวชาญเฉพาะการเพาะปลูก แต่ขาดทักษะด้านการค้าขายและการจัดการทรัพยากรเป็นอุปสรรคสำคัญที่ขัดขวางการพัฒนา จึงเป็นโอกาสให้ชาวจีนอพยพเหล่านี้เข้ามาเติมเต็มช่องว่างดังกล่าวและสามารถพัฒนาบทบาทจนครอบคลุมธุรกิจทุกสาขาได้ในเวลาไม่นานนัก ชาวจีนเหล่านี้สามารถจำแนกออกเป็น 5 กลุ่มตามภูมิถิ่นกำเนิด ภาษาพูดและความชำนาญด้านการประกอบอาชีพ ดังนี้ (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 189-190)

1. จีนกวางตุ้ง (Cantonese) เป็นประชากรส่วนใหญ่ของมณฑลกวางตุ้งและตามภาคต่างๆ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของมณฑลกวางตุ้ง ด้วยเหตุที่มาจากแหล่งอุตสาหกรรมของจีน จีนกวางตุ้งจึงมีความชำนาญด้านช่าง งานเครื่องจักรกล จึงทำงานในแถบที่มีโรงสีข้าว โรงเลื่อยและตามเหมืองแร่

2. จีนแต้จิ๋ว (Teachiu) อยู่ตามเมืองต่างๆ ของมณฑลกวางตุ้งและบริเวณแม่น้ำฮั่น ในมณฑลกวางตุ้งทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่มาจากเมืองเฉาโจวหรือแต้จิ๋วมีความชำนาญพิเศษในการค้า

3. จีนฮกเกี้ยน (Fukienese) อยู่ทางภาคใต้ของมณฑลฮกเกี้ยนโดยมีเมืองเอ๋เหมิงเป็นศูนย์กลาง เนื่องจากดินแดนที่อุดมไปด้วยแร่ธาตุของจีน พวกนี้จึงทำเหมืองแร่เป็นอาชีพหลัก

4. จีนแคะ (Hakka) อยู่ตามนอกเมือง แถวทางตะวันออกและตะวันตก จากมณฑลฮกเกี้ยนไปจนถึงมณฑลกวางตุ้งและในระหว่างช่องเขาที่เป็นแนวทางไปจนถึงทางเหนือของมณฑลกวางตุ้ง เนื่องจากจากถิ่นที่แห้งแล้ง ไม่มีทรัพยากรที่สมบูรณ์ ส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพรับจ้างและเป็นพวกที่มีประสิทธิภาพสูงในการสร้างทางรถไฟ

5. จีนไหหลำ (Hainanese) เป็นประชากรส่วนใหญ่ของเกาะไหหลำ จีนกลุ่มนี้มีความละเอียดอ่อนถี่ถ้วน ทำงานประณีตจึงเป็นช่วงฝีมือชั้นหนึ่ง รวมทั้งมีความชำนาญในงานประมงด้วย นอกจากนี้บางส่วนยังไปเป็นคนรับใช้ตามบ้านฝรั่งอีกด้วย

6. จีนกลุ่มภาษาอื่นๆ ที่เป็นจีนกลุ่มน้อยซึ่งทางนครศรีธรรมราชมี อาทิ จีนฮกจิ๋ว จีนไฮปัก จีนเประ เป็นต้น

ด้วยเหตุที่ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 1 ผู้อพยพส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย เป็นผู้หึงมีจำนวนน้อยมาก ดังนั้นเมื่ออาศัยในเมืองนครศรีธรรมราชนานเข้า ชายชาวจีนเหล่านี้มักจะแต่งงานกับสตรีพื้นเมือง การแต่งงานของคน 2 กลุ่มนี้ถือเป็นการปฏิสัมพันธ์ซึ่งเป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ชาวจีนส่วนใหญ่ทำการค้าก็ได้ญาติทางฝ่ายภรรยาช่วยเหลือ ค้ำครอง หรือเป็นลูกค้า ส่วนครอบครัวฝ่ายหญิงก็พอใจลูกเขยจีน เพราะนอกจากจะขยัน เรียบร้อย ประจบประแจงเก่งแล้วยังปฏิบัติต่อภรรยาด้วยความเกรงใจอีกด้วย คำนิยมการมีลูกเขยจีนสะท้อนให้เห็นชัดจาก

สำนวนที่ว่า “...ยกลูกสาวให้จีนได้กินเปิดกินไก่ ยกลูกสาวให้ไทยได้ไถนาไครงบาน...” (ดิเรก, ม.ป.ป.: 31)

ความขยันขันแข็งของชาวจีนนั้นมีการเปรียบเทียบกับชาวไทยว่า คนไทยทำมาหากินในที่ มีแต่หน้าผ่าน ไปมาจะเห็นมีแต่หญ้าข้าง บางครั้งก็เห็นข้าวข้าง บางครั้งก็เห็นนาที่ว่างเปล่าแล้วที่สำคัญไม่เห็นคนที่ทำงานอยู่ ส่วนคนจีนที่ปลูกผัก ผ่านที่ไรจะเห็นคนทำงานอยู่เสมอ ไม่รดน้ำก็เก็บผัก ไม่เก็บผักก็ถอนหญ้า ไม่ถอนหญ้าก็หาหนอน ไม่หาหนอนก็พรุนดิน(ขวลิต อังวิทย์ธร, 2544: 128) เป็นธรรมดาที่คนขยันและมีทักษะด้านการค้าไม่นานนักก็สามารถเปลี่ยนแปลงฐานะทางเศรษฐกิจได้

ผู้อพยพส่วนใหญ่ในเมืองนครศรีธรรมราช แม้จะแต่งงานกับสตรีชาวพื้นเมืองแล้ว เมื่อสร้างฐานะได้มั่นคงก็ยังส่งเงินไปช่วยเหลือครอบครัวในประเทศจีนอยู่ บางคนก็รับครอบครัวมาอยู่ด้วยกัน ดังจะเห็นได้จากจำนวนสตรีจีนที่อพยพเข้าสู่เมืองนครศรีธรรมราช ในทศวรรษ 2470 ตามที่ปรากฏในรายงานเรื่องสนทนากับพระยาศรีธรรมราช สมุหเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2472 ความบางส่วนว่า

... เราได้ส่งผู้แทนไปอินเอร์วิว มหาอำมาตย์ตรีพระยาศรีธรรมราช (ซึ่งพระยาศรีธรรมราชยินดีมาก) สำนะโนครัวของมณฑลนครศรีธรรมราชที่สำรวจใหม่ เมื่อเดือน กรกฎาคม มีพลเมือง 9 แสนคน ในจำนวนนี้มีคนจีนหลายหมื่นคน ผู้หญิงจีน 6 พันคนจำนวนหญิงจีนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วใน 2-3 ปีหลังนี้... (สจข., 2472: ร.7ม.26.5 ก/21)

อย่างไรก็ตาม มีชาวจีนอีกจำนวนไม่น้อยที่เมื่อแต่งงานกับสตรีชาวพื้นเมือง โดยเฉพาะสตรีชาวปากพนังกลับไม่มีโอกาสทำเช่นนั้นเลย ดังมีเรื่องเล่ากันว่า ชาวจีนไหหลำที่เข้ามาอยู่ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง บริเวณอำเภอปากพนัง อำเภอชะอวด อำเภอหัวไทร ฯลฯ มักจะกลัวภรรยามาก เนื่องจากถูกภรรยายึดใบต่างด้าวและเงินที่หามาได้ มีหน้าซำยังข่มขู่อยู่ตลอดว่า หากส่งเงินกลับไปประเทศจีนหรือคิดจะกลับไปหาภรรยาเก่าก็จะไปฟ้องกรมการเมืองมาจับ ตั้งข้อหาว่าเข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย (ขวลิต อังวิทย์ธร, 2544: 128)

ความเป็นไปเช่นนี้ทำให้ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการปรับตัวกับสภาพแวดล้อมใหม่และกลืนกลายกับชาวพื้นเมืองได้ไม่ยาก โดยปกติแล้วธรรมชาติของชาวจีนจะเป็นผู้ยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีมาก เมื่ออพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครศรีธรรมราชก็ยังคงแต่งกายไว้ผมแบบจีน พูดภาษาจีนและรักษาวัฒนธรรมของตนไว้อย่างเหนียวแน่น มีการจัด

งานเทศกาลต่างๆ ตามวาระโอกาสสำคัญ เช่น เทศกาลกินเจ ตรุษจีน สารทจีน ฯลฯ มีการก่อตั้งศาลเจ้าตามความเชื่อ มีการรวมกลุ่มกันจัดตั้งเป็นสมาคมเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันยามเดือดร้อน และจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อดำรงความเป็นจีนของตนไว้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ จะเห็นได้แม้แต่ในช่วงเวลาสำคัญ เช่น เมื่อคราวรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2448 ชาวจีนเหล่านี้ก็ยังคงจัดการรับเสด็จตามธรรมเนียมจีนอยู่ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาไปถึงมกุฎราชกุมาร เนื้อความบางตอนว่า “. . . เสี่ยงจุดประทัดนั้นไป มีเรือลำป็นราษฎรลงมารับที่ปากอ่าวประมาณสัก 80 ลำ โห่ร้องตามมาสองข้าง. . . จีนหักหงี่เลี้ยวเกาหลายอย่างจีน. . .” (สภาจังหวัดนครศรีธรรมราช, 2527: 135) อย่างไรก็ตาม แม้จะพยายามรักษาวัฒนธรรมและวิถีการดำเนินชีวิตแบบจีน แต่การอพยพทำให้ต้องปรับตัวเข้ากับผู้ที่อยู่เดิมและสภาพแวดล้อมใหม่ นอกจากนั้นการที่อนุชนชาวจีนที่เกิดในเมืองนครศรีธรรมราชโดยเฉพาะบุตรที่เกิดกับสตรีชาวพื้นเมือง ล้วนแล้วแต่ได้รับการอบรมขัดเกลาและพูดภาษาไทย กลายเป็นคนไทย แม้มีบางครอบครัวพยายามใช้ภาษาจีนในการสื่อสารกันแต่หากไม่ได้เรียนเพิ่มเติมก็ไม่สามารถอ่านและเขียนได้ความเคร่งครัดในขนบธรรมเนียมของจีนดังกล่าวจึงค่อยคลายลงไปบ้างตามกาลเวลา

ภาพที่ 12 ราษฎรเมืองนครศรีธรรมราชรับเสด็จในคราวเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราช
ที่มา: โครงการอาศรมวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ (2545: 123)

การปฏิสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มชนต่างเชื้อชาติภายในเมืองนครศรีธรรมราช สามารถสะท้อนให้เห็นเป็นรูปธรรมจากศาสนสถานและสิ่งก่อสร้างที่มีความต่อเนื่องกัน ด้วยเหตุที่ศาสนสถานเป็นศูนย์รวมความเชื่อความศรัทธาและเป็นสื่อกลางในการเผยแผ่ศาสนา ตลอดจนเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนตั้งแต่เกิดจนตาย อีกทั้งสิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยกำลังทรัพย์ของคนจำนวนมากจึงสามารถใช้เป็นหลักฐานแสดงการตั้งถิ่นฐานและสะท้อนความคิดตามเชื่อของกลุ่มต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างที่เห็นชัดเจน ได้แก่ ศาลพระเสื้อเมือง วัดจิปะประดิษฐ์และสุสานจีนวัดจิปะประดิษฐ์ เป็นต้น

ศาลพระเสื้อเมือง ตั้งอยู่บริเวณตำบลในเมือง อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช ไม่ปรากฏหลักฐานว่าก่อตั้งเมื่อใด แต่สามารถชี้ให้เห็นถึงร่องรอยการผสมผสานความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยของคนไทย คนจีน และคนอินเดียได้เป็นอย่างดี จากเนื้อความในหนังสือชีวิตวันเมื่อปี พ.ศ. 2427 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงศาลพระเสื้อเมืองว่า

...ข้างปากถนนด้านตะวันตก ถัดบ้านพระยานครไป 10 เส้น มีหมูตลาดอีกแห่งหนึ่งเป็นตลาดร้านเพิงเพนหลังๆ ขายผ้าเครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ประมาณ 21-22 ร้าน ที่นั้นมีโรงศาลเจ้าเสื้อเมืองอีกหลังหนึ่งมุงจาก ฝากลุ่กรงไม้ไผ่เหมือนโรงโป ในนั้นมีภูกิอิฐ 2 หน้าๆ ข้างตะวันตกมีเทวรูปศิลาปิดทองยืนจมนดินสูงสักศอกเศษ หน้าข้างตะวันออกมีเทวรูปศิลาปิดทองนั่งชันเข้าสูงสักศอกหนึ่ง ... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ฯ, 2471: 96)

ภาพที่ 13 ศาลพระเสื้อเมืองในอดีต

ที่มา: สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ (2540: 146)

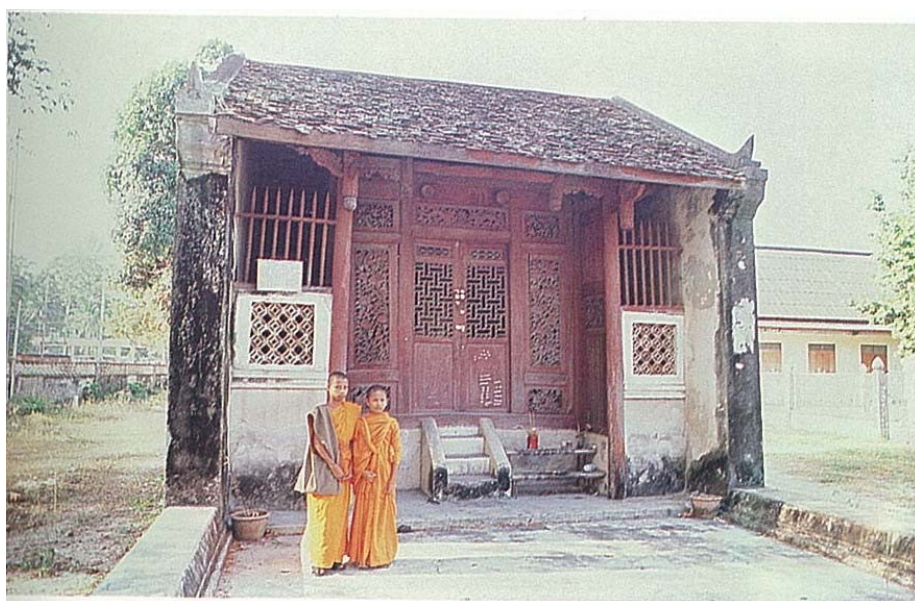
จากบันทึกรูปเคารพในศาลพระเสื้อเมืองเป็นคติตามความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน คือ มีเทวรูปศิลาปิดทองประทับยืน 1 องค์ (คือพระเสื้อเมืองและพระทรงเมืองนั่นเอง) อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป 50 ปี ตามลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ทรงมีไปถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ เมื่อ พ.ศ. 2476 จะสังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลงของศาลพระเสื้อเมืองตามเนื้อความคือ

...ให้เขานำย้อนหลังไปดูศาลพระเสื้อเมือง เป็นโรงใหญ่กำมะลอ ฝาขัดแตะ กลางโรงมีกุฏิอย่างเจ็ดคอกกุฏิท่อนทอง หน้ากุฏิมีโต๊ะเครื่องบูชาอย่างจีน ตั้งในกุฏิพระพุทธรูปทรงเครื่องรุ่นกรุงเก่า หลังกุฏิมีรูปปูนปั้นเป็นเทวดานั่งทำวิสมากรรม แต่มีนมดูเป็นนางหลังโรงมีโต๊ะเครื่องบูชาอย่างจีนตั้งอีกแห่งหนึ่ง หลังโต๊ะแขวนรูปกวนอู เป็นที่สังเกตได้ว่าศาลนี้เคยมีเงินมาปกครอง แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีแล้ว ผู้ว่าราชการให้ผู้ใหญ่บ้านที่อยู่มาคอยดูแล... (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2517: 508)

จากบันทึกต่างช่วงเวลา เห็นได้ชัดถึงความคิดความเชื่อที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคมแต่ละยุค ในระยะแรกศาลพระเสื้อเมืองมีคติความเชื่อตามศาสนาพราหมณ์ที่เด่นชัด ต่อมาจึงผสมผสานความเชื่อของศาสนาพุทธตามที่คนพื้นเมืองนับถือ เห็นได้จากการนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานเพื่อบูชาด้วยกัน ครั้นเมื่อชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นก็มีการถือเอาพระเสื้อเมืองเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวและมีการทำรูปเคารพเทพเจ้ากวนอูและเทพเจ้าอื่น ๆ มาประดิษฐานเพิ่มเติม นอกจากรูปเคารพที่หลากหลายตามบันทึกแล้ว ในยุคปัจจุบันพบว่ามีการอัญเชิญ ปูนเก่ากง ปูนเก๋ม่า และรูปเคารพตาขุนลก มาบูชาด้วย (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 146)

เก่งจีนวัดแจ้งและเก่งจีนวัดประดู่ ทั้งสองตั้งอยู่ในบริเวณวัดแจ้งและวัดประดู่ อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช เป็นสถานที่เก็บอัฐิของตระกูล ณ นคร เป็นสถาปัตยกรรมที่ผสมผสานทั้งแบบจีน ไทย และยุโรป ภายในเก่งจีนทั้งสองเป็นที่ประดิษฐานบัวบรรจุอัฐิ ซึ่งเป็นเจดีย์แบบหนึ่ง ยอดเป็นรูปดอกบัวตูมจะเป็นที่เก็บอัฐิของสตรี ส่วนฐานเจดีย์จะบรรจุอัฐิของบุรุษเท่านั้น ลักษณะเป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูนแบบย่อไม้สิบสองของไทย เก่งจีนวัดแจ้งเป็นที่ประดิษฐานบัวซึ่งบรรจุอัฐิของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (หนู) และชายาคือหม่อมทองเหนี่ยว ส่วนเก่งจีนวัดประดู่ ภายในเป็นที่ประดิษฐานบัวบรรจุอัฐิ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ตามหนังสือกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ของพลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (ดิ้ง ช. ณ นคร) ครั้นดำรงตำแหน่งเป็นพระยาวรเดชศักดิ์ราช เกี่ยวกับเรื่องอัฐิต้นตระกูล ลงวันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2446 มีข้อความบางส่วนว่า

...วัดแจ้งวัดประดู่อยู่นอกกำแพงเมืองปากครองท่าวังด้านเหนือ อยู่ฝั่งตะวันออกถนนใหญ่เยื้องกันสองวัดใกล้กับที่ฝังศพ เรียกว่า ห้างซู้กั้ง อยู่ริมคลองตะวันตกถนนใหญ่ที่นับถือแซ่ ต่อมาภูมิสถานวัดแจ้งประดู่อยู่ชิดกันใกล้ถนนใหญ่ระหว่างบ้านคนมิได้ทราบเกล้าด้วย คุณจอมมารดาน้อยในเสด็จธรรมราชท่านเล่าว่าเดิมเป็นที่เจ้านครมาตั้งอยู่ ภายหลังก่อสร้างขึ้นเป็นวัด 2 วัดคู่กัน อัฐิคุณหญิงปราง มารดาคุณจอมมารดาน้อย คุณหญิงช่มมารดาท่านเจ้าพระยานคร (กลาง) ก็ประจุไว้เคียงกันหลังคามุงกระเบื้องมีสระรอบ อัฐิวงศ์ญาติก่อบัวประจุไว้ภายนอกเรียกว่าบัวราย... (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 130)

ภาพที่ 14 เก่งจีนวัดประดู่

ที่มา: Stuart Munro-Hay (2001: XXXIX)

นอกจากศาลพระเสื้อเมืองและเก่งจีนแล้ว ในวัดของศาสนาพุทธก็ยังมีารผสมผสานความคิดความเชื่อระหว่างชาวพื้นเมืองกับชาวจีน ตัวอย่างที่ชัดเจน ได้แก่ วัดจิปะประดิษฐ์และสุสานจีนโพ้นทะเลในวัดจิปะประดิษฐ์ อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

ภาพที่ 15 หอจันทน์วัดจันทน์ประดิษฐ์

ที่มา: สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ (2540: 161)

วัดแห่งนี้เป็นวัดพุทธนิกายหินยาน สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2466 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแม่จันทน์ แม้จะเป็นวัดไทยแต่ก็มีการผสมผสานศิลปะจีนเข้าไปด้วย มีการสร้างหอแปดเหลี่ยมซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมจีน นอกจากนั้นบริเวณเชิงเขาในวัดยังมีสุสานจีน โพ้นทะเลของแรงงานเหมืองแร่ที่เคยอาศัยอยู่บริเวณนั้นด้วย โดยคนเหล่านี้เมื่อเสียชีวิตจะใช้วิธีการเผาเช่นเดียวกับชาวไทยพื้นเมือง

นอกจากร่องรอยทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนเชื้อชาติไทย จีนที่สะท้อนออกมาทางสถาปัตยกรรมและคติความเชื่อที่สามารถเห็นได้ชัดเจนดังกล่าว ในเมืองนครศรีธรรมราชยังมีกลุ่มชนเชื้อชาติมลายู และอินเดียอาศัยอยู่ด้วยจำนวนหนึ่งด้วยเหตุที่คนทั้ง 2 กลุ่มนี้มีหลักศาสนาที่เป็นข้อกำหนดในการดำเนินชีวิตที่เคร่งครัดและไม่นิยมแต่งงานหรือยุ่งเกี่ยวกับคนนอกศาสนา จึงทำให้ดูเหมือนการปฏิสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นๆ อาจจะน้อยไปบ้าง แต่ด้วยความที่ทุกฝ่ายต่างมีความยืดหยุ่น ความต่างทางด้านเชื้อชาติจึงไม่เป็นปัญหาในการอยู่ร่วมกัน

ลักษณะบ้านเรือนชาวนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2475

ลักษณะบ้านเรือนแบบดั้งเดิมของชาวนครศรีธรรมราช สันนิษฐานว่าน่าจะปลูกสร้างแบบง่ายๆ โดยใช้วัสดุธรรมชาติที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น สำหรับบ้านของชาวไทย ชาวจีนและชาวมลายู ต่างก็มีขนาดเล็ก มุงหลังคาและกรุฝ้าด้วยจากเหมือนกัน อาจจะมีข้อแตกต่างกันด้านรูปลักษณะเพียงเล็กน้อยตรงที่บ้านของชาวไทยและชาวมลายูมักจะนิยมยกพื้นสูง ส่วนบ้านชาวจีนซึ่งประกอบอาชีพค้าขายมักปลูกบ้านเป็นโรงเรือน กล่าวคือ หลังคามุงจาก ฝ้าโดยรอบก็เป็นใบจาก หน้าจั่วแหลม ฐานกว้างตามขนาดโรงเรือน พื้นโรงเป็นดินอัดแน่น รางน้ำเกลือหลายๆ ครั้งเพื่อให้ดินแน่นแข็ง (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 217) ในขณะนั้นบ้านที่หลังคามุงกระเบื้องคงมีอยู่น้อยมาก จากหลักฐานที่ปรากฏพบว่านอกจากวัดวาอารามและเทวสถาน มีเพียงจวนเจ้าเมืองเท่านั้น ส่วนบ้านกรรมการเมืองล้วนเป็นเรือนหลังคามุงจาก ฝากระแซงหรือจากทั้งสิ้น ดังที่มีบรรยายไว้ในหนังสือชีวิตฉัน เป็นความดังนี้

...ถึงบ้านพระศิริธรรมบริรักษ์ปลัด มีรั้วอยู่ริมถนนเป็นไม้ไผ่ขัดแตะ เสี่ยมปลายแหลมมีประตูไม้อย่างเก่า ข้างในมีห้องนั่ง ยกพื้นขึ้นเดียวฝากระแซงอ่อน หลังคามุงจากทำนองเรือนฝรั่งมีลูกกรง เรือนข้างในหลายหลังเป็นเรือนมุงจากทั้งสิ้น ต่อบ้านพระศิริธรรมไปเป็นกำแพงบ้านพระภักดีดำรงฤทธิ์ผู้ช่วย ... เป็นเรือนจาก 4 หลัง มีหมู่เรือนฝากระแซงอ่อน หลังคามุงจากเป็นเรือนชั้นเดียว ... ถัดต่อไปถึงวังเจ้านคร ซึ่งพระยานครอยู่เดี๋ยวนี้ กำแพงบ้านเป็นไม้กระดานสูงประมาณ 10 สอก ... หน้าบ้านในกำแพงบ้านนี้มีห้องนั่งหลังหนึ่ง มีมุขพื้นปูนขึ้นบันไดก่ออิฐ ตัวห้องนั่งฝากระแซงอ่อนหลังคาจากแลมีเรือนหลังคาข้างในหลายหลัง มีเรือนหลังคามุงกระเบื้องติดกัน 3 หลัง ถัดห้องนั่งไปข้างใต้มีกำแพงกันสัด... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ, 2471: 93 - 94)

การที่ชาวนครศรีธรรมราชไม่นิยมสร้างบ้านใหญ่โตทั้งที่บางคนมีฐานะพอที่จะทำได้ก็เนื่องจากความเชื่อที่ว่าการสร้างบ้านใหญ่โต ฝากระดาน มุงกระเบื้อง เป็นการดีตัวเสมอเจ้านายจะถูกติเตียนและเป็นการอับมงคลแก่ตนเอง (มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา, 2544: 21) นอกจากนั้นสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ไม่นิยมทำเรือนฝากระดานเนื่องจากขาดแคลนไม้ขนาดใหญ่ ดังที่พระยาสุมนัยวินิตได้ระบุไว้ในรายงานราชการบางตอน ความว่า

... อีกประการหนึ่งเมืองนครศรีธรรมราชนี้ เป็นเมืองป่าก็จริง แต่หาไม้ยาก ไปซุ่มอยู่ทางนอกเขาซึ่งมีแม่น้ำไปออกเสียทะเลเมืองกาญจนดิฐ และเมืองตรัง ในเขาริมทะเลด้านนี้ ถึงที่มีอยู่ก็ใกล้ลำบากที่พาหะจะพามา เพราะไม่มีคลองที่มีอยู่ก็เป็นคลองเล็กๆ ดินเดิมที่ขุดอยู่ด้วยเรื่องไม้ นี่ก็ส่วนหนึ่งเหมือนกัน เปนอันไม่มีใครซื้อขาย ถ้าต้องการก็ต้องไปตัดเอง จึงเป็นการลำบากแก่ผู้คิดทำบ้านเรือนอย่างยิ่ง ถึงจะมีทรัพย์ก็เป็นการขัดข้องการปลูกสร้างจึงยังไม่บริบูรณ์ ... (มูลนิธิตักษิณคดีศึกษา, 2544: 21 - 22)

อย่างไรก็ตามสภาพบ้านเรือนในลักษณะดังกล่าวจะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป ภายหลังจากที่มีการปฏิรูปการปกครองเข้าสู่ระบอบเทศาภิบาล อาคารบ้านเรือนที่มีลักษณะเป็นตึกมีมากขึ้น เริ่มจากบริเวณอำเภอเมืองก่อน โดยการแนะนำของพระยาสุมนนัยวินิต ตึกหลังแรกๆ จึงเป็นของคหบดีจีนผู้มั่งคั่ง จากนั้นจึงกระจายไปทั่วตามย่านตลาดอื่นๆ มากขึ้นเรื่อยๆ สำหรับกระเบื้องที่นำมาใช้ก่อสร้างส่วนใหญ่เป็นกระเบื้องจากสงขลาที่ได้รับการยกย่องว่ามีคุณภาพดี

หลังปี พ.ศ.2439 ขณะที่รัฐบาลกับท้องถิ่นมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น เมื่อพระยาสุมนนัยวินิตได้เห็นสภาพบ้านเรือนที่ทรุดโทรม ไม่เหมาะสมที่จะรับรองการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่นับวันจะเติบโตขึ้น จึงได้พยายามปรับเปลี่ยนทัศนคติของชาวเมืองและแนะนำให้ริเริ่มปลูกสร้างที่อยู่อาศัยให้มั่นคงและสวยงามกว่าเดิม ปรากฏว่าเพียงไม่นานหลังจากได้ทำความเข้าใจกับชาวเมืองคหบดีจีนก็เริ่มสร้างอาคารก่ออิฐฉาบปูนหรือตึกมากขึ้น ตึกหลังแรกๆ ของชาวเมืองนครศรีธรรมราชตั้งอยู่บริเวณตลาดท่าวัง เป็นของจีนชาเฮงและจีนชุนหงวน ส่วนชาวตลาดที่มีทุนทรัพย์น้อยกว่าก็เริ่มสนใจปลูกห้องแถวฝากระดานมุงกระเบื้องมากขึ้น (สจข., ร.ศ.117: ร.5 ม. 47/19) เมื่อถึง พ.ศ.2452 สภาพบ้านเรือนบริเวณนี้จึงเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด มีการปลูกตึกแถวเพื่อเป็นอาคารร้านค้าและบ้านเรือนเป็นแถวยาวติดต่อกันจนข้ามคลองท่าวัง นับเป็นย่านธุรกิจที่ทันสมัยมากในสมัยนั้น แม้แต่ผู้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ.2452 เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองศิวิไลซ์เมืองหนึ่ง ดังปรากฏอยู่ในเนื้อความบางตอนว่า

...ไปตามถนนหน้าพลับพลาตรงขึ้นไปทางเหนือ มีร้านและบ้านเรือนติดต่อกันไปตลอดจนถึงคลองท่าวัง คู่อีกรูปเหมือนไปในเมือง มีพยานแห่งความศิวิไลซ์ต่างๆ อยู่มาก เช่น โรงรถเช่า และโรงบิลเลียด เป็นต้น เมืองใดยังไม่มีโรงรถเช่าและโรงบิลเลียดจะนับว่าศิวิไลซ์ไม่ได้ ข้ามคลองท่าวังไปแล้วยังมีตึกแถวต่อไปอีกหน่อยแล้วจึงมีตลาดของสด... (จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128 ของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล, 2506: 222)

นอกจากที่อยู่อาศัยของราษฎรแล้ว รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เริ่มมีปรากฏว่ามีการทยอยสร้างอาคารที่ทำการของหน่วยงานทั้งรัฐบาลและเอกชนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อาทิ อาคารที่ทำการทหาร โรงพยาบาลของมิชชันนารีอเมริกัน ศาลากลาง อาคารเรือนจำ เป็นต้น แม้แต่สิ่งก่อสร้างที่มีอยู่ดั้งเดิม เช่น พลับพลาที่ประทับก็มีการบูรณะปรับเปลี่ยนจากเรือนไม้มาสร้างเป็นฝากระดานมุงกระเบื้องด้วย (จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128 ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ, 2506: 22)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชกำลังเติบโตอย่างเต็มที่ทั้งในด้านการเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนา การบุกเบิกพื้นที่ทำสวนยางพารา และการทำอุตสาหกรรมเหมืองแร่ ยิ่งทำให้อำเภอรอบนอก เช่น อำเภอบ้านนา อำเภอบ้านนา และอำเภอบ้านนา อื่นๆ เกิดขึ้นมากมาย ทั้งที่เป็นตึกมุงกระเบื้อง อาคารไม้ หรือแม้แต่ห้องแถวหลังคาสังกะสีซึ่งเป็นวัสดุที่แปลกตาหาได้ยากในสมัยนั้น ดังเช่น ห้องแถวบริเวณหมู่บ้านโรงเหล็กที่อำเภอบ้านนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ถือเป็นพัฒนาการของการก่อสร้างที่อยู่อาศัยที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและสถานะเศรษฐกิจที่น่าสนใจมาก

การศึกษาของชาวนครศรีธรรมราช

ด้านการศึกษาก่อนยุคเทศบาล แม้ไม่มีหลักฐานที่ให้รายละเอียดไว้อย่างชัดเจนนัก แต่หากพิจารณา จากสถานการณ์การศึกษาในส่วนกลางร่วมกับบุคคลร่วมสมัยในท้องถิ่น อาทิ พระรัตนธัชมุนี⁸ (ม่วง รตนธเถร ปรีชญ) และพระรัตนธัชมุนี (จู ธิปักษ์พันธุ์) ซึ่งเป็นชนชั้น

⁶ หมู่บ้านโรงเหล็ก เป็นชุมชนชาวจีนทำเหมืองแร่ดีบุกและแร่พลวงที่มีการพัฒนาบุกเบิกอย่างจริงจังในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ชื่อว่า หมู่บ้านโรงเหล็ก มีสาเหตุจากห้องแถวชุดแรกของชุมชนนี้มุงหลังคาด้วยสังกะสี ซึ่งเป็นวัสดุหายาก ราคาแพงและมองเห็นๆ มีลักษณะคล้ายเหล็ก

⁷ การศึกษาวิทยาการแผนใหม่ที่เป็นระบบเริ่มต้นอย่างเป็นทางการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรเป็นของหลวงแห่งแรก คือ โรงเรียนวัด มหรรณพารามเมื่อปี พ.ศ.2427 มีกรมศึกษาธิการเพื่อดูแลเรื่องการศึกษาโดยเฉพาะและยกเป็นกระทรวงเมื่อ พ.ศ.2435 มีชื่อเรียกว่า กระทรวงธรรมการ

⁸ พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนธเถร ปรีชญ) เกิดเมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ.2396 ที่ตำบลบ้านเพิง อำเภอบ้านนา เป็นผู้มีความสำคัญในการจัดการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเป็นผู้ให้กำเนิดโรงเรียนเบญจมราชูทิศ จังหวัดนครศรีธรรมราช

สามัญที่ได้รับการศึกษา ทำให้พอทราบว่าแม้โอกาสทางการศึกษาในท้องถิ่นจะน้อยกว่าราษฎรส่วนกลางแต่ก็มีสภาพไม่แตกต่างกันมากนัก กล่าวคือ การศึกษาของชาวนครศรีธรรมราชณ่นั้น ยังคงเป็นแบบจารีตเหมือนในกรุงเทพมหานคร “วัด” เป็นสถานศึกษา “พระสงฆ์” ทำหน้าที่เป็นครูผู้สอน ไม่มีหลักสูตรที่เป็นระบบ โดยทั่วไปมักเน้นให้อ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ ด้วยเหตุที่ต้องไปฝากตัวเป็นศิษย์วัดเพื่อเรียนหนังสือกับพระสงฆ์ ทำให้เด็กผู้หญิงหมดโอกาสที่จะเรียนหนังสือโดยปริยาย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเด็กผู้ชายจะมีโอกาสด้านการศึกษามากกว่า แต่ในความเป็นจริงจะมีเพียงบุตรหลานของขุนนางและชาวบ้านที่มีอันจะกินเท่านั้นที่ได้เรียน ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีอุปสรรคทั้งจากตัวครูผู้สอนวิธีการสอน และตัวผู้เรียนอีกมากมาย ตัวอย่างจากข้อเขียนเกี่ยวกับสภาพการศึกษาของชาวไทยทั่วๆ ไปก่อนที่จะมีการปฏิรูปความบางส่วนดังนี้

...ในสมัยนั้นโรงเรียนอย่างที่เราเข้าใจกันก็ยังไม่ มี เหตุนี้การเรียนหนังสือจึงมีแต่ที่วัด แม้กระนั้นก็ไม่ได้มีอยู่ทุกวัด คงมีแต่บางวัดที่มีแต่พระสงฆ์บางองค์ มีความรู้เรื่องหนังสือสมควรใจสอนให้เปล่า. . . ความสัมพันธ์ระหว่างศิษย์กับอาจารย์จึงติดต่อกันอย่างใกล้ชิด พระสมัยก่อนที่มีลูกศิษย์เกินกว่า 4-5 คนก็มี มากถึง 15 คนก็มี ท่านสอนแบบที่เรียกว่า “ต่อหนังสือ” คือเรียงตัวแล้วเข้าต่อทีละคน ใครปัญญาทึบท่านก็ต่อให้แต่น้อย ใครปัญญาไวก็ต่อมาก เมื่อต่อแล้วก็ให้ลูกศิษย์ไปเขียนหรืออ่านจนจำแม่นยำตัวได้ หรือ “ลบฉบับ” ได้จึงให้ต่อใหม่ จำนวนลูกศิษย์จึงกำหนดแน่ไม่ได้ . . . เพราะไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือเต็มที่เหมือนกับนักเรียนในโรงเรียน และจะเรียนได้ดีแค่ไหนก็เป็นไปตามความรู้ของพระผู้เป็นอาจารย์และพื้นปัญญาของเด็ก ที่สำคัญคือเพราะเห็นว่ารู้นหนังสือแล้วไม่รู้จะเอาไปใช้อะไร จะรู้เท่าใดก็ไม่พ้นวัวควายอยู่นั่นเอง... (พระยาอนุমানราชชน, 2513: 449-453)

ลักษณะดังกล่าวนี้จะคล้ายคลึงกับสภาพการณ์ภายในเมืองนครศรีธรรมราช เห็นได้จากช่วงแรกของการเริ่มต้นปฏิรูปและจัดการศึกษาเข้าสู่ระบบใหม่ตามประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) การเรียนการสอนภายในเมืองนครศรีธรรมราชยังมีอยู่น้อย ดังรายงานตรวจจัดการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชของพระสิทธิธรรมมุนี (ม่วง) ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราชซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งสามารถสรุปสภาพดังกล่าวได้ ดังนี้

...การศึกษาเล่าเรียนในเมืองนครศรีธรรมราชแต่เดิมนั้นเรียนกันอยู่ตามวัด คนที่ได้เล่าเรียนคือศิษย์วัด ใช้แบบเรียนปฐมมาลาเป็นพื้น หัดอ่าน หัดเขียนไปจนเขียนหนังสือไทย ขอมกล่องแล้วเรียนเลขอย่างไทย พอทำโจทย์บวกลบคูณหารได้ ก็นับว่าได้หนังสือดีแล้ว ภาษามครมีผู้เรียนกันอยู่บ้าง แต่โดยทั่วไปแล้วความนิยมของมหาชนในการศึกษาเล่าเรียนยังมีน้อย... (สจข., ร.ศ.118: ร.5 ศ.12/34)

การศึกษาของชาวนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2475

สภาพทางเศรษฐกิจที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วภายหลังปี พ.ศ. 2439 ไม่เพียงแต่ส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิตของชาวนครศรีธรรมราชแต่ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิรูปการศึกษาด้วย เนื่องจากรัฐบาลเริ่มตระหนักว่าประชากรที่ด้อยการศึกษาจะทำให้ประเทศพัฒนาไปได้ (สจข., ร.ศ.117: ร.5 ศ.12/7) ดังนั้นเมื่อมีการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ.117 การศึกษาแผนใหม่ในเมืองนครศรีธรรมราชจึงเริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการ ภายใต้งานนำของพระสิริธรรมมุนี (สจข., ร.ศ.117-118: ร.5 ศ.12/4) โดยมีโรงเรียนสุขุมภิบาล⁹ เป็นโรงเรียนแห่งแรกของเมืองและมณฑล มีพระยาสุขุมย์วินิตข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้อุดหนุน เปิดเรียนครั้งแรกมีนักเรียนจำนวน 50 คน (สจข., ร.ศ.119: ร.5 ศ.12/34)

การศึกษาแผนใหม่ในเมืองนครศรีธรรมราชขยายไปยังท้องถิ่นอย่างรวดเร็วเป็นที่น่าพอใจ เห็นได้ว่าภายหลังจากการตั้งโรงเรียนแห่งแรกในปี พ.ศ. 2442 เพียง 3 ปีเท่านั้น นครศรีธรรมราชก็มีโรงเรียนครบทั่วทุกอำเภอ (โปรดดูตารางที่ 28) สามารถจัดการเรียนการสอนเพิ่มจำนวนผู้รู้หนังสือได้อย่างค่อยเป็นค่อยไป

⁹ ปัจจุบันคือ โรงเรียนเบญจมราชูทิศ

ตารางที่ 28 เปรียบเทียบจำนวนครูนักเรียนในเมืองนครศรีธรรมราช ปี พ.ศ.2442, 2443, 2445

(หน่วย: คน)

อำเภอ	โรงเรียนวัด	พ.ศ.2442		พ.ศ.2443		พ.ศ.2445		หมายเหตุ
		น.ร.	ครู	น.ร.	ครู	น.ร.	ครู	
กลางเมือง	ท่าโพธิ์	67	2	108	3	141	4	
กลางเมือง	พระนคร	23	2	27	1	30	2	
กลางเมือง	สวนป่า	-	-	11	1	25	1	
กลางเมือง	นารายณ์	-	-	22	1	28	1	
ร่อนพิบูลย์	พิศาลนฤมิตร	10	-	36	1	54	2	พ.ศ.2442 ไม่ได้เปิด
ทุ่งสง	โคกหม้อ	26	-	39	1	24	1	พ.ศ.4222 ไม่ได้เปิด
ลำพูน	บ้านนา	-	-	-	-	30	1	
ฉวาง	วังม่วง	9	1	13	1	25	1	
สิชล	ปากแพรก	10	1	10	1	30	1	พ.ศ.2442 เปิดที่วัดใหม่
สิชล	เขาน้อย	18	1	11	1	27	1	
กลาย	ท่าสูง	25	1	15	1	21	1	พ.ศ.2442 เปิดที่วัด หมาย
ปากพนัง	เสาธงทอง	21	1	21	1	20	1	
8	12	209	9	313	9	545	17	

ที่มา: สจข. (ร.ศ.119, 120, 122: ร.5 ศ.12/34)

จากการส่งเสริมของพระยาสุมนัชนิวัตและความพยายามของพระสิริธรรมมุณีปรากฏว่าเมื่อถึงปี พ.ศ.2448 สถานการณ์การศึกษาของชาวนครศรีธรรมราชเริ่มพัฒนาดีขึ้นพอสมควรเห็นได้จากจำนวนโรงเรียน ครู และนักเรียนที่เพิ่มขึ้น กล่าวคือ ใน 8 อำเภอ มีโรงเรียนถึง 20 แห่ง ครู 28 คนและนักเรียนถึง 866 คน (สจข., ร.ศ. 118: ร.5 ศ.12/34) แต่คุณภาพการศึกษายังไม่ได้มาตรฐาน ทั้งนี้เนื่องจากอุปสรรคสำคัญ 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก ครูผู้สอนมีจำนวนน้อยหากเปรียบเทียบกับจำนวนนักเรียนที่ต้องรับผิดชอบอีกทั้งยังมีพื้นความรู้ต่ำ ประการที่ 2 การออกเสียงของนักเรียนแปร่ง ยากที่จะออกเสียงให้ชัดเจนและกำหนดวรรณยุกต์ไม้เอกไม้โทถูกต้องได้ (สจข., ร.ศ.119: ร.5 ศ.12/34)

สำหรับอุปสรรคประการแรกใช้เวลาเพียงไม่นานก็แก้ไขได้ แต่ประการต่อมาถือได้ว่าแก้ไขยากที่สุด เนื่องจากราษฎรพื้นเมืองทั้งหมดพูดภาษาถิ่นปักษ์ใต้ซึ่งสำเนียงและถ้อยคำแตกต่างจากภาษากลางอย่างสิ้นเชิงถึงพยายามฝึกพูดก็ผิดเพี้ยน จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2452 อันเป็นปีทำยาๆ ของรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งการศึกษาแผนใหม่ได้พัฒนาไปพอสมควรแล้ว ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่ดีขึ้น แม้แต่การร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีก็ยังทำไม่ได้ ตามบันทึกของผู้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไปนครศรีธรรมราช กล่าวไว้บางส่วนดังนี้

...การรับเสด็จอยู่ข้างจะอะอะแข็งแรง มีพระสงฆ์สวดและนักเรียนเข้าแถว แต่หาได้ร้องสรรเสริญพระบารมีไม่ ที่ทุ่งสงก็มีนักเรียนแต่ผมลืมเล่าไปเอง ที่โน้นได้พยายามจะร้องสรรเสริญบารมี ผมต้องบอกตามตรงว่า การที่ไม่ร้องดูเหมือนจะดีกว่า... (จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128 ของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล, 2506: 207)

แม้ว่ามาตรฐานการศึกษาในยุคบุกเบิกอาจไม่ดีนัก แต่ในภาพรวมถือว่ามีการพัฒนาที่รวดเร็วกว่าเมืองอื่นๆ มณฑลเดียวกัน เห็นได้จากการเปิดโรงเรียนหลวงและโรงเรียนราษฎร¹⁰อย่างต่อเนื่อง สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชยังมีสิ่งที่ถือว่าเป็นความก้าวหน้าทางการศึกษาที่จะละเลยไม่ได้ นั่นคือ การอนุญาตให้มิชชันนารีอเมริกันเพรสไปที่เรียนเปิดโรงเรียนเพื่อเผยแพรศาสนาคริสต์ขึ้น โดยโรงเรียนแรกเปิดขึ้นในปี พ.ศ. 2444 เป็นโรงเรียนสำหรับเด็กชายเชื่อว่า “โรงเรียนอเมริกันสำหรับเด็กผู้ชาย”¹¹ (American School For Boys) สอนเพียงระดับประถมศึกษาเฉพาะวิชาภูมิศาสตร์กับพระคัมภีร์ไบเบิล (E.Wells Kenneth, 1968: 39) เมื่อประสบความสำเร็จเป็นที่น่าพอใจจึงได้เปิด “โรงเรียนอเมริกันสำหรับเด็กผู้หญิง”¹² (American School For Girls) ขึ้นในปี พ.ศ. 2452 เป็นผลให้เด็กผู้หญิงมีโอกาสเข้าเรียนเช่นเดียวกันกับเด็กผู้ชายเป็นแห่งแรกๆ ของมณฑล

¹⁰ ยุคนั้นเรียกว่าโรงเรียนเขลยศักดิ์

¹¹ หรือว่า เอ เอ็ม ซี ระยะแรกเมื่อเปิดการเรียนการสอนประสบปัญหาขาดแคลนครูจนต้องปิดโรงเรียนไปในปี พ.ศ.2446 ต่อมาในปี พ.ศ.2450 จึงเปิดทำการอีกครั้ง เมื่อถึงปี พ.ศ.2481 จึงขยายถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 และเปลี่ยนชื่อเป็น “ศรีธรรมราชวิทยา”

¹² ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนศึกษากุมาริ” และได้รวมกับโรงเรียนศรีธรรมราชวิทยาเมื่อ พ.ศ.2510 แล้วเปลี่ยนเป็นโรงเรียนสหศึกษาโดยใช้ชื่อว่าโรงเรียนศรีธรรมราชศึกษาดำเนินการเรียนการสอนอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การทำงานด้านการศึกษาของมิชชันนารีเหล่านี้ระยะแรกคงเป็นไปได้ด้วยความยากลำบากมาก เห็นได้จากบันทึกของครูใหญ่ที่ว่า “...หากจะคิดว่าการทำงานที่นครศรีธรรมราชจะเป็นสิ่งเลวร้าย ก็คงหมายถึงอยู่กันกันอย่างโดดเดี่ยวที่ขนาบด้วยวัดและป่าช้า มีผีอยู่เป็นจำนวนมาก ผีเหล่านั้นก็เป็นศิษย์...” (Kenneth, 1968: 39) ยิ่งไปกว่านั้น โรงเรียนเหล่านี้ยังประสบปัญหาด้านจำนวนนักเรียน เนื่องจากเก็บค่าเล่าเรียนในอัตราที่สูงมากทำให้มีนักเรียนน้อย เช่น ปี พ.ศ.2456 มีนักเรียนหญิงเพียง 23 คนเท่านั้น แต่ก็สามารถดำเนินกิจการต่อมาได้ และเป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายในหมู่ผู้มีฐานะดี นับเป็นทางเลือกที่ดีและหลากหลายสำหรับผู้ปกครองที่จะส่งบุตรหลานเข้าเรียนในยุคนี้

นับตั้งแต่ทศวรรษ 2440 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเริ่มต้นจัดการศึกษาตามแผนใหม่จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2550 สถานการณ์ทางการศึกษาภายในเมืองนครศรีธรรมราชก้าวหน้าขึ้นตามลำดับ ทั้งราษฎรชาวไทยและคหบดีชาวจีนต่างก็ให้ความร่วมมือบริจาคทุนการศึกษา (ราชกิจจานุเบกษา. ร.ศ.129. เล่มที่ 27 ภาค 4 : 3360) สร้างโรงเรียน (ราชกิจจานุเบกษา. 2460.เล่มที่ 34 ภาค 1: 3362) และสนับสนุนด้านอุปกรณ์การเรียน (ราชกิจจานุเบกษา. 2456.เล่มที่ 30 ภาค 1: 1158) ส่งผลให้เมื่อถึงปี พ.ศ.2459 มีโรงเรียนเกิดขึ้นทุกอำเภอรวม 97 แห่ง ขวานนครศรีธรรมราชจึงมีโอกาสเรียนหนังสือมากขึ้น แม้ว่าระยะนี้มีผู้ปกครองบางส่วนไม่สนับสนุนให้บุตรหลานเข้าเรียนเพราะเกรงเรื่องค่าใช้จ่ายและเห็นว่าการช่วยทางบ้านทำงานจะเป็นประโยชน์กว่าแต่ก็มีคนจำนวนไม่น้อยที่เริ่มเข้าใจและส่งเสริมให้บุตรหลานเข้าโรงเรียน ปรากฏชัดเจนจากจำนวนนักเรียนอำเภอต่างๆ ในปี พ.ศ. 2459 ที่เพิ่มขึ้นจากปีที่ผ่านมา (โปรดดูตารางที่ 29) กล่าวคือ มีนักเรียนชายรวม 4,963 คน นักเรียนหญิง 368 คน รวมทั้งสิ้น 5,331 คน (ณรงค์ นุ่นทอง และฉัตรชัย สุกระกาญจน์, 2525: 44-45) ยิ่งในช่วงเวลาที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ที่มีการกำหนดให้ส่งบุตรหลานเข้าเรียนอย่างน้อยถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ยิ่งทำให้ขวานนครศรีธรรมราชได้รับการศึกษามากขึ้น แม้จะเป็นเพียงภาคบังคับไม่กี่ปีแต่ก็มีส่วนช่วยให้อ่านออกเขียนได้มากขึ้นกว่าเดิม

ตารางที่ 29 จำนวนโรงเรียนและนักเรียนเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2459

อำเภอ	จำนวนโรงเรียน			จำนวนนักเรียน		
	รัฐบาล	ประชาบาล	บุคคล	ชาย	หญิง	รวม
เมือง	1	18	2	1,183	80	1,263
ร่อนพิบูลย์	-	9	-	393	24	417
ทุ่งสง	-	22	-	1,080	49	1,127
ฉวาง	-	11	-	810	86	896
ปากพนัง	-	11	-	581	87	668
หัวไทร	-	7	-	295	21	316
กลาย	-	10	-	324	23	347
สิชล	-	6	-	297	-	297
รวม	1	94	2	4,963	368	5,331

ที่มา: ณรงค์ นุ่นทอง และ ฉัตรชัย สุกระกาญจน์ (2525: 44)

โรงเรียนฝรั่งของมิชชันนารี และโรงเรียนวัดถือเป็นที่ยอมรับมากในหมู่ชาวไทยสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม สำหรับชาวจีนแล้วแม้ว่าจะให้การสนับสนุนกิจกรรมต่างๆ ของโรงเรียนดังกล่าว อยู่เสมอแต่ส่วนใหญ่กลับนิยมให้การศึกษาแก่บุตรหลานตามแบบจีนมากกว่า ทั้งนี้เนื่องจากชาวจีน ยังมีความคิดที่จะให้บุตรหลานของตนรู้ภาษาจีนอยู่ ดังนั้นเด็กๆ เหล่านั้นจึงมักจะเรียนภาษาจีน ด้วยวิธีการต่างๆ กันตามแต่ฐานะทางเศรษฐกิจของทางบ้านจะเอื้ออำนวย ดังนี้ (พวงร้อย, 2516: 153-154)

1. เรียนหนังสือที่บ้าน โดยบิดามารดาของเด็กที่มีฐานะดีจะจ้างครูผู้ทรงคุณวุฒิมาสอน

2. เรียนหนังสือที่ศาลเจ้า วิธีการนี้จะมีผู้ดูแลศาลเจ้าหรือที่เรียกกันตามภาษาชาวบ้านว่า “เอี้ยก้ง” ทำหน้าที่เป็นครูสอนหนังสือโดยใช้หนังสือคัมภีร์ศีลธรรมเก่าๆ เป็นตำราเรียน บางครั้งก็ มีการเล่นนิทาน วรรณคดี หรือ เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์จีนบ้าง การสอนแบบนี้จะใช้ ภาษาจีนล้วนๆ สำหรับค่าเล่าเรียนที่เก็บนั้นสุดแต่ผู้ปกครองจะให้ ความมุ่งหมายของผู้ปกครอง ก็เพียงแต่จะให้บุตรหลานอ่านออกเขียนได้เล็กน้อยก็เท่านั้น

3. ส่งไปรับการศึกษาในประเทศจีนโดยตรง ส่วนใหญ่จะเป็นครอบครัวของคนจีนที่มีฐานะมั่งคั่ง จุดประสงค์ก็เพื่อให้บุคคลที่ไปเรียนเป็นผู้มีการศึกษาที่แท้จริง

จนกระทั่งหลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาแบบจีนภายในเมืองนครศรีธรรมราชจึงมีมาตรฐานมากขึ้น มีการก่อตั้งโรงเรียนตามท้องที่ต่างๆ หลายโรงด้วยกัน เช่น โรงเรียนบักนุ่น โรงเรียนจงแล (ของชาวจีนไหหลำ) โรงเรียนไผ่ฮั่ว (ก่อตั้งโดยชาวจีนแต้จิ๋ว) โรงเรียนจงฮั่ว (ก่อตั้งโดยชาวจีนฮกจิ๋ว) แต่ที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับว่ามีมาตรฐานการสอนและระบบจัดการที่ดีเยี่ยมเป็นที่นิยมในหมู่ชาวจีนมาก คือ โรงเรียนกงฮั่ว ซึ่งก่อตั้งโดยสมาคมพาณิชย์จีนนครศรีธรรมราช อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายว่าโรงเรียนกงฮั่วเปิดทำการเรียนการสอนได้ไม่กี่ปีก็ต้องปิดไปในปี พ.ศ. 2475 ด้วยเหตุผลทางการเมือง (สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540: 197-198)

บทที่ 6

บทสรุป

นครศรีธรรมราชปรากฏความสำคัญในฐานะเมืองท่าค้าขายกับนานาชาติมาตั้งแต่สมัยโบราณ อย่างช้าที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 สภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศที่เหมาะสม ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทั้งแร่ธาตุและของป่า ประกอบกับตำแหน่งที่ตั้ง ซึ่งครอบคลุมเส้นทางการค้าทั้งฝั่งตะวันตกและตะวันออกของคาบสมุทรมาลายู สะดวกในการเดินทางค้าขายกับจีนและอินเดียก็นับเป็นปัจจัยพื้นฐานที่เอื้ออำนวยให้บทบาทการเป็นเมืองท่าดำรงอยู่ได้ตลอดมา

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ. 2439 ซึ่งเป็นระยะที่การค้ากับจีนและอินเดียรุ่งเรือง ปรากฏหลักฐานว่าเมืองนครศรีธรรมราชมีสภาพเศรษฐกิจที่ดีและสถานะทางการปกครองที่มั่นคงมาก โดยมีตระกูล ณ นคร ทำหน้าที่เป็นตัวแทนรัฐบาลปกครองเมืองนครศรีธรรมราชโดยใช้วิธีการปกครองแบบกินเมือง ด้วยเหตุที่เป็นตระกูลผู้ปกครองดั้งเดิมซึ่งสืบทอดอำนาจปกครองตามสายโลหิตมีอำนาจควบคุมหัวเมืองภาคใต้เป็นเวลานาน อิทธิพลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจึงครอบคลุมทั่วทั้งภาคใต้ทำให้ราชสำนักที่กรุงเทพมหานครสงสัยในความจงรักภักดีอยู่เสมอ ความคลางแคลงใจดังกล่าวนำมาสู่ความพยายามลิดรอนอำนาจอย่างค่อยเป็นค่อยไป ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทางราชสำนักนำเอาวิธีการต่างๆ มาใช้เพื่อลดบทบาทเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ตลอดเวลา ทั้งการพัฒนาเมืองสงขลามาคานอำนาจและลดเมืองในปกครองลงบ้างตามความสามารถของเจ้าเมืองแต่ละคน ถึงแม้ความพยายามดังกล่าวจะไม่สัมฤทธิ์ผลทันที แต่ในระยะยาวก็ทำให้อำนาจของตระกูล ณ นคร ผุพังลงไปเรื่อยๆ ยิ่งหลังจากเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองในตระกูล ณ นครที่เข้มแข็งและมีความสามารถมากที่สุดถึงแก่กรรม ราชสำนักได้นำเอานโยบายแบ่งแยกแล้วปกครองและส่งเสริมเจ้าเมืองในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกให้เข้มแข็งขึ้นมาใช้จนเกิดการแตกความสามัคคีกันในตระกูล อำนาจของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่อ่อนแอในระดับหนึ่งแล้วก็ถูกถ่ายโอนมายังราชสำนักโดยสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชในยุคกินเมือง ถึงแม้อำนาจของตระกูล ณ นคร จะถูกลดทอนจนน้อยลงเรื่อยๆ แต่ก็ไม่กระทบต่อสภาพเศรษฐกิจโดยรวมและวิถีการผลิตของราษฎรมากนัก ชาวนครศรีธรรมราชยังคงมีวิถีการผลิตแบบยังชีพ สามารถพึ่งพาตนเองได้ การดำเนินกิจกรรมทางการค้าทั้งภายในและภายนอกแล้วแต่มีเจ้าเมืองเป็นตัวแทนราชสำนัก ในการดำเนินการแทบทั้งสิ้น สินค้าต่างๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดส่วนใหญ่ยกเว้นข้าวยังเป็น วัตถุดิบที่มีอยู่ตามธรรมชาติซึ่งได้จากการเก็บรวบรวม เช่น หนังสัตว์ เขาสัตว์ ไม้หอม (ไม้กฤษณา) ไม้ฝาง การบูร ไม้จันทน์และดินบุก เป็นต้น

จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราช เริ่มมีการปรับเปลี่ยนบ้าง ภายหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 เมื่อความต้องการสินค้าของตลาดเริ่มเปลี่ยนแปลงไป จากสินค้าที่หลายหลายกลายเป็นสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด อาทิ ข้าว ดินบุก น้ำตาล เป็นต้น อย่างไรก็ตาม สนธิสัญญานี้ก็ไม่ได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อ สภาพเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชจนก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนนักแต่ความ เปลี่ยนแปลงจะเริ่มปรากฏก็ต่อเมื่ออังกฤษขยายอิทธิพลเข้าสู่แหลมมลายูและเด่นชัดยิ่งขึ้นเมื่อจัดตั้ง สหพันธรัฐมลายูในปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นไป

การที่อุปสงค์สินค้าในตลาดยุโรปเปลี่ยนแปลงไป ทำให้มีชาวตะวันตกเข้ามาลงทุนดำเนิน กิจกรรมเหมืองแร่ และปลูกพืชเศรษฐกิจบนที่ดินขนาดใหญ่ในมลายูโดยใช้แรงงานชาวจีนอพยพ จำนวนมาก สภาพการณ์ดังกล่าวมีผลให้สินค้าเกษตรประเภทอาหารทั้งข้าวแลปศุสัตว์ขาดแคลน จนต้องแก้ปัญหาโดยการนำเข้าจากพื้นที่ใกล้เคียง เช่น พม่า เวียดนาม และสยาม ด้วยเหตุที่ นครศรีธรรมราช เป็นแหล่งผลิตข้าวที่อยู่ใกล้อาณานิคมอังกฤษ ประกอบกับมีศักยภาพในการ ขยายการผลิตจึงถูกดึงเข้าสู่วงจรการค้าภูมิภาคได้อย่างง่ายดาย ความต้องการสินค้าเกษตรดังกล่าว ทำให้ปริมาณการค้าระหว่างนครศรีธรรมราชกับอาณานิคมอังกฤษขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดก็ ได้กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวป้อนตลาดที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้ นอกจากนั้น ขณะที่อังกฤษขยาย อิทธิพลเข้าครอบคลุมคาบสมุทรมลายู ราชสำนักสยามก็เริ่มหวั่นเกรงว่าอังกฤษจะขยายอิทธิพลเข้า ครอบครองดินแดนภาคใต้ที่ติดต่อกับมลายูด้วย จึงพยายามสร้างเอกภาพโดยรวมอำนาจเข้าสู่ ศูนย์กลาง และทำการลดอำนาจผู้นำท้องถิ่น ตระกูล ณ นคร จนกระทั่งหมดบทบาทดังกล่าวไป ข้างต้น หลังจากนั้นก็จัดการปฏิรูปการปกครองโดยนำเอาระบบเทศาภิบาลมาใช้แทนระบบกิน เมืองแบบเดิม การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชเมื่อปี พ.ศ.2439 ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้รัฐบาล สามารถเข้ามากำหนดทิศทางการพัฒนาและสามารถควบคุมผลประโยชน์ภายในท้องถิ่นได้มากขึ้น

ระยะนี้มีการส่งเสริมเอกชนชาวจีนทั้งภายในและภายนอกเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นและสามารถลงทุนทำธุรกิจได้อย่างหลากหลาย จนคนกลุ่มนี้สามารถพัฒนาบทบาทแทนที่นายทุนเดิม (ตระกูล ณ นคร) ซึ่งไม่สามารถลงทุนโดยปราศจากฐานอำนาจทางการเมืองได้

กล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทิศทางการค้าและการขยายตัวของการค้ากับเมืองท่าสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์ และนโยบายรวมศูนย์อำนาจและการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชมีส่วนอย่างมากในการผลักดันให้เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในช่วงปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นไป อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชระหว่างปี พ.ศ. 2439-2475 สามารถแบ่งได้เป็น 2 ระยะ คือ ระยะที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2439-2460 และระยะที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2461-2475 ดังนี้

ระยะที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2439-2460 เป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการผลิตและการค้าข้าวเป็นหลัก เนื่องจากอุปสงค์ข้าวในตลาดสเตรทเซ็ทเทิลเมนต์เพิ่มมากขึ้น ราคาข้าวเป็นตัวกระตุ้นให้ชาวพื้นเมืองเริ่มสนใจปลูกข้าวเพื่อขาย ส่วนรัฐบาลซึ่งเห็นศักยภาพของเมืองนครศรีธรรมราชในการผลิตข้าวป้อนตลาดจึงส่งเสริมให้มีการบุกเบิกพื้นที่นา ขุดคลองสายใหม่ ลอกคลองเดิม ปรับปรุงระบบชลประทาน และตัดถนนเพื่ออำนวยความสะดวก นอกจากนั้น การยกเลิกระบบไพร่และการเลิกทาสทำให้ประชาชนกลายเป็นแรงงานอิสระ สามารถประกอบชีพตามความถนัดได้ จึงสนใจหันมาทำนาซึ่งเป็นอาชีพพื้นฐานดั้งเดิมกันมากขึ้นวิถีการผลิตของชาวนครศรีธรรมราชจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเพื่อการค้านับตั้งแต่นั้น เมื่อการผลิตและการค้าข้าวเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วไม่นานอุตสาหกรรมต่อเนื่องคือโรงสีข้าวก็เกิดขึ้นตามมา ยิ่งไปกว่านั้น เมื่ออุปสรรคด้านการปกครองคือระบบการปกครองแบบกินเมืองถูกกำจัดออกไป เอื้ออำนวยให้เอกชนสามารถลงทุนประกอบธุรกิจได้ง่ายขึ้นจึงมีนักลงทุนจากทั้งภายในและภายนอกสนใจเข้ามาประกอบธุรกิจในเมืองนครศรีธรรมราชเป็นจำนวนมาก ในระยะนี้การลงทุนมักจะอยู่ในกิจการที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการค้าสินค้าเกษตรประเภทอาหารโดยเฉพาะข้าวเสียเป็นส่วนใหญ่ การลงทุนในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ดีบุกขนาดใหญ่ยังคงมีไม่มากนักเนื่องจากความยากลำบากในการคมนาคม

ด้วยเหตุที่ขณะนั้นเส้นทางน้ำยังคงเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกที่สุด พื้นที่อุดมสมบูรณ์อย่างปากพนังซึ่งมีศักยภาพในการเพาะปลูกข้าวและสามารถใช้เป็นท่าเรือเพื่อทำการค้ากับต่างประเทศได้จึงถูกพัฒนาขึ้นจนกลายเป็นศูนย์กลางการผลิตและค้าข้าวที่ใหญ่ที่สุดในภาคใต้

กล่าวได้ว่าการเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชเกิดจากการผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการสินค้าของตลาดภายนอก โดยเฉพาะตลาดสหราชอาณาจักรเป็นหลัก การเติบโตทางเศรษฐกิจในระยะนี้แม้ทางรัฐบาลไม่มีนโยบายในการพัฒนาที่ชัดเจนนักนอกจากส่งเสริมและร่วมมือกับเอกชนชาวจีนในการพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานแต่ด้วยสภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจที่เอื้ออำนวยทำให้เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเติบโตขึ้นและเริ่มผูกพันกับตลาดภูมิภาคแล้ว

ระยะที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2461- 2475 เป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการผลิตและการค้าดิบ ขางพารา ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสร้างทางรถไฟสายใต้

ทางรถไฟสายใต้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราชเป็นอย่างมาก ในความเป็นจริงทางรถไฟมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองต่างๆ ในภาคใต้เป็นอย่างมาก แต่เนื่องจากรัฐบาลสยามไม่แน่ใจเกี่ยวกับปัญหาทางด้านการเมืองจึงได้ชะลอโครงการสร้างทางรถไฟสายใต้ไว้ จนกระทั่งอังกฤษเข้ามาเร่งรัดให้รับสร้างเพื่อเชื่อมโยงเศรษฐกิจของอาณานิคมเข้ากับภาคใต้ของสยาม รัฐบาลสยามจึงจำเป็นต้องดำเนินการสร้างทั้งที่ยังระแวงอังกฤษและขาดความพร้อมทางด้านงบประมาณ อย่างไรก็ตาม เมื่อตัดสินใจดำเนินการสร้างทางรถไฟแล้ว รัฐบาลเกรงว่าอังกฤษจะเข้าแทรกแซงจนปัญหาทางเศรษฐกิจจะลุกลามจนนำมาสู่ปัญหาทางการเมืองถึงขั้นเสียเอกราชได้จึงประกาศให้มีการสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟเป็นเขตปลอดการลงทุนจากต่างชาติเพื่อสกัดกั้นอิทธิพลของอังกฤษ แต่เมื่อถึงปี พ.ศ. 2454 รัฐบาลก็จำเป็นต้องยกเลิกนโยบายนี้ เนื่องจากต้องการสร้างผลผลิตไว้รอเพื่อเป็นรายได้เมื่อเปิดเดินรถไฟจะได้มีเงินรายได้สำหรับใช้หนี้เงินกู้จากอังกฤษ หลังจากยกเลิกการสงวนพื้นที่สองข้างทางรถไฟก็มีนักลงทุนทั้งในและนอกประเทศซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนเข้ามาจับจองที่ดินเพื่อทำสวนยางพาราและทำเหมืองแร่ขนาดใหญ่จำนวนมาก ส่วนชาวไทยที่อยู่ในพื้นที่ไกลออกไปเมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้นก็เริ่มสนใจปลูกข้าวเพื่อขายทำให้พื้นที่ปลูกข้าวเกิดการขยายตัวเพิ่มขึ้นไปอีก ทางรถไฟสายใต้นอกจากก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรมแล้วยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการค้าพรมแดนอีกด้วย กล่าวคือ เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าเกษตรและสัตว์เลี้ยงจากเมืองนครศรีธรรมราชออกสู่ตลาดต่างแดนได้ง่ายขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นยังทำให้เกิดชุมชนการค้าที่สำคัญแห่งใหม่อย่างทุ่งสงอีกด้วย

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2439-2475 สรุปได้ว่าทั้งแรงผลักดันจากภายนอก คือ ความต้องการสินค้าจากตลาดโลกและการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองและเศรษฐกิจในท้องถิ่นซึ่งเป็นผลมาจากการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช ทำให้เศรษฐกิจเมืองนครศรีธรรมราชเกิดการขยายตัว สินค้าสำคัญจากเมืองนครศรีธรรมราชในช่วง พ.ศ.2439-2475 ได้แก่ ข้าว ดีบุก ยางพารา การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งในด้านการผลิตและการค้ามีนายทุนชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ โดยนายทุนชาวจีนในเมืองนครศรีธรรมราชในช่วงเวลานี้ มีทั้งกลุ่มที่มีรากฐานเดิมมาจากกลุ่มเจ้าภาษีนาอกรและนายทุนจากภายนอกท้องถิ่น สำหรับชาวตะวันตกมีบทบาททางเศรษฐกิจภายในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มากนัก

ผลสืบเนื่องที่สำคัญจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราช คือ การที่เศรษฐกิจบริเวณนี้มีความผูกพันกับตลาดโลกโดยมีศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ปีนังและสิงคโปร์ เศรษฐกิจมีลักษณะแบบพึ่งพามากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งจะเติบโตและถดถอยตามความต้องการของตลาดภายนอก สำหรับประชากรในท้องถิ่นในระยะนี้ก็เริ่มคุ้นเคยกับระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา มีการเรียนรู้ที่จะเพิ่มผลผลิตเพื่อขายเพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าตอบสนองความต้องการของตนแทนการผลิตเองมากขึ้น

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. 2543. คู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้การสอนประวัติศาสตร์
ประวัติศาสตร์ไทย: จะเรียนจะสอนกันอย่างไร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา
กรมการศาสนา.

กรมโลหกิจ. 2506. ประวัติกรมโลหกิจ. (อนุสรณ์วันสถาปนากรมโลหกิจ).

กรมศิลปากร. ม.ป.ป. ประวัติศาสตร์โบราณคดี นครศรีธรรมราช. กรมศิลปากร: สำนักงาน
โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 11 นครศรีธรรมราช.

_____. 2505ก. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2.
กรุงเทพฯ: ป.พิศนาคการพิมพ์.

_____. 2505ข. จดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ตั้งแต่วันที่ 8 เมษายน ถึง 31
พฤษภาคม ร.ศ.128. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

_____. 2515. ประชุมจารึก ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาพระเมรุ.

_____. 2517. เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดิเรก ณ นคร ณ เมรุวัดศรี
บูรรัตนาราม (ปากเพรียว) วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2517).

_____. 2521. กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา.

_____. 2541. ศรีวิชัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

_____. 2543. โบราณคดีศรีวิชัย มุมมองใหม่การศึกษาวิเคราะห์แหล่งโบราณคดีรอบอ่าวบ้าน
ดอน. นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์เม็ดทราย.

_____. 2545. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 6.** กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.

_____. 2546. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.** พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไอเดียสแควร์.

_____. 2547. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3.** พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

การรถไฟแห่งประเทศไทย. 2513. **ที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การรถไฟแห่งประเทศไทย.

ขจร สุขพานิช. 2519. **ฐานันดรไพร่.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

ขจรจบ กุสุมาวดี. 2547. **ความขัดแย้งระหว่างรัฐ ทูต และท้องถิ่น: ศึกษาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บริเวณตำบลกะเพรา และตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. 2544. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครศรีธรรมราช.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

โครงการเผยแพร่เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและการเมือง. 2544. **คำให้การชาวกรุงเก่า.** นนทบุรี: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ.

โครงการอาศรมวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์. 2545. **เอกสารเก่าเกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราช.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทม์ ปริ้นติ้ง.

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. 2545. **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

จังหวัดนครศรีธรรมราช. 2527. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดนครศรีธรรมราช.

กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์.

จันทร์ฉาย ภัคอุทัย. 2532. กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน. กรุงเทพฯ: สมาคม

ประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

นัทรทิพย์ นาดสุภา และพูนศักดิ์ ชานิกประดิษฐ์. 2540. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา. 2482.

ตำนานพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช. กรุงเทพฯ: บำรุงธรรม.

(พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) วันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2482).

ชวลิต อังวิทยาธร. 2544. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา.

กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.

ชวลีย์ ณ ถลาง. 2541. ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชาติ ศิลปกรรมี. 2529. การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้า

ฟ้ายุคลคทิมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พ.ศ.2453-2468. วิทยานิพนธ์การศึกษาศาสตร

มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุภาภรณ์ จรัสพัฒน์. (บรรณาธิการ). 2526. การค้าสังคโลก. กรุงเทพฯ:

อมรินทร์การพิมพ์.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (บรรณาธิการ). 2547. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

_____. 2545. **สังคมโลก – สุขุขทัย – อยู่ยากกับเอเชีย**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ชูศิริ จามรมาน และอดิศร หมวกพิมาย. 2537. **เก้าร้อยปีพาณิชย์ไทย**. กรุงเทพฯ: บริษัทสยามเจนเนอรัลแฟคตอรี จำกัด (มหาชน).

ญาดา ประภาพันท์. 2524. **ระบบภาษีนายอากรสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ณรงค์ นุ่นทอง. 2519. **การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.2439 - 2449)**. วิทยานิพนธ์การศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

_____, และนัตรชัย สุกระกาญจน์. 2525. **วิวัฒนาการการศึกษาของนครศรีธรรมราช**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

ณัฐภัทร จันทวิษ. 2549. **นครศรีธรรมราช: เมืองท่านานาชาติก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 จากหลักฐานโบราณวัตถุ**. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ (28): 99-119.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. 2515. **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 1 - 2**. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

_____. 2545. **เทศาภิบาล**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ถ้วน ลิ เชิง. 2530. **ประวัติศาสตร์ไทยในสายตาชาวจีน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิราบ.

_____. 2537. **พลิกตระกูลไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิราบ.

ตรี อมาตยกุล. 2510. **เมืองนครศรีธรรมราช**. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระนคร: กรมการทหารสื่อสาร.
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นางตลับ จันทราทิพย์)

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. 2516. **ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**.
กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

ทักษิณคดีศึกษา. 2529. **ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. 2545. **พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. พิมพ์ครั้งที่ 7.
กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. 2540. **จดหมายระยะทางไปตรวจ
ราชการแหลมมลายู ร.ศ.121**. กรมศิลปากร ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนัก
เลขานุการ กรมศิลปากร. (พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมคิด โชติก
วนิชย์ (อดีต) อธิบดีกรมศิลปากร 14 มิถุนายน พ.ศ.2540)

นันทา สุตกุล. 2513. **เอกสารของฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

นันทา ดันติเวส. 2528. **470 ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส**. กรุงเทพฯ:
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

นิโกลาส แชรแวงส. 2506. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ใน
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)**. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2527. **การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์**. สถาบันไทยคดีศึกษา: สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

_____. 2544. **กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย ว่าด้วยประวัติศาสตร์และ
ประวัติศาสตร์นิพนธ์**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2547. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

นิจ ทองโตหิต. 2514. แผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย.

บาร์บารา วัดสัน อ้นดาชา และลีโอนาร์ด วาย. อ้นดาชา. 2549. ประวัติศาสตร์มาเลเซีย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ปาลเลกัวซ์ ฉง, บัปติสต์. 2549. เล่าเรื่องกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. 2542. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่: ชิลค์เวอร์มบุคส์.

พรรณี อวนสกุล. 2522. กิจการเหมืองแร่ดิบกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ.2411 – 2474. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พนิดา เอี่ยมสุวรรณ. 2542. ความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองนครศรีธรรมราช พ.ศ.2325 - 2439. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พอดา แก่นแก้ว. 2528. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง (พ.ศ. 2439-2525). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิศมัย นันทแสง. 2536. ระบบเทศบาลกับผลกระทบต่อเศรษฐกิจมณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2439-2476. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. 2512. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

เพ็ญศรี ตู้ก. 2544. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชการที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

พริ้งชวส์ อังรี ตูรแปง. 2530. ประวัติศาสตร์แห่งราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ภาณุรังษีสว่างวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า. 2471. ชีวิตฉันที่ต่าง ๆ ภาคที่ 7. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. (พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร พระศพสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข ณ วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2471).

ภูวดล ทรงประเสริฐ. 2529. วิวัฒนาการของนายทุนจีนในนครศรีธรรมราช, น.25-33. ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.

_____. 2535. ทูลสังคโป้: การผูกขาดตลาดยางพาราและดีบุกไทย. สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. 2547. จีนโพ้นทะเลใหม่. กรุงเทพฯ: บริษัทแบรนด์เอง จำกัด.

มูลนิธิศิลปกุล. 2542. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับงานเหมืองแร่และธรณีวิทยา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ศิลกุล.

มูลนิธิทักษิณคดีศึกษา. 2544. รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช (10 มิถุนายน ร.ศ.113 – 5 ตุลาคม ร.ศ.129). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดเอมีเทรคดิง.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรม ธนาคารไทยพาณิชย์. 2542. นครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

ยอร์ช เซเดส์. 2504. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 จารึกทราวดี ศรีวิชัย ละโว้. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร.

ราชบัณฑิตยสถาน. 2529. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 4.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.

วรรณชลิย์ บุญมี. 2520. ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: การป่าไม้และการเหมืองแร่. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรศักดิ์ มหัทธโนบล และสุภาวศ์ จันทรวานิช (บรรณาธิการ). 2539. ชาวจีนแต่จิ๋วในประเทศไทย
และในภูมิภาคเดิมนานาชาติ สมัยที่ 2 ทำเรื่องชานโลว (พ.ศ. 2403 - 2492). กรุงเทพฯ:
สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ และวิมลพรรณ ปีตรวิชัย. 2525. บทบาทของสมเด็จพระยาเทวะ
วงศ์วโรปการกับการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชการที่ 5. กรุงเทพฯ: บริษัทสาร
นวมวลชน จำกัด.

วิชัย ประสงค์สี. 2514. ประวัติสรรพากรฉบับสมบูรณ์. พระนคร: กรุงเทพฯการพิมพ์.

วิจิต กาพกาญจน์. 2528. นโยบายการผลิตและการค้าของพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ.2444-2503.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิทยาลัยครุฑนครศรีธรรมราช. 2521. รายงานการสัมมนาต้านประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช
ครั้งที่ 1. พระนคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

_____. 2526. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจนครศรีธรรมราช ครั้งที่ 2. พระนคร:
กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

_____. 2529. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4: ศิลปวัฒนธรรม
นครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช.
กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.

วิมลพรรณ ปิตรวัชชัย. 2547. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด.

ศรีศักร วัลลิโภดม. 2540. นครหลวงของไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สงบ ส่องเมือง. 2518. ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุง
ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์การศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

_____. 2536. ประวัติศาสตร์ภาคใต้ (ประวัติศาสตร์ทักษิณ). มหาวิทยาลัยทักษิณ: ภาควิชา
สังคมศาสตร์.

สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ. 2540. รายงานการวิจัยสนองพระราชประสงค์ เรื่อง
นครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ: สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ.

สมภพ มานะรังสรรค์. 2532. บทบาทของการขนส่งกับการขยายตัวของเศรษฐกิจไทยในช่วงปลาย
ศตวรรษที่ 19 และ ต้นศตวรรษที่ 20. จดหมายข่าวสังคมศาสตร์, 59-67.

สมใจ ไพโรจน์ธีรรัชต์. 2517. บทบาทของประเทสมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของ
ประเทศไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศักดิ์ (นามแฝง). 2458. จดหมายเหตุนโยบายทางเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑลปักษ์ใต้. ม.ป.ท.

สุทธวิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ดิลก วุฒิพาณิชย์ และประสิทธิ์ ชื่นการณ์. 2444. จีนทักษิณ วิถี และ
พลัง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สืบแสง พรหมบุญ. 2525. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ค.ศ.1282 – 1853.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ แปลโดย กาญจน์
ละอองศรี.

สายจิตต์ เหมินทร์. 2507. การเสียดัฐไพรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปติสของไทให้แกอังกฤษใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สารสิน วีระพล. 2548. จมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 2195-2396. กรุงเทพฯ: มูลนิธิตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. 2514. เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว.

สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์. 2519. บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลาง
และหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักราชเลขาธิการ. 2537. ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับ
ลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน). (ทรงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นายประกอบ หุตะสิงห์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 24 ธันวาคม พ.ศ.2537).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 กร.5 ค/66 เรื่องเบี่ยนบำญพระยา
วิเชียรคีรีและพระยาศรีธรรมราช, 20 มีนาคม ร.ศ.120.

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ กต.5.5/7 เรื่องอังกฤษขอซื้อเท็จจริงเกี่ยวกับข่าวลือว่า
รัฐบาลสยามจะเปลี่ยนเส้นทางบางตอน, พ.ศ.2456.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.3.2/4 เล่ม 1 เรื่องเก็บเงินค่านาเมืองนครศรีธรรมราชแลเรื่อง
ความ, 19 ธันวาคม ร.ศ.115 - 9 มีนาคม ร.ศ.116.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.3.2/8 เล่ม 1 เงินนา (เงินด่วน) เมืองนครศรีธรรมราช,
30 มิถุนายน ร.ศ.112 - 8 พฤษภาคม พ.ศ.2437.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9.1/2 เล่ม 2 เรื่องพระยา
สุโขมิตจะทำล้าแม่น้ำปากกะพูนแขวงนครศรีธรรมราชให้ลึกซึ้งเพื่อเป็นการบำรุง
ผลประโยชน์, 30 พฤษภาคม ร.ศ.118-3 มิถุนายน ร.ศ.118.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.10.2/5 รายละเอียดการปลูกต้นยางรับเบอร์เมืองตรัง.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กส.5/34 เรื่องพระยารัษฎานุประดิษฐ์ส่งรายงานการตรวจเหมืองแร่
และการเพาะปลูกของหลวงอภิรักษ์ราชฤทธิ์, 8 กันยายน – 19 ตุลาคม ร.ศ.129.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กห./12 เอกสารเกี่ยวกับพระอิสริยยศเป็นผู้จัดการภาษี
ผลประโยชน์กระบี่ ปะกาไส ปากลาวแขวงเมืองนคร.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เลขที่ 11 สารตราว่าด้วยตัดเขตแดนเมืองตรังออกจากเมือง
นครศรีธรรมราช, จ.ศ.1241-1242.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 กห. เล่ม 61 เรื่องเงินผู้ร้ายปล้นฆ่าพระอิสริยยศเจ้าเมืองกระบี่
คำให้การเงินเจียเป็กอี่, จ.ศ.1237-1242.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.2 ก/18 เรื่องภาษีอากรต่างๆ การจัดการอากรค่าน้ำเป็นรัฐบาล,
21 มีนาคม – 9 มิถุนายน ร.ศ.119.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 น.37/5 เรื่องเงินหักหึงขอจำนำโรงเลื่อยตำบลปากพนัง,
24 กรกฎาคม ร.ศ.122.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 นก. เล่ม 1 หนังสือพระยามนตรีสุริยวงศ์ - พระยานครศรีธรรมราช,
จ.ศ.1240.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/22 รายงานพระยาสุโขมิตี่ เรื่อง ตรวจราชการมณฑล
นครศรีธรรมราช, ร.ศ.113.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/25 เรื่องพระยาสุโขมไป
ตรวจราชการตามหัวเมืองในมณฑลนครศรีธรรมราช, 24 มิถุนายน ร.ศ.118 - 9 มีนาคม
ร.ศ.119.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/50 เรื่องพระยาศรีสหเทพกับมิสเตอร์เวสเดนการ์ดไปตรวจ
ราชการมณฑลภูเก็ต มณฑลไทรบุรี และมณฑลนครศรีธรรมราช, 6-7 กันยายน ร.ศ.125

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/50 “Memorandum of Phya Sri Sahadeheb and Jens. I.
Westengard, Dec. 1906”.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.47/19 “เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช” 10
มิถุนายน ร.ศ.113 – 5 ธันวาคม ร.ศ.129.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/2 เรื่อง พระยานครศรีธรรมราชกราบถวายบังคมลากลับไป
บ้านเมือง, 10 เมษายน -12 มีนาคม ร.ศ.113.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/3 เรื่องปกครองท้องที่ทางนครศรีธรรมราช, 16 มิถุนายน ร.ศ.
114 -9 มกราคม ร.ศ.115.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/6 เรื่องพระยาสุโขมได้จัดตั้งอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่ใน
นครศรีธรรมราชขึ้น 10 แขวง แลเรื่องจับช้าง, 13-15 พฤษภาคม ร.ศ.117.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/19 เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช, 10 มิถุนายน
ร.ศ.113 – 5 ตุลาคม ร.ศ.129.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.1/22 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในราชอาณาจักร, 20 ตุลาคม
ร.ศ.120.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างทางรถไฟในพระราชอาณาเขต, 20
มิถุนายน ร.ศ.120.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.2/7 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบกรมหมื่นพิทยลาภฯ สำเนาที่ 36/445, 29
กันยายน ร.ศ.115.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.5/24 เรื่องจะต่อทางรถไฟจากสายเพชรบุรีไปแหลมมลายู, 28
กุมภาพันธ์ ร.ศ.124 – 21 กรกฎาคม ร.ศ.128.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. ฎีกา/2 ฎีกาขุนทิบาลสมบัติ, 28 สิงหาคม จ.ศ.1294.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ./4 เรื่องรักษาที่ดินสองข้างทางรถไฟสายใต้เพื่อประโยชน์การทำ
เหมืองแร่ และเรื่องราโชบายแห่งรัฐบาลในการที่คนต่างประเทศขอทำบ่อแร่ในกรุงสยาม.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ./5 เรื่องอนุญาตให้คนในบังคับสยามและบังคับต่างประเทศทำ
เหมืองแร่รวมหลายจังหวัด.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ./6 เรื่องพวกจีนทำเหมืองแร่เมืองนครศรีธรรมราชเกิดวิวาทฆ่า
กันตาย, 28 กุมภาพันธ์ – 1 มีนาคม ร.ศ.124.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.6/2 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว “เรื่องการทำเหมืองแร่”, 15 สิงหาคม ร.ศ.108.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.10/3 เรื่องจีนขุ่นหงวนขอจับจองที่ดินตำบลท่าจีว ท้องที่อำเภอ
เมืองนครศรีธรรมราช, 6-16 มิถุนายน พ.ศ.2454.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.10/6 เรื่องนายจีนปักจิ้น (จีนแคะ) ขอจับจองที่ดินจังหวัดสงขลา,
23 กรกฎาคม - 9 ตุลาคม พ.ศ.2468.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กษ.13/1167 มณฑลนครศรีธรรมราชส่งรายงานตรวจราชการของ
นายบ้าน, 15 สิงหาคม พ.ศ.2456.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.1/1761 ประชุมเรื่องข้าว.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.13/1371 เรื่องดำริห้ามไม่ให้ส่งกระบือไปขายยังต่างประเทศ, 15 กันยายน ร.ศ.122.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.2/11 เรื่องทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือที่ระลึกที่จะพิมพ์แจกสำหรับการเปิดรถไฟสายใต้, 22 พฤษภาคม พ.ศ.2459 - 23 พฤษภาคม พ.ศ.2460.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 คค.5.2/12 เรื่องกรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายใต้ตลอดถึงสายของอังกฤษในแหลมมลายู, 23 สิงหาคม พ.ศ.2460-12 ตุลาคม พ.ศ.2468.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 น.20.3 ก/5 หัวข้อการประชุมสมุหเทศาภิบาลที่กระทรวงมหาดไทย พ.ศ.2456 (คัดจากหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์ 10/6/2456).

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 น.36/37 กระประมาณเงินรายได้ของรถไฟสายใต้, ร.ศ.130.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.1/10 บัญชีความอาญา ร.ศ.129.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.1/44 สำมะโนครัวพลเมือง, 25 กรกฎาคม พ.ศ.2455.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.12.2/8 “สุขาภิบาลเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลา”, 29 ธันวาคม พ.ศ.2462.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.15.1/9 ชุดคลองแลทำนบในเมืองนครศรีธรรมราช, 15 มกราคม พ.ศ.2453-24 ตุลาคม พ.ศ.2460.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/2 เรื่องเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการมณฑลปักษ์ใต้, 28 มิถุนายน พ.ศ.2466 - 30 ธันวาคม พ.ศ.2466.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.3/3 เรื่องกรมพระยาดำรง
ตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ 21 เมษายน - 2 กรกฎาคม พ.ศ.2455.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.3.4/3 เรื่อง ข้าวยากหมากแพงแลห้ามจำหน่ายข้าวออกจากหัวเมือง
ในมณฑลนครศรีธรรมราช, 4 พฤษภาคม พ.ศ.2454 -22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2457.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 มร.6 บ./11 รายงานของเจ้าหน้าที่ต่างๆ ในหัวเมืองมณฑลปักษ์ใต้ นำ
ทูลเกล้าถวายเมื่อเวลา رسید็จพระราชดำเนินประพาส, พ.ศ.2458.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 มร.6 ม./4 “เรื่องกรมพระยาดำรงตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ 21
เมษายน – 2 กรกฎาคม พ.ศ.2455”.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 ร.บ1.4 รายงานของเจ้าหน้าที่ต่างๆ ในหัวเมืองมณฑลปักษ์ใต้ นำ
ทูลเกล้าถวายเมื่อถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาส พ.ศ.2458 (6 มิถุนายน พ.ศ.2458-
31 ก.ค. พ.ศ.2458)

_____. เอกสารรัชกาลที่ 6 มร.6 รล./65 ฎีกานายขุนหวน ลิมปชาติ ขอพระราชทานเงินใช้หนี้
แบงค์และขอให้แบงค์ผ่อนระยะเวลาใช้หนี้ยาวไปอีก 5 ปี, 19 กันยายน - 7 พฤศจิกายน
พ.ศ.2467.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 ค.10/1 เรื่องอุดหนุนสาขาแบงค์ที่เชียงใหม่ของพระยาโกมารกุล
มนตรี นายกรรมการบริษัทแบงค์กัมมาจล.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 มท.4.4/3 เล่ม 1 บัญชีสำมะโนครัวพลเมืองทั่วราชอาณาจักร
12 พ.ย. พ.ศ.2472-14 ม.ค. พ.ศ.2472.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 7 มท.7.4/14 เล่ม 1 สุขาภิบาลเมืองนครศรีธรรมราช 2 มี.ค. พ.ศ.2474-
10 มี.ค. พ.ศ.2474.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 7 สบ.2.42/96 เรื่องนายกรมทาง
รถไฟขอพระบรมราชานุญาตให้บริษัทร่อนพิบูลย์หินและบริษัทรถแร่ตบดินทราย สร้าง
ทางรถไฟตัดกรรมมณฑลนครศรีธรรมราช, ธันวาคม พ.ศ.2470.

หวัง ไว หมิน. 2535. **ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์โอเดียน สโตร์.

องค์การคำครุสภา. 2505. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช
1166**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสภา.

_____. 2506. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166**.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสภา.

อคิน รพีพัฒน์. 2527. **สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325 – 2416**. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

อนุমানราชชน, พระยา. 2515. **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย**. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

อริยา เสถียรสุด. 2514. **เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสมัยการปกครองแบบเก่าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ.2325 – 2435**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

อาคม พัตยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์. 2545. **ศรีรามเทพนคร รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์
อยุธยาตอนต้น**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิโกะวะ โทชิฮารุ. 2542. **ความสัมพันธ์ไทย – ญี่ปุ่น 600 ปี**. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อุดมสมบัติ, หลวง. 2515. จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (พร้อมด้วยคำอธิบายของสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ). พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิง
ศพคุณหญิงบุญเกื้อ เบญจกาญจน์).

เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวง
เทศาภิบาล ร.ศ.115 – 125. 2520. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์. (หนังสือที่ระลึกในงาน
พระราชทานเพลิงศพหม่อมประยูร โสภณกุล ณ อยุธยา ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23
มีนาคม พ.ศ.2520).

Donner, W. 1978. **The five Faces of Thailand: An Economic Gography.** St.Lucia: University
of Queensland Press.

Hall, D. G. E. 1981. **A History of South- East Asia.** London: Macmillan

Hoong, Y.Y. 1969. **The Development of the Tin Mining Industry of Malaya.** Singapore:
University of Malaya Press.

Ingram, J. C. 1971. **Economic Change In Thailand 1850-1970.** London: Oxford University
Press.

Manarungsan, S. 1989. **Economic Development of Thailand 1850-1950.** Bangkok: Institute of
Asian Studies Chulalongkorn University.

Ministry of Finance. 1920. **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam 1920.** Ministry of
Finance: Department of General Statistics.

_____. 1923. **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam 1923.** Ministry of Finance:
Department of General Statistics.

Ministry of Finance. 1930. **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam 1929 -30.**

Ministry of Finance: Department of General Statistics.

Siffin, W. J. 1966. **The Thai Bureaucracy Institutional Change and Development.**

Honolulu: East-West Center Press.

Skinner, W.G. 1962. **Chinese Society in Thailand: An analytical History.** New York: Cornell

University Press.

Song, O. S. 1967. **One Hundred Years History of the Chinese in Singapore.** Singapore:

University of Malaya Press.

Wales, H. G. Quaritch. 1965. **Ancient Siamese Government and Administration.** New York:

Paragon Book.

Wells, E. K. 1968. **History of Protestant work in Thailand 1828-1958.** Bangkok: Church of

Christ in Thailand.

Wheatley, P. 1961. **The Golden Khersonese.** Malaysia: Kuala Lumpur University Press.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

รายนามบุตร – ธิดา ของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)

รายนามบุตร-ธิดาของเจ้าพระยานครฯ (น้อย)¹

บุตร-ธิดาเจ้าพระยานครฯ (น้อย)ที่เกิดกับท่านผู้หญิงอิน²

1. เจ้าจอมมารดา น้อยใหญ่ ในรัชกาลที่ 3 เป็นเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าเฉลิมวงษ์
2. เจ้าจอม น้อยเล็ก ในรัชกาลที่ 3
3. เจ้าพระยามหาศิริธรรมพลปัทมภ์เทพธาดา (น้อยใหญ่ โกมารกุล ณ นคร หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เมือง) ถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้เป็นนายศัลวิไชย เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 3 เป็นพระเสน่หามนตรี ปลัด แล้วเลื่อนเป็นพระยาพัทลุง แล้วเข้ามาเป็นพระยาอุไทยธรรม ราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ถึงรัชกาลที่ 4 โปรดให้เป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรมผู้รักษากรุงเก่า
4. เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง ณ นคร) ในรัชกาลที่ 3 เป็นพระเสน่หามนตรี ปลัดเมืองนคร ได้เป็นพระยานครต่อจากเจ้าพระยานคร (น้อย) ถึงรัชกาลที่ 5 โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยานคร
5. พระยาเสน่หามนตรี (น้อยเล็ก หรือ น้อยเอียด จาตุรงคกุล) ในรัชกาลที่ 3 เป็นหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็กแล้วเลื่อนเป็นพระยาเสน่หามนตรี
6. คุณน้อยหญิง อยู่เมืองนคร ไม่ได้ทำราชการ

¹ เท่าที่พอจะสืบค้นได้

² ท่านผู้หญิงอินนั้นในจดหมายเหตุของนายพันโท โลว์ ได้ระบุว่า ท่านผู้หญิงอินนี้เป็นราชินิกุล เป็นธิดาพระยาพินาศอัครีตระกูล บางช่วง พระยาอภัยสงครามที่ได้ไปเป็นพระยากลางเป็นน้องท่านผู้หญิงอิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสรีกว่าท่านผู้หญิงอินว่า พี่อิน

บุตร-ธิดาเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ที่เกิดกับภรรยาอื่น

1. พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง ณ นคร) เจ้าเมืองไทรบุรีแล้วย้ายมาเป็นผู้รักษามืองพังงา
2. พระยาเสนานุชิต (นุช ณ นคร) ผู้รักษามืองตะกั่วป่า
3. พระยาวิชิตสรไกร (กล่อม ณ นคร) ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช
4. พระยากาญจนดิษฐ์บดี (พุ่ม ณ นคร) ผู้รักษามืองกาญจนดิษฐ์
5. พระอุทัยธานี (ม่วง ณ นคร) ผู้รักษามืองตรัง
6. พระวิชิตสรไกร (หง ณ นคร) ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช
7. พระเจริญราชภักดี (ฉิม ณ นคร) ผู้รักษาเกาะสมุย
8. พระราชานุรักษ์ (ภู ณ นคร) ผู้รักษามืองท่าทอง
9. พระยาศรีสุพรรณดิษฐ์ (เสม ณ นคร) ปลัดเมืองกาญจนดิษฐ์
10. ท้าวศรีสัจจา (กลั่น ณ นคร)
11. ชาย คุณเถื่อน ณ นคร
12. พระนิกรบริบาล (จัน ณ นคร) ผู้ช่วยราชการเมืองพังงา
13. ชาย คุณเดช ณ นคร
14. หญิง คุณเหม ณ นคร
15. เจ้าจอมแย้ม ณ นคร ในรัชกาลที่ 3
16. เจ้าจอมพั่น ณ นคร ในรัชกาลที่ 3
17. ท้าวจับ ณ นคร ในรัชกาลที่ 3
18. เจ้าจอมพุ่ม ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
19. เจ้าจอมปราง ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
20. เจ้าจอมดลัป ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
21. เจ้าจอมปริก ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
22. เจ้าจอมทับทิม ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
23. เจ้าจอมอิม ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 3
24. เจ้าจอมคล้าย ณ นคร ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ 4
25. เจ้าจอมมารดาบัว ณ นคร ในรัชกาลที่ 4 เป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าชายเฉลิม
ลักษณเลิศ กรมขุนศิริราชสังกาศ ต้นสกุลวัฒนวงศ์ ณ ยุทธยา, พระองค์เจ้าชายดำรงฤทธิ์
26. หญิง คุณเอม ณ นคร
27. หญิง คุณเสม ณ นคร

28. ชาย คุณนุ่น ณ นคร

29. คุณ เอียด ณ นคร

ภาคผนวก ข

รายการภาษีสังักตกรรมต่างๆ ก่อนการปฏิรูปด้านการคลัง

รายการภาษีสังกัตกรมต่างๆ ก่อนการปฏิรูปด้านการคลัง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานด้านการเก็บภาษีแบ่งแยกอยู่กับกรมต่างๆ (การจัดแบ่งเกิดขึ้นประมาณในรัชกาลที่ 3 หรือ รัชกาลที่ 4) รายการต่อไปนี้เป็นรายการที่ทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2415 ก่อนการปฏิรูปด้านการคลัง

ภายใต้สังกัดกรมพระคลังมหาสมบัติ

น้ำมันมะพร้าว น้ำมันปลา อากรสุราใน 26 หัวเมือง อากรบ่อนเบี้ยใน 51 ตำบล ค่าน้ำใน 16 ตำบล สมพัตรใน 34 หัวเมือง ภาษีทางโยงในคลองบางพลี ภาษีเสาค่าอากรสวนใน 41,541 สวน

ภายใต้สังกัดกรมพระคลังสินค้า

อากรหอย ก.ข. บ่อนเบี้ยไทยและบ่อนเบี้ยจีนใน 20 ตำบล อากรการพนันต่างๆ ในหัวเมือง น้ำตาลแดง น้ำมันงา ปลาหู สุกร จันอับ กะปิ เชือก คราม ยาสูบ ไหม จี๊ฝั้ง หม้อพริกไทย ปลาน้ำจืด ปลาน้ำเค็ม รังนก กุ้งแห้ง

ภายใต้สังกัดกรมพระยากลาโหม

อากรสุราในเขตกรุงเทพฯ แบ่งข้าวหมาก หมาก น้ำอ้อย เหล็ก ถ่าน รังนกในหัวเมือง สงขลาและตรัง

ภายใต้สังกัดกรมมหาดไทย

ภาษีเรือและภาษีโรงเรือน ภาษีมาดเรือโกลกน หีบฝ้าย ฝ้าย ภาษีละคร ไม้ไผ่ ไม้สัก

ภายใต้สังกัดกรมพระคลังซ้าย

อากรเกลือ และภาษีนุ่น

สังกัดกรมพระคลังขวา

ยาสูบในเขต 23 หัวเมือง และภาษีถ่านไม้ไฟ

ภายใต้สังกัดกรมท่ากลาง

พริกไทย ไหม ไม้ไผ่ป่า จาก อากรรักษาเกาะ ภาษีเบ็ดเตล็ด ฟาง ภาษีสินค้าข้าวส่งออก

ภายใต้สังกัดกรมพระคลังราชการ

ค่าสวนจาก 10 หัวเมือง ค่าของสวน ภาษีได้ ชัน ไม้พิน

ภายใต้สังกัดกรมท่าซ้าย

เกลือ ภาษีไม้เครื่องเรือ

ภายใต้สังกัดกรมนา

ค่านา

จำนวนเงินภาษีอากรทั้งหมด (ไม่นับค่าราชการ ส่วย ภาษีฝิ่น ซึ่งไม่ได้ระบุไว้ในรายการนี้) ประมาณปีละ 29,912,800 บาท

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ –นามสกุล	นางสาวกัญฐิกา กล่อมสุวรรณ
วัน เดือน ปี ที่เกิด	16 ตุลาคม 2523
สถานที่เกิด	จังหวัดกระบี่
ประวัติการศึกษา	- พ.ศ. 2544 ปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) เกียรตินิยมอันดับ 1 จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
ประวัติการทำงาน	- เป็นผู้ร่วมสัมภาษณ์บุคคลผู้ทำคุณประโยชน์ ให้แก่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กับ รศ.พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล เพื่อจัดทำ หนังสือในโอกาสที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ครบรอบ 60 ปี
ทุนการศึกษาที่ได้รับ	- ทุนสนับสนุนงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา ประจำปีงบประมาณ 2548 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (บางเขน)